

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

Історичний факультет

Кафедра історії України

ПОЯСНЮВАЛЬНА ЗАПИСКА

до дипломної роботи

МАГІСТР

на тему: «Репрезентація пам'яті про Голокост в Україні (середина ХХ – початок ХХІ ст.)»

Виконала: студентка VI курсу
денної форми навчання
напряму підготовки (спеціальності)
032 «історія та археологія»
Пігарєва Анна Юріївна

Керівник: к. і. н., доц.
Любавський Роман Геннадійович

Рецензент: к. і. н., доц., Захарченко
Євген Юрійович

Харків – 2023

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. Історіографія, джерельна база та методологія дослідження	8
1.1. Історіографія проблеми	8
1.2. Джерелознавча база дослідження.....	21
1.3. Методологічна основа роботи	25
РОЗДІЛ 2. Образ євреїв та Голокосту в контексті політики пам'яті УРСР (1941-1991 рр.)	29
2.1. Передумови формування радянської політики щодо євреїв	29
2.2. Особливості функціонування образу євреїв та Голокосту за часів Другої світової війни (1941-1945 рр.)	35
2.3. Українсько-єврейські відносини та формування перших «місць пам'яті» (1945-1991 рр.).....	42
РОЗДІЛ 3. Політика пам'яті про Голокост за часів незалежності України 55	
3.1. Образ Голокосту в політиці пам'яті перших українських президентів (1991-2005 рр.).....	55
3.2. Трансформація образу Голокосту та політика пам'яті України (2005-2023 рр.).....	61
РОЗДІЛ 4. Репрезентація пам'яті про Голокост в українській художній літературі	74
4.1. Рецепції подій геноциду євреїв на сторінках радянської поезії та прози	74
4.2. Трансформація образів євреїв та Голокосту у сучасній художній літературі.....	91
ВИСНОВКИ	106
ДОДАТКИ	110
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ	119
РЕЗЮМЕ	146
SUMMARY	147

ВСТУП

Наукова актуальність роботи зумовлена стрімким зростанням уваги сучасної наукової спільноти до галузі історії пам'яті. Історія Голокосту вже давно виокремилася в окремий напрям дослідження. Про це свідчить наявність спеціалізованих видань, наукових форумів, центрів тощо. Проте проблема рецепції геноциду євреїв у інших проєкціях ще потребує подальшого вивчення. Дослідження в межах «memory studies» зосереджуються передусім на сучасних комеморативних практиках та політиці пам'яті України, через що радянський досвід постає малодослідженим та таким, що протягом усього свого існування ігнорував присутність євреїв та події Голокосту на території УРСР. Проте політика радянського керівництва з цих питань пережила низку змін, які ще потребують подальшого аналізу. Крім того, через концентрацію уваги до проблеми меморіалізації Бабиного Яру, інші радянські та сучасні місця пам'яті про геноцид євреїв лишаються дослідженими вибірково. Особливо актуальним постає питання репрезентації пам'яті про Голокост у художній літературі письменників та поетів УРСР та сучасної України. Твори про геноцид євреїв наразі є темою передусім літературознавчих досліджень, натомість майже повністю ігнорується її специфіка як історичного джерела. Твори письменників та поетів дають можливість простежити особливості функціонування індивідуальної пам'яті в контексті та в залежності від державної політики, з'ясувати основні образи, символи, панівну етнічну приналежність поміж авторів, роки найбільшого поширення меморіальної літератури про Голокост, а також місця масових винищень євреїв, що домінують серед творів для визначення кореляцій з державною політикою пам'яті в Україні в середині ХХ – на початку ХХІ ст.

Суспільно-політична актуальність роботи пояснюється змінами в політиці пам'яті незалежної України. Модифікація політичних векторів у бік євроінтеграції призводить до необхідності порушення питань, що були табуованими у радянському суспільстві. Політика пам'яті, яку проводило радянське керівництво, зумовила появу доволі специфічного бачення

єврейського травматичного минулого, приписавши розміри наслідків трагедії до загиблих у «Великій Вітчизняній війні мирних радянських громадян». Через це, так чи інакше, формувалося хибне уявлення про геноцид євреїв, яке досі може функціонувати серед звичайного населення. Початок у 2014 р. Антитерористичної операції на сході України, а також повномасштабне вторгнення Російської Федерації у 2022 р., призводить до необхідності повного дистанціювання та викорінення радянської моделі пам'яті не лише в контексті Другої світової війни, але й у питаннях інших травматичних полій, у числі яких є Голокост. Відповідно актуальним лишається дослідження питання трансформації цього образу в політиці пам'яті УРСР та сучасної України. Крім того, зміни в політиці пам'яті за незалежної України, що відбуваються безпосередньо «тут і зараз», потребують наукового осмислення, адже дають можливість простежити генерування репрезентацій пам'яті про геноцид євреїв від табування, замовчування і викривлення інформації до поширення комеморативних практик та актуалізації пам'яті про Голокост у суспільному дискурсі. Не менш важливим, поряд із пам'яттю про власну історію, трагедіями та прославленням пантеону національних героїв, є проблема необхідності інкорпорації травматичного минулого інших народів до українського історичного нарративу та формування розуміння спільної історії.

Об'єктом дослідження є пам'ять про Голокост в Україні.

Предметом – причини, передумови, сутність та особливості формування пам'яті про геноцид євреїв в контексті суспільно-політичних процесів та політики пам'яті керівництва УРСР (1945 – 1991 рр.) та сучасної України (1991 – 2022 рр.).

Хронологічні межі роботи охоплюють 1941 – 2022 рр. Нижня хронологічна межа пояснюється початком військових дій на території УРСР, активізацією вбивств євреїв нацистами у Бабиному Яру. Верхня хронологічна межа обмежується 2022 р., коли в умовах масштабного вторгнення Росії проблеми переосмислення колективних травм і геноцидів набули більшої значущості.

Територіальні межі дослідження обмежуються кордонами України у вказаний період.

Метою дослідження є визначення особливостей репрезентації пам'яті про Голокост у середині ХХ – на початку ХХІ ст. Для досягнення поставленої мети можна виділити такі **завдання**:

- Проаналізувати історіографію проблеми, джерельну базу дослідження, а також методологічну основу і методи роботи;
- Дослідити передумови та сутність радянської контрверсійної політики щодо єврейського населення УРСР (1917-1941 рр.) та їхній вплив на подальшу інтерпретацію подій Голокосту у політиці пам'яті;
- Визначити основні риси політики радянського керівництва під час Другої світової війни та особливості сприйняття подій геноциду євреїв на території УРСР через призму міфу про «Велику Вітчизняну війну» (1941-1945 рр.);
- Простежити трансформацію репрезентації пам'яті про Голокост у перші післявоєнні часи, а також в періоди «відлиги», «застою» та «перебудови» (1945-1991 рр.);
- Проаналізувати процес переосмислення та формування культури пам'яті про події Голокосту в роки незалежної України, її основні ознаки;
- Дослідити особливості функціонування індивідуальної пам'яті про геноцид євреїв в творах письменників та поетів УРСР та незалежної України, їхні спільні та відмінні риси.

Наукова новизна дослідження полягає в тому що:

- Уточнено особливості передумов радянської амбівалентної політики щодо євреїв та Голокосту;
- Виявлено особливості пам'яті про Голокост у перші післявоєнні роки, а також у періоди «відлиги», «застою» та «перебудови»;

- Зібрано та створено найбільш повну базу даних художніх літературних творів про Голокост від часів Другої світової війни до сьогодення (1941-2023 рр.);
- Художню літературу про Голокост розглянуто не лише з позицій літературознавчого дослідження, а й у контексті та у взаємодії з історичною дійсністю досліджуваного періоду;
- Вперше в українській історіографії приділено увагу творам про геноцид євреїв не лише через призму дитячого світосприйняття, але й тим, що спрямовані сформувати в дітей пам'ять про Голокост.

Практичне значення отриманих результатів дослідження складається з кількох аспектів. По-перше, інформація, представлена у роботі, дає можливість актуалізувати увагу до незавершеності процесу формування відповідної політики та культури пам'яті про Голокост. По-друге, матеріали та результати дипломної роботи можуть бути використані при дослідженні міфу про «Велику Вітчизняну війну», а також історії Голокосту. По-третє, результати дослідження можуть бути використані при складанні навчальних матеріалів для студентів старших курсів, аби поглибити знання з історії пам'яті про геноцид євреїв.

Апробація результатів дослідження. Окремі положення дипломної роботи були представлені під час XXI Міжнародної конференції студентів, аспірантів та молодих вчених «Шевченківська весна – 2023» (18 березня 2023 р., секція «Політична історія, державотворення та розвиток владних інституцій»), 76-ї Міжнародної наукової конференції «Каразінські читання» (21 квітня 2023 р., секція «Новітня історія України») а також на засіданні наукового гуртка кафедри історії України (26 жовтня 2023 р.).

Структура роботи складається зі вступу, чотирьох розділів, висновків, додатків і списку використаних джерел та літератури. Перший розділ присвячено аналізу історіографії проблеми, джерельної бази та методології дослідження. Другий розділ стосується образу Голокосту в контексті політики пам'яті УРСР, а також її передумов у довоєнні часи. Третій розділ висвітлює

особливості трансформації політики пам'яті за незалежності України. Четвертий розділ присвячено «місцям пам'яті» у вигляді художньої літератури про Голокост часів УРСР та сучасної України.

РОЗДІЛ 1

ІСТОРИОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Історіографія проблеми

Історіографія проблеми репрезентації пам'яті про Голокост представлена широким комплексом робіт, які варто поділити за хронологічним принципом на два етапи: радянський (друга половина 1940-х – 1980-ті рр.) та сучасний (1990-ті – 2023 р.). Поділ є цілком умовним, кожен з етапів містить у собі роботи як українських, так і іноземних дослідників, що прямо чи опосередковано торкалися рецепцій проблеми пам'яті про масове знищення євреїв.

Специфікою першого, радянського, етапу історіографії (друга половина 1940-х – 1980-ті рр.) є фрагментарність та уривчастість свідчень про євреїв та Голокост у роботах дослідників. Керівництво СРСР довгий час замовчувало подробиці подій масового знищення євреїв, забороняючи вихід публікацій з даної проблематики в широкі маси, навіть якщо про євреїв згадувалося лише у контексті зображень подій Другої світової війни. Історіографія часів СРСР була сконцентрована на возвеличенні міфу про «Велику Вітчизняну війну», через що в центрі уваги знаходилися вбиті нацистами «мирні радянські громадяни». Деталі про вік, стать, а особливо приналежність вбитих до певних національних або етнічних груп оминалися.

Видання актів Надзвичайної державної комісії зі встановлення і розслідування злочинів німецько-фашистських загарбників та їхніх посібників від 2 листопада 1942 р. сприяли створенню Єврейського антифашистського комітету та розповсюдженню преси, в якій опосередковано згадувалося про злочини нацистів проти євреїв¹. Незважаючи на те, що преса хоч якось висвітлювала ключові аспекти подій винищення євреїв, видно протиріччя із

---

¹ Стрільчук М. В. Голокост в Україні: історіографічний аспект // Універсум історії та археології. 2018. Вип. 1-2. С. 128-136.

роботами науковців, які намагалися оминати цю тему. Тим не менш, декілька досліджень радянських науковців, де головною темою є саме Голокост (хоча сам термін в них ще не використовується), зараз знаходяться у Центральному державному архіві вищих органів влади та управління (ЦДАВО)¹.

До таких, наприклад, належить кандидатська дисертація Т. Халепо, написана у 1948 р.², що майже повністю присвячена Голокосту та має репрезентативну джерельну базу у вигляді ряду писемних і усних джерел, а також джерел особового походження. Автор порушує проблеми антисемітизму та винищення радянського мирного населення (насправді євреїв). В архіві ця робота представлена у двох варіантах – рукописі самого автору та її редакції науковим керівником, з відкиданням деяких подробиць, що суперечать політиці комуністичної влади. Ця робота вважається одним із перших українських досліджень про Голокост. До інших праць радянського періоду зі ЦДАВО належить неопублікована монографія П. Городнього³, де дослідник описує вбивства євреїв у Бабиному Яру, згадує імена, прізвища, вік та іншу інформацію про вбитих. Точний рік створення цієї роботи наразі невідомий.

Незважаючи на те, що в СРСР ця тема замовчувалася, дослідники, що знаходилися в еміграції, почали свою активну діяльність. Цікавими є праці С. Шварца, який ще у 1922 р. був висланий за кордон за звинувачення у меншовизмі. Першою його роботою, у якій висвітлено проблеми становища євреїв у СРСР, стало дослідження витоків антисемітизму, його форм, ступенів та динаміки поширення, а також боротьби із ним⁴. Пізніше автором видавалися

---

¹ Абакунова Г. Знищення євреїв на окупованих нацистами радянських територіях в історіографії радянської України 40-х рр. ХХ ст. 2012. // Злочини тоталітарних режимів в Україні: Науковий та освітній погляд: матеріали міжнародної конференції м. Вінниця, 21–22 листопада 2009 р. Київ: НІОД, 2012. С. 95.

² Халепо Т. І. Масове знищення німецькими палачами радянського мирного населення та військовополонених на тимчасово окупованій території України // Центральный державный архив вищих органів влади та управління України, м. Київ (ЦДАВО). Ф. 4620. Оп. 3. Спр. 241.

³ Городній П. Г. УРСР у роки Великої Вітчизняної війни // Центральный державный архив вищих органів влади та управління України, м. Київ (ЦДАВО). Ф. 4620. Оп. 3. Спр. 249. Арк. 9.

⁴ Schwarz S. Antisemitism in the Soviet Union. New York, 1948. 112 p.

й інші праці, що присвячені не лише антисемітизму, але й євреям та їхньому становищу в СРСР під час та після Другої світової війни¹.

В 1950-і рр. тема вбивств євреїв була вилучена з праць радянських науковців. Історія Великої Вітчизняної війни в ці часи все ще залишалася центральною темою досліджень, у контексті якої іноді опосередковано та завуальовано згадувалися події Голокосту. В 1960-1980-ті рр. ситуація майже не змінилася, проте на рівні робіт з історії війни все частіше почали зустрічатися поодинокі згадки подій єврейської трагедії. Однією з таких робіт, де центральне місце надається подіям Другої світової війни, є книга під редакцією П. Поспелова². В третьому томі міститься інформація про Бабин Яр та айнзацгрупи, хоча про євреїв, звісно, не згадується. В іншій роботі, М. Коваль дав оцінку витоків нацистському антисемітизму та політиці Гітлера³ в контексті історії українських земель. Західна ж історіографія цього часу критикувала радянських дослідників, що замовчували подробиці подій Голокосту. До таких праць належать роботи І. Арада⁴ та З. Гітельмана⁵.

Масив робіт другого, сучасного, етапу (1990-ті – 2023 р.) доцільно розділити на п'ять груп за проблемно-тематичним принципом та спираючись на структуру даного дослідження:

- 1) Загальна література про репрезентацію пам'яті про Голокост;
- 2) Дослідження про масове знищення євреїв в УРСР;
- 3) Праці про культуру пам'яті про Голокост за часів незалежної України;
- 4) Роботи з проблем рецепції геноциду євреїв у художній літературі;

¹Schwarz S. *The Jews in the Soviet Union*. Syracuse: Syracuse University Press, 1951. 380 p.; Шварц С. *Євреї в Советском Союзе с начала Второй мировой войны (1939-1965)*. Нью-Йорк: Издательство Американского Еврейского Рабочего Комитета, 1966. 430 с.

²История Великой Отечественной войны Советского Союза. 1941-1945: в 6 т. / ред. П. Н. Поспелов и др. Т.3: *Коренной перелом в ходе Великой Отечественной войны (ноябрь 1942 г. – декабрь 1943 г.)*. М.: Воениздат, 1961. 652 с.

³Коваль М. В. *Історія пам'ятає: Кривавий шлях фашистів на Україні*. К.: Політвидав України, 1965. 112 с.

⁴Arad Y. *The Holocaust in Soviet Historiography // The Historiography of the Holocaust Period. Proceedings of the Fifth Yad Vashem International Historical Conference / ed. by Y. Gutman, G. Greif*. Jerusalem: Yad Vashem, 1988. P. 187-216.

⁵Gitelman Z. *Jewish nationality and Soviet politics*. Pinceton: Pinceton University Press, 1972. 573 p.; Gitelman Z. *Soviet Antisemitism and it's Perception by Soviet Jews // Antisemitism in the Contemporary World*. Westview: Westview Press, 1986. № 1. P. 85-205; Gitelman Z. *History, Memory and Politics: The Holocaust in the Soviet Union // Holocaust and Genocide Studies*. 1990. №1. P. 23-37.

5) Дослідження з аналізу специфіки репрезентації Голокосту в дитячій художній літературі;

До першої групи, що аналізує загальні тенденції у формуванні та функціонуванні пам'яті загалом та про Голокост зокрема, належить широкий спектр робіт, представлених фахівцями в галузі «memory studies». До таких належать праці Г. Касьянова про дефініювання понять «історична пам'ять» та «історична політика» та особливості генерування специфічної історичної політики наприкінці ХХ – початку ХХІ ст.¹. Феномену історичної пам'яті, механізмам актуалізації минулого на різних історичних етапах, зіткненню традицій та нових викликів історії, особливостям стратегій функціонування історичної пам'яті, тенденціям щодо її відновлення в українському суспільстві присвячені роботи Л. Нагорної², Л. Зашкільняка³, А. Киридона⁴, В. Артюха⁵, Х. Вельцера⁶, І. Симоненко⁷, О. Гриценко⁸ та В. Карлової⁹. Дослідниця І. Ковальська-Павелко¹⁰ та дослідник О. Шевель¹¹ приділили окрему увагу специфіці «війн пам'яті» в пострадянській незалежній Україні.

Поняттю «культурної пам'яті» на території УРСР та незалежної України також присвячена низка робіт. Наприклад, П. Вербицька зосереджує увагу саме

¹ Касьянов Г. В. Історична політика 1990-х – поч. ХХІ ст.: Україна та пострадянський простір // Україна Модерна. 2014. С. 135-159; Касьянов Г. В. Історична пам'ять та історична політика: до питання про термінологію й генеалогію понять // Український історичний журнал. 2016. №2. С. 118-137.

² Нагорна Л. П. Історична пам'ять: теорії, дискусії, рефлексії. К.: ІПіЕНД ім. І.Кураса НАН України, 2012. 328 с.

³ Зашкільняк Л. О. Історична пам'ять та історіографія як дослідницьке поле для інтелектуальної історії // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. 2006. Вип. 15. С. 855-862.

⁴ Киридон А. Концепт «історична пам'ять»: варіативність дефініювання // Україна-Європа-Світ. 2009. Вип. 3. С. 112-116.

⁵ Артюх В. Дещо про політику історичної пам'яті // Експерт. Сумський аналітичний журнал. 2006. №14. С. 56-60.

⁶ Вельцер Х. История, память и современность прошлого // Неприкосновенный запас. 2005. № 2-3. URL: <http://magazines.russ.ru/nz/2005/2/vel3.html> (дата звернення: 03.11.2022).

⁷ Симоненко І. М., Особливості структури історичної пам'яті українського народу та шляхи формування національного історичного нарративу // Стратегічні пріоритети. 2009. № 1. С. 51-61.

⁸ Гриценко О. Пам'ять місцевого виробництва. Трансформація символічного простору та історичної пам'яті в малих містах України К.: К.І.С., 2014. 352 с.

⁹ Карлова В. Особливості відновлення історичної пам'яті українського народу у контексті аналізу досвіду постсоціалістичних країн // Науковий вісник Львівського регіонального інституту державного управління Національної академії державного управління при Президенті України. 2008. №2. С. 5-14.

¹⁰ Ковальська-Павелко І. «Війни пам'яті» як ключовий чинник формування державної політики пам'яті в сучасній Україні // Krakowskie Studia Małopolskie. 2022. №3. URL: <https://czasopisma.marszalek.com.pl/images/pliki/ksm/35/ksm3501.pdf> (дата звернення: 25.04.2023).

¹¹ Шевель О., Чи є вихід? Війни пам'яті у пострадянській Україні в порівняльній перспективі // Україна модерна. 2016. URL: <https://uamoderna.com/demontazh-pamyati/shevel-memory-wars>. (дата звернення: 29.10.2022).

на проблемах, що найчастіше зустрічаються у сфері колективної, суспільної та культурної пам'яті. Дослідниця наголошує на впливі культурної пам'яті на стимуляцію змін у суспільстві, а також формування позитивних взаємодій в його середі¹. О. Пухонська продовжує цю тему у своєму дослідженні та доходить до висновку про пострадянський характер українського соціуму, який все ще зберігає в собі впливи комуністичного виховання, що відображається у сучасних пам'ятках культури².

Ю. Шаповал зосереджується на особливостях розходження моделей колективної пам'яті в різних українських регіонах та впливах на неї політики пам'яті. Крім того, говорить про вплив російської агресії, пропаганда якої нав'язує ідеї про загальний імперсько-радянський образ минулого, що формує викривлене сприйняття багатьох травматичних подій минулого³. Г. Бондар у своєму дослідженні порушує проблему сучасних ідей розуміння проблеми рецепції пам'яті, тенденцій у сфері сучасних студій пам'яті. Дослідниця виділяє й основні зв'язки між традиціями репрезентації, творцями пам'яті та її споживачами (суспільством), а також аналізує феномен постпам'яті⁴.

Друга група представлена роботами з аналізу проблеми вшанування пам'яті про масове знищення євреїв в УРСР. Ця проблема стала особливо актуальною після розпаду СРСР, коли зникли перешкоди з боку радянської влади. Особливо цінними в цій галузі є численні роботи дослідниці А. Медведовської, що приділяють увагу проблемі рецепції Голокосту в суспільній думці пізньорадянської доби (1950-1980-ті рр.), впливу політики влади щодо висвітлення проблем подій масового знищення євреїв у соціумі та

¹ Вербицька П. Культурна пам'ять як чинник конструювання ідентичності в умовах трансформації українського суспільства. Львів, 2018. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Verbytska_Polina/Kulturna_pamiat_iak_chynnyk_konstruiuvannia_identychnosti.pdf (дата звернення: 25.04.2023).

² Пухонська О. Український вимір культурної пам'яті // Актуальні питання гуманітарних наук. 2019. Вип. 26. С. 83-87.

³ Шаповал Ю. Політика пам'яті як механізм консолідації суспільства: український досвід // Політика суспільних реформ: стратегія, механізми, ресурси / Под ред. О. О. Рафальського, О. М. Майбороди. Київ: ППІЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2018. С. 408-431.

⁴ Бондар Г. Від «колективної пам'яті» до «пам'яті груп» та постпам'яті: до питання розвитку і сучасних викликів у студіях пам'яті // Україна-Польща: історична спадщина і суспільна свідомість. Львів, 2020. Вип. 13. С. 257-288.

питанню меморіалізації Голокосту на українських землях у другій половині ХХ ст. У своїх роботах дослідниця проводить паралелі між радянським та сучасним світами¹.

Не менш цінним є дослідження Я. Грицака², що не лише висвітлює проблему радянської політики в питанні Голокосту, але й досліджує питання сприйняття суспільством цих подій. Ця робота докладно зупиняється на аналізі феномену історичної пам'яті (на прикладі геноциду євреїв) та враховує специфіку її формування не лише «згори», але й «знизу». До того ж, заслуговує уваги й розділ про спільні риси Голокосту і Голодомору, а також вплив один одного на формування особливостей історичної пам'яті українців. Продовжуючи ставити сполучник «і» між цими подіями варто згадати праці іноземного дослідника Д. Діша³, присвячені феномену геноцидів в українській історії та способам інкорпорації Голокосту і Голодомору в трагічну історію України.

Дослідник О. Бажан зосереджує увагу на впливі радянської політики у вигляді прихованих антиєврейських кампаній та дискримінації євреїв на формування антисемітизму та «хронічної» юдофобії, яка в подальшому призвела до замовчування подробиць геноциду євреїв та його невизнання в СРСР. Ця робота дає можливість прослідкувати процес зародження та функціонування політики ігнорування трагедії Голокосту⁴.

Особливу увагу проблемі визнання Голокосту та вшанування пам'яті про ці події в СРСР приділив й американський дослідник Ц. Гітельман. Його роботи висвітлюють безліч питань щодо мотивації, основних концептів радянського керівництва в галузі формування політики пам'яті про масове знищення євреїв,

¹ Медведовська А. Меморіалізація Голокосту в Україні протягом другої половини ХХ ст. // Панорама політологічних студій. Науковий вісник РДГУ. Рівне, 2014. Вип. 12. С. 276-282; Медведовська А. Ф. Голокост в Україні в суспільній думці кінця ХХ - початку ХХІ ст.: дис. ... канд. іст. наук.: Дніпро, 2016. 239 с.; Медведовська А. Рецепція Голокосту в суспільній думці пізньорадянської доби (1950 – 80-ті рр.) // Проблеми історії Голокосту. 2016. №8. С. 135-144.

² Грицак Я. Страсті за націоналізмом: стара історія на новий лад. Київ: Критика, 2011. 350 с.

³ Dietsch J. Making Sense of Suffering: Holocaust and Holodomor in Ukrainian Historical Culture // Doctoral Thesis. Lund: Department of History, Lund university. 2006. 240 pp.; Dietsch J. Conflicting Histories: The Case of Genocides in Ukrainian History // Canadian diversity. 2009. №7. P. 85-90.

⁴ Бажан О. Репресивні заходи радянської влади щодо громадян єврейської національності в УРСР (1960-ті – 1980-ті рр.) // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. 2004. №22. С. 112-120.

причин несформованості теми Голокосту в радянській науці, замовчування та применшення значення геноциду євреїв у СРСР¹.

Не менш важливими є інші праці, що прямо чи опосередковано продовжують думки дослідників про політику пам'яті, її механізми, заходи із замовчування та применшення Голокосту в суспільстві, причини, передумови та наслідки такого відношення радянської влади до геноциду євреїв. До таких праць можна віднести розробки О. Баранової², що говорить про особливості комеморативних практик, встановлення пам'ятників «мирним радянським громадянам», поодинокі ініціативи з поширення знань про масові знищення євреїв. Крім того, до них належить робота В. Суковатої³, що висловлює свою думку про особливості формування та функціонування концепції «свої» та «чужі» у відношенні до єврейського населення в другій половині ХХ ст. та її вплив на формування особливостей сприйняття подій Голокосту в суспільстві сьогодні.

Важливою є робота К. Беркхоффа⁴, адже спирається на джерельну базу у вигляді радянських газет і журналів та ілюструє особливості функціонування теми Голокосту в засобах масової інформації на території СРСР часів Другої світової війни, що дає можливість прослідкувати особливості сприйняття євреїв та інтерпретацію подій геноциду з точки зору радянської влади, ЗМІ та суспільства.

Третя група представлена дослідженнями, що висвітлюють особливості функціонування культури пам'яті про Голокост в незалежній Україні. Особливо цінними в цьому питанні є роботи керівника Українського центру вивчення історії Голокосту А. Подольського, який

¹ Gittelman Z. Soviet reaction to the Holocaust, 1945 – 1991 // *The Holocaust in the Soviet Union: Studies and Sources on the Destruction of the Jews in the Nazi-Occupied Territories of the USSR, 1941–1945*. Armonk, NY, 1993. Pp. 3-27; Gittelman Z. The reconstruction of post-soviet Jewish identities // *The national council for soviet and East European research*. 1993. 26 p.; Gittelman Z. *Bitter Legacy: Conforming the Holocaust in the USSR*. Indiana: Indiana University Press, 1997. 344 p.

² Baranova O. Conceptualizations of the Holocaust in Soviet and Post-Soviet Ukraine and Belarus: Public Debates and Historiography // *East European Politics and Societies*. 2020. № 1. Pp. 241-260.

³ Суковатая, В. Осмысление Холокоста как источник формирования философии Другого во второй половине ХХ в. // *Проблеми історії Голокосту*. Дніпро, 2016. Вип. 8. С. 145-160.

⁴ Berkhoff K. Total Annihilation of the Jewish Population: The Holocaust in the Soviet Media, 1941– 45 // *Kritika. Explorations in Russian and Eurasian History*. 2009. Vol. 10, No. 1. P. 61-105.

у своїх наукових роботах аналізує особливості сприйняття суспільством необхідності формування пам'яті про українських євреїв-жертв Голокосту часів Другої світової війни, а також можливість включення історії українського єврейства до загальної історії України і навпаки. Крім того, дослідник говорить про питання політичних маніпуляцій пам'яттю, а також робить висновок про відсутність ініціативи та підтримки державою діяльності в питаннях вшанування пам'яті про Голокост у сучасній Україні. Особливу увагу А. Подольський концентрує на історії меморіалізації подій, що відбувалися на території Бабиного Яру та боротьбі проти проросійського проекту вшанування пам'яті¹.

Продовжуючи тему державної політики в області пам'яті про масове знищення євреїв, варто згадати роботу М. Гона², який проаналізував існуючу політику пам'яті в сучасній Україні та вказав на її непослідовність і неоднозначність, а також наголосив на слабкому місці у вигляді малого розміру виділених коштів та неорганізованості. Крім того, дослідник виокремив дві категорії носіїв пам'яті про Голокост (єврейську та неєврейську), продемонструвавши їхні відмінності. Варто відзначити його роботу де порівнюються риси, притаманні політиці пам'яті про Голодомор, Голокост і геноцид ромів³.

На негативні сторони української влади в питаннях пам'яті про масове винищення євреїв згадує й М. Міцель в контексті аналізу опору місцевого

¹ Подольський А. Тема Голокосту в сучасній українській історіографії: проблеми наукових досліджень та інтерпретацій // Друга світова війна і доля народів України: матеріали Всеукр. наук. конф. К., 2005. С. 32-34; Подольський А. Пам'ять про Голокост в Україні: загальний контекст та сучасний стан // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. 2012. Вип. 4. С. 195-207; Подольський А. Сучасна історія як інструмент політичних маніпуляцій (на прикладі вивчення історії Голокосту) // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. 2017. Вип. 4. С. 205-212; Подольський А. Історична пам'ять про долю українських євреїв у добу Другої світової війни: сучасні суспільно-політичні та історіографічні тенденції і перспективи // Суспільно-політична активність та історична пам'ять єврейської спільноти в контексті євроінтеграції України. Київ: ІПіЄД ім. І. Ф. Кураса НАН України. 2020. С. 84-100; Подольський А. Збереження пам'яті про жертви Бабиного Яру: меморіальні контексти та політичні виклики сучасності // Political Studies: Український науковий журнал. 2022. №1. 121-137.

² Гон М. Пам'ять про Голокост: суб'єкти формування та функціонування в Україні // Сучасні дискусії про Другу світову війну / Под ред. Я. Грицак, П. Кендзьор, С. Турканюк. Л.: ЗУКЦ, 2012. С. 95-100.

³ Гон М. Голодомор, Голокост і геноцид ромів у політиці пам'яті України // Суспільно-політична активність та історична пам'ять єврейської спільноти в контексті євроінтеграції України. Київ: ІПіЄД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2020. С. 63-83.

керівництва щодо меморіалізації у Бабиному Яру¹. П. Полян докладно зупиняється на порівнянні радянських та пострадянських традицій замовчування та заперечення Голокосту, послідовно розкриваючи причини та наслідки функціонування відповідної до історичного періоду політики пам'яті². П. Долганов, у свою чергу, ілюструє процес формування та функціонування меморіального законодавства України, вказуючи на помилки влади на початку його впровадження, а також особливості їхнього виправлення³.

Загальним тенденціям прояву політики історичної пам'яті у незалежній Україні, суспільним дискусіям з цього приводу, особливостям державної політики, впливам радянських образів минулого, формам соціальної ідентичності, впливу залишків антисемітизму, сприйняттю травматичних подій минулого та наслідкам цих процесів у сьогоденні присвячені роботи В. Бондаря⁴, Л. Вергинюка⁵, Д.-П. Хімки⁶ та С. Грачової⁷.

Відгалуженням цього рівня дискурсу є порівняння істориками досвідів різних країн. Як відомо, проблема Голокосту вписана в історію європейського простору через особливості розташування більшості таборів смерті. До досліджень, що порівнюють політику пам'яті України та європейських країн належать роботи: Н. Івчик⁸, що порівнює особливості

¹ Мицель М. Запрет на увековечение памяти как способ замалчивания Холокоста: практика КПУ в отношении Бабьего Яра // Голокост і сучасність: Студії в Україні і світі. 2007. № 1. С. 9-30.

² Полян П. Советские и постсоветские традиции замалчивания и отрицания Холокоста // Отрицание отрицания, или Битва под Аушвицем / Под ред. А. Р. Коха, П. М. Поляна. М., 2008. С. 48-66.

³ Долганов П. Формування та імплементація меморіального законодавства України у сфері вшанування пам'яті жертв геноцидів і подолання їхніх наслідків (на прикладі нормативно-правових актів 2015 р.) // Українське суспільство і пам'ять про Голокост: наукові та освітні аспекти: вибрані доповіді ІХ і Х круглих столів до Міжнародного дня пам'яті жертв Голокосту. Київ, 2018. С. 9-49.

⁴ Бондар В. Державна політика історичної пам'яті в Україні 1990–2000-х рр.: основні тенденції // Історіографічні дослідження в Україні. 2013. Вип. 23. С. 379-380.

⁵ Венгринок Л. Я. Політика пам'яті в сучасній Україні: поняття, характеристики, прояви на регіональному рівні // Панорама політологічних студій: Науковий вісник Рівненського державного гуманітарного університету. 2012. Вип. 9. С. 34-40.

⁶ Himka J.-P. The Reception of the Holocaust in Postcommunist Ukraine // Bringing the Dark Past the Light: The Reception of the Holocaust in Postcommunist Europe. Lincoln: University of Nebraska Press, 2013. P. 626-661.

⁷ Грачова С. Вони жили серед нас? // Критика. 2005. № 4. С. 22-26.

⁸ Івчик Н. Політика пам'яті України й Польщі щодо жертв Голокосту: особливості реалізації // Суспільно-політична активність та історична пам'ять єврейської спільноти в контексті євроінтеграції України. Київ: ППЕнд ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2020. С. 260-273.

реалізації політики пам'яті про Голокост в Україні та Польщі; Р. Романцова¹, що розкриває специфіку історичної політики України та Литви та включення теми Голокосту до офіційних історичних наративів; С. Родевальда², що оцінює нюанси щодо функціонування теми геноциду євреїв у національній пам'яті України та Литви; Р. Брахама³, що узагальнює тенденції, притаманні країнам Східної Європи в галузі політики пам'яті про Голокост та рівень поширення в східноєвропейських державах антисемітизму.

Незвичними в порівнянні з іншими роботами є дослідження О. Іванової та О. Бартова, що представили результати власних розвідок щодо функціонування пам'яті про Голокост у сучасному українському суспільстві. Зокрема, перша дослідниця працювала зі студентами, надаючи їм можливість висловити свою думку про Голокост у формі твору. Як висновок, була зроблена вибірка з усіма формами дискурсу, що були зображені студентами, де домінуючими стали інтерпретаційний і антирасистський (антинаціоналістичний)⁴. Другий дослідник аналізує свої мандрівки містами Західної України, приходячи до висновку про глорифікацію націоналістичних образів у меморіальному просторі Галичини та майже суцільною відсутністю єврейських елементів⁵.

Четверта група досліджень ілюструє особливості рецепції Голокосту в художній літературі. В цьому контексті важливо розуміти специфіку зображення травматичних тем на сторінках книг. Увагу цьому питанню приділяє Н. Довганич⁶, що аналізує властиві для творів художньої літератури риси, які поєднують у собі концептуальні засади студій пам'яті

¹ Романцов Р. Голокост в історичній політиці Литви та України 1991-2017 // Проблеми історії Голокосту: український вимір. Дніпро, 2018. Вип. 10. С. 6-18.

² Rohdewald S. Post-Soviet Remembrance of the Holocaust and National Memories of the Second World War in Russia, Ukraine and Lithuania // Forum for Modern Language Studies. 2008. № 44. P. 173-184

³ Braham R. Anti-semitism and the treatment of the Holocaust in postcommunist Eastern Europe. New York, 1994. 253 p.

⁴ Іванова Е. Региональные особенности коллективной памяти студентов о Холокосте в современной Украине // Голокост і сучасність. 2008. №2. С. 9-28.

⁵ Bartov O. Erased. Vanishing Traces of Jewish Galicia in Present-day Ukraine. Princeton and Oxford: Princeton University Press, 2007. 232 p.

⁶ Довганич Н. Пам'ять, травма і література: способи репрезентації та інтерпретації // Українське літературознавство. 2020. №85. С. 51-59.

та теорії літератури, формуючи своєрідний її напрямок – літературу травми та постпам'яті. О. Пухонська¹ оцінює специфіку художньої літератури саме про Голокост, розглядаючи її як наслідок трансформації суспільної свідомості. Д. Петіт² говорить про художню літературу як про спосіб своєрідної меморіалізації за допомогою розповідей історій жертв.

Художній літературі, написаній у радянський час, присвячено чимало українських та іноземних публікацій. Дослідження Д. Шаталова³ говорить про невелику кількість книг на тему Голокосту в СРСР, проте і демонструє особливості випусків та перевипусків мемуарних книг про війну, які зберігали в собі прямі свідчення про вбивства євреїв нацистами під час Другої світової війни. В сумісній роботі під редакцією дослідників Л. Доброшицького та Д. С. Гурок⁴, а також у роботі Л. Гіршович⁵ досліджується історія Голокосту, її інтерпретація в радянській політиці та літературі 1945-1991 рр.

Не менш важливими є дослідження науковцями окремих творів, що несуть у собі пам'ять про Голокост: В. Суковатої з її аналізом рецепції подій війни та масового знищення євреїв у документальній повісті «Записки партизанського лікаря»⁶; Н. Горбач про особливості зображення військових подій, комуністичного режиму та Голокосту в повістях «Панкрац і Юдка», «Дитя єврейське» та романах «Історія, варта цілого яблуневого саду», «Соня», «Я, ти і наш мальований і немальований Бог» та «Букова земля»⁷; К. Рутар з аналізом елементів міфу та травми в романі «Танго смерті»¹.

¹ Пухонська О. Література і пам'ять: версії взаємовпливу // Наукові записки Національного університету «Острозька академія». 2018. №4. С. 191-193; Пухонська О. Літературний вимір пам'яті. Київ: Академвидав, 2018. 304 с.

² Pettitt J. What is Holocaust perpetrator fiction? // Journal of European Studies. 2020. V. 5. Pp. 360-372.

³ Shatalov D. Non-nipped memory. The Holocaust in the soviet war memoirs // Проблеми історії Голокосту: український вимір. 2018. Вип. 10. С. 127-188.

⁴ Dobroszycki, L., Gurock, J.S. The Holocaust in the Soviet Union: Studies and Sources on the Destruction of the Jews in the Nazi-occupied Territories of the USSR, 1941-45. Routledge, 1994. 272 p.

⁵ Hirszowicz L. The Holocaust in the Soviet Mirror // East European Jewish Affairs. 1992. №22. Pp. 39-50.

⁶ Суковатая В. Рецепция войны и Холокоста в советской послевоенной литературе: документальная повесть А. Цессарского «Записки партизанского врача // Проблеми історії Голокосту: український вимір. 2018. №10. С. 94-126.

⁷ Горбач Н. В. Пам'ять про Голокост як складник міського нарративу в романі М. Дупешка «Історія, варта цілого яблуневого саду» // Література й історія: матеріали Всеукраїнської наукової конференції, 11–12 жовтня 2018 р. Запоріжжя: ЗНУ, 2018. С. 45-48; Горбач Н. Художня рецепція Голокосту в повісті «Панкрац і Юдка» Б. Харчука

Особливою галуззю досліджень є праці науковців, що аналізують особистість авторів книг про Голокост. Зокрема, великий внесок у цю справу зробив В. Гроссман, який прославився за рахунок публікацій книг про геноцид євреїв під час заборон з боку влади. Про автора пишуть такі дослідники, як Ю. Біт-Юнан та Д. Фельдман², а також С. Липкін³. Всі дослідники зупиняються як на біографічних відомостях радянського письменника, так і на перипетіях, пов'язаних з його літературною діяльністю та творчістю – публікаціях книг на тему Голокосту, заборонах з боку влади, цензурі та ін.

Г. Естрайх приділяє особливу увагу ролі єврейських літераторів, чії книги перекладалися з ідишу та публікувалися на території СРСР⁴. Колективна монографія дослідників та дослідниць Н. Горбач, Н. Козленко, В. Ніколаєнко, І. Павленко, О. Проценко та Т. Хом'як⁵ присвячена виділенню та осмисленню основних напрямків інтерпретації подій Голокосту на сторінках радянської та сучасної художньої літератури. Крім того, зроблено висновок про можливість впливу подій геноциду євреїв на історичну пам'ять, тим самим перетворюючи її у пам'ять культурну. Н. Горбач у своїй особистій роботі, в контексті цих питань аналізує й окремі твори письменників радянського часу⁶. Важливими для нашого дослідження є, також, праці Н. Горбач, що присвячені літературі про Голокост сучасного

// Література. Фольклор. Проблеми поетики. 2018. №43-44. С. 31-39; Горбач Н. Художні виміри тоталітаризму в повісті М. Машенка «Дитя єврейське» // Вісник Маріупольського державного університету. 2019. С. 24-30; Горбач Н. Персоналії і простір пам'яті про Голокост у сучасній українській літературі // *Polonistyczno-Ukrainoznawcze Studia Naukowe*. 2022, №1. С. 59-67.

¹ Рутар К. Травмована чи міфологізована пам'ять? (на матеріалі роману «Танго смерті» Юрія Винничука) // Сучасні проблеми мовознавства і літературознавства / Под ред. М. Сюсько. Ужгород, 2018. Вип. 23. С. 294-298.

² Біт-Юнан Ю. Г., Фельдман Д. М. Василий Гроссман в зеркале литературных интриг. М.: Форум, 2015. 367 с.

³ Липкин С. Жизнь и судьба Василия Гроссмана. М.: Книга, 1990. 269 с.

⁴ Estraikh G. Jews as Cossacks: A Symbiosis in Literature and Life // *Soviet Jews in World War II: Fighting, Witnessing, Remembering*. Boston, 2014. Pp. 85-100.

⁵ Голокост: художні виміри української прози: монографія / Н. В. Горбач, Н. В. Козленко, В. М. Ніколаєнко, І. Я. Павленко, О. А. Проценко, Т. В. Хом'як. / Під ред. І. Я. Павленко. Дніпро: Український інститут вивчення Голокосту «Ткума», 2019. 160 с.

⁶ Горбач Н. Художня антропологія творів про Голокост: досвід української радянської літератури // IX Internationale virtuelle Konferenz der Ukrainistik «Dialog der Sprachen - Dialog der Kulturen. Die Ukraine aus globaler Sicht». 2019. С. 570-589.

періоду. Зокрема, найбільш інформативними є статті про зображення геноциду євреїв як субтеми основної розповіді¹.

Дослідження М. Шкандрія² демонструє не лише особливості книг про Голокост та зображення в них пам'яті про ці події, але й аналізує сучасне ставлення до євреїв через призму образів у художній літературі. Дослідник зосереджується на маловідомих творах як радянського, так і сучасного періодів.

Окремі роботи присвячені саме літературі, в якій зображуються події, що відбувалися в Бабиному Яру під час німецької окупації. До таких належать доробки І. Захарчук³ та Н. Лехт⁴, в яких говориться про осмислення проблеми Бабиного Яру через зміну інтелектуального клімату суспільства, що подолав тиск з боку правлячої верхівки. В роботах міститься інформація як про радянські твори з цього питання, так і сучасні.

П'ята група складається з робіт, присвячених аналізу репрезентації травматичного досвіду Голокосту в дитячій художній літературі. Автори зосереджували свою увагу на вивченні культур пам'яті про геноцид євреїв та іманентності образу Голокосту у художньому літературному просторі для дітей, а також аналізували специфіку подання інформації та образи, що домінують на сторінках дитячих книг. До таких досліджень ми відносимо роботи Е. Байер⁵, Х. Босмаджян⁶, П. Кодд⁷, В. Джамбастіані⁸, М. Голдберг⁹,

¹ Горбач, Н. Пам'яттєвий простір Голокосту в сучасній українській прозі // Літератури світу: поетика, ментальність і духовність. 2019. №13. 102-109; Горбач Н. Вигнання й Голокост євреїв як субтеми сучасної української літератури // Запорізькі єврейські читання: матеріалів конференції (04–05 квітня 2019 р.). Дніпро: Український інститут вивчення Голокосту «Ткума», 2020. С. 65-73.

² Shkandrij M. Jews in Ukrainian Literature. Representation and Identity. New Haven-London, 2009. 265 p.

³ Захарчук І. Бабин Яр в художній літературі // Бабин Яр: історія і пам'ять / Під ред. В. Гриневича, П.-Р. Магочія. Київ: Дух і Літера, 2016. с. 217-252.

⁴ Lekht N. Narratives of Return: Babii Iar and Holocaust Literature in the Soviet Union / A dissertation submitted in partial satisfaction of the requirements for the degree Doctor of Philosophy in Slavic Languages and Literatures. Los Angeles, 2013. 156 p.

⁵ Baer E. R. A New Algorithm in Evil: Children's Literature in a Post-Holocaust World // The Lion and the Unicorn. 2000. No 24. P. 378-401.

⁶ Bosmajian H. Sparing the Child: Grief and the Unspeakable in Youth Literature about Nazism and the Holocaust. New York: Routledge, 2002. 274 p.

⁷ Codde P. Ransmitted Holocaust Trauma: a Matter of Myth and Fairy Tales? // European Judaism: A Journal for the New Europe. No. 1. P. 62-75.

⁸ Giambastiani V. Children's Literature and the Holocaust // Genealogy. 2020. №4. P. 1-9.

⁹ Goldberg M. Children's Literature and The Holocaust // Literacy: Traditional, Cultural, Technological. Selected Papers from the Annual Conference of the International Association of School Librarianship. 1994. P. 104-109.

С. Д. Джордан¹, А. Керцер², Л. Коккола³, С. Л. Кремер⁴, Є. Лекаревич⁵, А. Рапопорт⁶, Н. Б. Соколофф⁷ та С. Вайс⁸. Під час дослідження було з'ясовано, що українська історіографія не приділяє уваги рецепції Голокосту в дитячій художній літературі.

Отже, можна констатувати, що історіографія, присвячена репрезентації пам'яті про Голокост, пройшла великий шлях від загальних праць, що зображували події геноциду євреїв фрагментарно та уривчасто, до досліджень з вузьких тем. Радянський період характеризується малою кількістю робіт з досліджуваної проблеми через особливу політику влади. Проте, сучасний період актуалізує питання рецепції геноциду євреїв у різних площинах, що дає можливість створювати та досліджувати твори мистецтва в різних галузях. Нажаль, зараз ми можемо казати про більшу пропрацьованість в роботах дослідників теми Голокосту в контексті сучасного українського світу, на противагу радянському. Тим не менш, це говорить про те, що ці теми залишаються плідним полем для подальших досліджень.

1.2. Джерельна база дослідження

Всебічне дослідження проблеми репрезентації пам'яті про Голокост в Україні середини ХХ – початку ХХІ ст. можливе лише за умови застосування комплексу джерел, що містять у собі інформацію про особливості інтерпретації подій масового знищення євреїв періоду УРСР та незалежної України.

¹ Jordan, S. D. Educating Without Overwhelming: Authorial Strategies in Children's Holocaust Literature // *Children's Literature in Education*. 2004. No. 35. 199-218.

² Kertzer A. *My Mother's Voice: Children, Literature, and the Holocaust*. Peterborough: Broadview. 2002. 384 p.

³ Kokkola L. *Representing the Holocaust in Children's Literature*. New York and London: Routledge, 2003. 216 p.

⁴ Kremer S. L. *Children's Literature and the Holocaust* // *Children's Literature*. 2004. No. 32. P. 252-263.

⁵ Лекаревич Є. Вето на табу: дитяча література як пространство дискусії // *Детские чтения*. 2020. Вып. 17. С. 357-370.

⁶ Рапопорт А. Как рассказывать детям о Холокосте: опыт зарубежных стран // *Пампамбук*. 2019. URL: <https://www.pampambook.ru/articles/1351/> (дата звернення: 21.11.2021).

⁷ Sokoloff N. B. *The Holocaust and Literature for Children* // Indiana University Press. 2005. No. 1. P. 174-194.

⁸ Vice S. *Children's Voices and Viewpoints in Holocaust Literature* // *Holocaust Studies*. No.11. P. 11-24.

Джерельну базу роботи можна поділити на такі типи джерел: писемні, речові, зображальні та усні.

До писемних джерел, що були використані в роботі, належать статті та витримки з періодичних видань, де було прямо чи опосередковано згадано про вбивства євреїв нацистами, викладено антисемітські пропагандистські заклики, зроблено спроби звернути увагу на проблему вшанування пам'яті про Голокост на місцях масових вбивств євреїв, а також окремі опубліковані твори письменників, головною темою яких був саме Голокост. Зокрема, це такі газети та журнали, як «Знамя»¹, «Октябрь»², «Новый мир»³, «Эйникайт»⁴, Литературная газета»⁵, а також інтернет-журнали «Дзеркало тижня»⁶ та «Історична правда»⁷.

Не менш важливе значення для вивчення особливостей функціонування уявлень про геноцид євреїв, політики пам'яті щодо меморіалізації місць масових вбивств, а також специфіки відношення радянської влади до зображення подій Голокосту на сторінках художньої літератури в УРСР має справочинна (організаційно-розпорядча та звітна) документація радянських часів: докладні записки⁸, заяви⁹ та постанови¹⁰. Зважаючи на те, що радянське сприйняття євреїв та Голокосту відрізнялося від сучасного бачення цієї проблеми, для порівняння цих двох площин важливо розуміти сутність та зміст

¹ Антокольский П., Каверин В. Восстание в Собиборе // Знамя. 1945. №4.

² Гроссман В. Жизнь и судьба // Октябрь. 1988. №1-4.

³ Гроссман В. За правое дело // Новый мир. 1952. №9-11.

⁴ Гроссман В. Україна без євреїв // Эйникайт. 1943. 24 лист.

⁵ Дмитерко Л. Состояние и задачи театральной и литературной критики // Литературная газета. 1949. №20. URL: <https://st.violity.com/auction/big/auctions/84/23/36/84233640.jpg> (дата звернення: 23.10.2023).

⁶ Маринович М. Сакральне перед наступом профанного // Дзеркало тижня. 2002. №48. URL: http://gazeta.zn.ua/CULTURE/sakralnoe_pered_nastupleniem_profannogo.html (дата звернення: 15.11.2022).

⁷ Андрусечко П. Віталій Нахманович: «Аби вшанувати пам'ять жертв масових вбивств, ми маємо сьогодні влаштовувати нові війни?» // Історична правда. 2021. URL: <https://www.istpravda.com.ua/articles/2021/10/11/160287/> (дата звернення: 30.04.2023); Діамант Е. Бабин Яр або Пам'ять про те, як непокірне плем'я перетворювалося в народ // Історична правда. 2021. URL: <https://www.istpravda.com.ua/articles/2021/08/30/160079/> (дата звернення: 30.04.2023).

⁸ Докладная записка агитпропа ЦК А. А. Жданову по вопросу издания «Черной книги». 3.02.1947. URL: <http://www.alexanderyakovlev.org/fond/issues-doc/69319> (дата звернення: 25.01.2023).

⁹ В.С. Гроссман, И.Г. Эренбург в ЦК ВКП(б) с просьбой об издании «Черной книги». 28.11.1946. URL: <http://www.alexanderyakovlev.org/fond/issues-doc/68418> (дата звернення: 31.02.2022).

¹⁰ Постановление Президиума Правления Союза советских писателей СССР «О романе В. Гроссмана «За правое дело» и о работе редакции журнала "Новый мир"». 24.03.1953 г. URL: <http://docs.historyrussia.org/ru/nodes/257924-postanovlenie-prezidiuma-pravleniya-soyuza-sovetskih-pisateley-sssr-o-romane-v-grossmana-za-pravoje-delo-i-o-rabote-redaktsii-zhurnala-novyy-mir-24-marta-1953-g> (дата звернення: 31.02.2022).

і окремих сучасних українських нормативно-правових документів, що торкаються єврейської теми¹. Використання документів у цьому випадку дозволяє зіставити, яким чином зміст нормативного документу корелюється з тими образами, що функціонували в суспільстві та художній літературі.

Основним джерелом для даного дослідження є художня література, що була вміщена в базу даних зі 102 позицій². Досліджуючи джерела такого типу треба враховувати особливості її функцій. Через суб'єктивність автора формується особливий стиль оповідання (з применшенням та прибільшенням у деяких випадках) певної кількості інформації, через що особливу увагу треба приділяти саме оцінці історичного періоду та особистості автора. Крім того, художня література як місце пам'яті несе у собі функцію опосередкованого впливу на масову свідомість, а також є одним із інструментів впливу на формування особливих інтерпретацій історичної події в суспільстві. Художня література зберігає, нагромаджує та передає певні ідеї, що впливають на погляд людини з тієї чи іншої проблеми, що особливо стосується творів про Голокост. До проаналізованих пам'яток художньої літератури належать праці таких письменників та поетів, як: О. Анстей³, В. Швець⁴, Л. Озеров⁵, Л. Первомайський⁶, Д. Гуменна⁷, А. Цессарський⁸, В. Гроссман⁹, І. Еренбург¹⁰, А. Рыбаков¹¹, Б. Харчук¹², Ю. Винничук¹³, М. Мащенко¹⁴, М. Дупешко¹⁵, К.

¹ Про 70-річчя трагедії Бабиного Яру: Постанова Верх. Ради України від 05.07.2011 р. №3560-VI: станом на 29.04.2023. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3560-VI#Text> (дата звернення: 30.04.2023).; Про запобігання та протидію антисемітизму в Україні: Закон України від 22.09.2021 р. №1770-IX: станом на 29.04.2023. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1770-20#Text> (дата звернення: 30.04.2023).

² Див. Додаток А.

³ Анстей О. Кирилловские яры. 1941. URL: <http://ju.org.ua/ru/literature/1026.html> (дата звернення: 15.11.2023).

⁴ Швець В. Бабин Яр // Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України (ЦДАМЛМ України). Ф. 949. Оп. 2. Од. зб. 2. Арк. 25.

⁵ Озеров Л. Бабин Яр. 1945. URL: <http://ju.org.ua/ru/literature/241.html> (дата звернення: 14.10.2023).

⁶ Первомайський Л. Майданек. 1968. URL: <http://ju.org.ua/ru/literature/1101.html> (дата звернення: 24.10.2023).

⁷ Гуменна Д. Хрещатий яр. Нью-Йорк, 1956. 488 с.

⁸ Цессарський А. Записки партизанского врача. М.: Советский писатель, 1956. 345 с.

⁹ Гроссман В. Старый учитель. М.: Советский писатель, 1962. 524 с.; Гроссман В. За правое дело. М., 1980. 656 с.; Гроссман В. Жизнь и судьба. Лозанна: L'Age Homme, 1988. 607 с.

¹⁰ Гроссман В., Еренбург І. Черная книга. М.: Тарбут, 1994. 768 с.

¹¹ Рыбаков А. Тяжёлый песок // Октябрь. 1978. №7.

¹² Харчук Б. Палагна // Радуга. 1989. № 6; Харчук Б. Вишневі ночі. Тернопіль: Джура, 2010. 188 с.

¹³ Винничук Ю. Танго смерті. Харків: Фоліо, 2012. 379 с.

¹⁴ Мащенко М. Дитя єврейське. К.: Дух і літера, 2008. 270 с.

¹⁵ Дупешко М. Історія, варта цілого яблуневого саду. Чернівці: Видавництво 21, 2017. 160 с.

¹⁶ Бабкіна К. Соня. Харків: Фоліо, 2013. 186 с.

Т. Пахомова¹, М. Матіос² та ін. Про специфіку зображення подій Голокосту в дитячій художній літературі говорять твори А. Цессарського³, а також А. Ямчук та М. Кушніра⁴.

До речових джерел належать твори скульпторів у вигляді пам'ятників міського простору міст України, що дають інформацію про час поширення інтересу до Голокосту, образи, що найчастіше зустрічаються в роботах, присвячених подіям масового знищення євреїв, а також про найбільший ареал розповсюдження таких робіт серед українських міст⁵.

До зображальних джерел відносяться зразки радянської карикатури⁶, що, так само як й інші джерела, оминали тему Голокосту. Натомість, за допомогою аналізу цих зображень можна спостерігати інтерпретацію інших подій (наприклад, «Справи лікарів» та Шестиденної війни Ізраїля з країнами Близького Сходу 1967 р.), що відбувалися паралельно із замовчуванням геноциду євреїв. Карикатури демонструють специфіку політики влади СРСР, яка одночасно з униканням подробиць подій масового знищення євреїв підпалювала антисемітські та антисіоністські настрої у суспільстві. Не менш

¹ Пахомова Т. Я, ти і наш мальований і немальований Бог. Харків: Книжковий клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», 2016. 192 с.

² Матіос М. Букова земля. К.: А-ба-ба-га-ла-ма-га, 2019. 926 с.

³ Цессарский А. Записки партизанского врача. М.: Советский писатель, 1956. 272 с.

⁴ Ямчук А., Кушнір М. Піжмурки зі смертю. Дитячі розповіді про недитячу історію. К.: Дух і літера. 2021. 112 с.

⁵ Пам'ятник жертвам Голокосту. Координати: 46.472645, 30.724339. Скульптор З. Церетелі. Одеса, 2004; Пам'ятник жертвам Голокосту. Координати: 44.6015467, 33.512886. Скульпторка Л. Гітельзон. Севастополь, 2003; Пам'ятник «Менора». Координати: 49.933477420075484, 36.43963504131071. Скульптори Іллічів А., Фоменко Н., Чечельницький П. Харків, 1998; Пам'ятник жертвам Голокосту. Координати: 49.24234820998902, 28.430684035567882. Невідомий скульптор. Вінниця, 2021; Пам'ятник євреям. Координати: 47.77050271588399, 35.21236520793716. Невідомий скульптор. Запоріжжя, 2001; Пам'ятник жертвам Бабиного Яру. Координати: 50.48768676431177, 30.470374306472998. Скульптор Журавль Н. Київ, 2009; Пам'ятник радянським громадянам у Бабиному Яру. Координати: 50.471640784321366, 30.452397725213935. Скульптор Круглов Й., Власов О. Київ, 1976; Пам'ятник жертвам Голокосту. Координати: 46.4705825742966, 30.748911224935924. Скульптори Штернштейн Л., Шмуклер Ю., Пліхівський В. Львів, 1992; Пам'ятник жертвам Голокосту. Координати: 48.44398053299969, 35.05265602106593. Скульптор С. Шміст. Дніпро, 1974; Пам'ятник жертвам Голокосту. Координати: 47.988519047525415, 37.787631794348044. Скульптори Балдін Ю., Вигдергауз П. Донецьк, 2006.

⁶ Карикатура, посвящённая «Делу врачей» // Крокодил. 1953. URL: https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%94%D0%B5%D0%BB%D0%BE_%D0%B2%D1%80%D0%B0%D1%87%D0%B5%D0%B9#/media/%D0%A4%D0%B0%D0%B9%D0%BB:Krokodil_edition_1953.jpg (дата звернення: 21.02.2023); Ю. Черепанов. «Тель-авивский Робинзон». // Крокодил. 1967. URL: <http://www.cartoonblues.com/forum/viewtopic.php?f=43&t=11728> (дата звернення: 21.02.2023); М. Абрамов. Как в Тель-Авиве представляют себе «линию мирного урегулирования». // Крокодил. 1967. URL: <http://www.cartoonblues.com/forum/viewtopic.php?f=43&t=11728> (дата звернення: 21.02.2023).

важливими є й німецькі плакати, що пропагували негативний образ євреїв у суспільстві¹ під час Другої світової війни.

До усних джерел належать інтерв'ю, що були зібрані в рамках проєкту «Єврейські долі України – ХХ сторіччя» Центром досліджень історії та культури східноєвропейського єврейства². Респонденти – мешканці з різних міст і сіл України, що особисто постраждали під час Голокосту, або розповідали подробиці життя своїх родичів/знайомих. Відомості, що викладені в цих інтерв'ю, дають можливість почути реальні історії в'язнів та свідків геноциду євреїв та зіставити інтерпретації подій в художній літературі зі справжньою картиною Голокосту. Окрім того, це інтерв'ю сучасних державних діячів з питань геноциду євреїв³, що демонструють особливості сучасної політики пам'яті.

Отже, джерельна база дослідження є комплексною та репрезентативною. Усі з представлених джерел дають можливість усебічно дослідити питання репрезентації пам'яті про Голокост як у суспільному, так і культурному просторах. Крім того, аналіз пам'яток дозволяє провести паралелі між радянським та сучасним розумінням Голокосту та ступенями поширеності цієї теми в місцях пам'яті різних форм, а також виділити способи промовляння травми, домінуючі мотиви, образи та знаки, приховані в художній літературі про геноцид євреїв.

1.3. Методологічна основа і методи роботи

Методологічною основою роботи є принципи міждисциплінарності та системності, що поєднують у собі використання методів із різних галузей

¹ Німецький агітаційний плакат «Жид - це ваш відвічний ворог! Сталін та жида - це банда злочинців!». 1941. URL: https://upload.wikimedia.org/wikipedia/uk/1/1b/%D0%96%D0%B8%D0%B4_%D1%86%D0%B5_%D0%B2%D0%B0%D1%88_%D0%B2%D1%96%D0%B4%D0%B2%D1%96%D1%87%D0%BD%D0%B8%D0%B9_%D0%B2%D0%BE%D1%80%D0%BE%D0%B3.jpg (дата звернення: 21.02.2023).

² Архів усної історії 1995-2005 / Центр досліджень історії та культури східноєвропейського єврейства. URL: https://drive.google.com/file/d/1-LYJHmAutXXJxjDZukiR_LgU82Bms5sI/view (дата звернення: 10.02.2023).

³ Інтерв'ю з Л. Кравчуком від 29.01.1996, 05.02.1996, м. Київ. Інтерв'юери: М. Вересень та В. Портніков // Розпад Радянського Союзу. Усна історія Незалежної України 1988-1991. URL: <https://oralhistory.org.ua/interview-ua/510/> (дата звернення: 08.09.2023).

гуманітаристики (історії, соціології, культурології, мистецтвознавства та літературознавства), а також ураховують багатогранність проблеми репрезентації пам'яті про Голокост у художній літературі та образотворчому мистецтві, аналізуючи особливості функціонування творів у суспільстві з позиції системи.

Домінуючими в дослідженні є наукові підходи та ідеї у галузі «memory studies»: концепції П. Нора про комеморативну свідомість історичних подій, продукування культури пам'яті, джерела формування, форми та функції «місць пам'яті»¹; наукові доробки з меморіального дискурсу А. Ассман про рівні пам'яті, «меморіальну культуру» та «реанімування пам'яті»²; семіотична концепція Ю. Лотмана, за якою культура, та художні тексти зокрема, сповнені символами та мають власні механізми пам'яті («пам'ять мистецтва»)³; концепція П. Штомпка про процеси передачі «культурної травми», враховуючи зміни умов існування, світоглядні установки та, як наслідок, пертурбації в історичній пам'яті⁴. Крім того, в роботі був використаний культурологічний підхід, згідно з яким, важливим аспектом культури постає ментальність, продуктом якої є матеріалізація, у тому числі й у формі творів художньої літератури. Отже, твори про Голокост постають «місцями пам'яті», що за участю свідків подій та суспільно-політичних змін формують колективну пам'ять про травматичний досвід за допомогою уречевлення та знаків.

Дослідження передбачає використання таких загальнонаукових методів, як: кластерного і контент-аналізу (формування вибірки та упорядкування «місць пам'яті» за категоріями та схожими ознаками для подальшого

¹ Нора П. Проблематика мест памяти // Франция-память. СПб: Издательство Санкт-Петербургского университета, 1999. С. 17-50; Нора П. Всемирное торжество памяти // Неприкосновенный запас. 2005. № 2-3. URL: <https://magazines.gorky.media/nz/2005/2/vsemirnoe-torzhestvo-pamyati.html> (дата звернення: 12.04.2023); Нора П. Теперішнє, нації, пам'ять. Київ: Кліо, 2014. 272 с.

² Ассман А. Длинная тень прошлого: мемориальная культура и историческая политика. М.: Новое литературное обозрение, 2014. 323 с.; Ассман А. Новое недовольство мемориальной культурой. М.: Новое литературное обозрение, 2016. 223 с.; Ассман А. Распалась связь времен? Взлёт и падение темпорального режима Модерна. М.: Новое литературное обозрение, 2017. 272 с.

³ Лотман Ю. До побудови теорії взаємодії культур (семіотичний аспект) // Сучасна літературна компаративістика: стратегії і методи. К.: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2009. С. 195-211; Лотман Ю. Семиосфера. СПб: «Искусство-СПб», 2010. 704 с.

⁴ Sztompka P. Cultural Trauma: The Other Face of Social Change // European Journal of Social Theory. 2000. №3. P. 449-466.

визначення специфіки репрезентації пам'яті про Голокост на українських землях), синтезу (генерування концепту пам'яті про масове знищення євреїв у суспільстві УРСР та незалежної України) та моделювання (створення баз даних, що розкривають особливості функціонування індивідуальної пам'яті про Голокост у художній літературі).

Зі спеціально-історичних у роботі були застосовані такі методи, як: ретроспективний (причини політики пам'яті про Голокост у радянській та незалежній Україні та наслідки у вигляді образів у художній літературі); історико-порівняльний (зіставлення та протиставлення рівнів промовляння травми Голокосту в УРСР і незалежній Україні, а також порівняння методів репрезентації пам'яті про ці події в творах в залежності від суспільно-політичних змін); історико-типологічний метод (виділення та упорядкування образів євреїв та Голокосту в дорослій та дитячій художній літературі УРСР та сучасної України, виділення типів за спільними рисами). Окрім того, важливе місце займають доробки в галузі «digital history» – напрямку історичних досліджень, що дозволяють залучати цифрові медіа (бази даних, діаграми, електронні карти та ін.) для подальшого історичного аналізу.

Дослідження проблеми, що висвітлюється в художній літературі неможливо без методів, що широко використовуються в літературознавчих дослідженнях. Метод дискурс-аналізу демонструє особливості інтерпретації подій масового знищення євреїв у тексті залежно від особистості автора, його культурних, психологічних особливостей, суб'єктивних нюансів сприйняття соціальної дійсності в період написання твору. За допомогою іконологічного та іконографічного методів були виявлені художні мотиви, проаналізовані сюжети, скриті сенси, а також систематизовані образи, що найчастіше зустрічаються у творах художньої літератури про Голокост. Імагологічний метод показав специфіку зображення образів євреїв у творах саме через призму радянських та сучасних українців, а також дихотомії «свій-чужий».

Отже, дослідження можна охарактеризувати як міждисциплінарне, адже методологічна основа та методи роботи спираються на принципи, підходи, ідеї

та прийоми, що широко застосовуються в таких науках, як історія, соціологія, культурологія, мистецтвознавство та літературознавство. Сукупність схем дослідження, якими користуються ці дисципліни, дають змогу аналізувати особливості репрезентації пам'яті на українських землях середини ХХ – початку ХХІ ст. в контексті політики пам'яті, а також розглядати художню літературу про Голокост з позиції «місць пам'яті», що сповнені образами, символами, сенсами, а також спільними і відмінними рисами, в залежності від політичних та соціальних процесів різних відрізків часу.

Таким чином, ми можемо казати про необхідність заповнення лакун, що зараз присутні в сучасній історіографії з питань зображення подій Голокосту, а також пам'яті про них у літературному просторі. Незважаючи на те, що велика кількість проблем була опрацьована як українськими, так і іноземними авторами, все ще залишається багато відкритих питань. Усебічно дослідити ці питання дають можливість писемні, речові, зображальні, усні та цифрові джерела, які демонструють специфіку культурного та суспільного життя середини ХХ – першої половини ХХІ та її впливів на формування особливих образів, символів, мотивів та інтерпретацій, що найчастіше зустрічаються в творах про Голокост. Проаналізувати ці джерела, у свою чергу, можна лише спираючись на методологію та загальнонаукові, спеціально-історичні, літературознавчі та мистецтвознавчі методи дослідження, які дають можливість дослідити репрезентацію пам'яті про Голокост в контексті історії, політики пам'яті, культурної пам'яті, загальних політичних та соціальних особливостей життя українських земель з часів Другої світової війни і до сьогодення.

РОЗДІЛ 2. ОБРАЗ ЄВРЕЇВ ТА ГОЛОКОСТУ В КОНТЕКСТІ ПОЛІТИКИ ПАМ'ЯТІ УРСР (1941-1991 РР.)

Політика радянського керівництва УРСР щодо подій Голокосту складалася з багатьох аспектів, що містили в собі величезний пласт протиріч та спірних питань. Зазвичай проблема вшанування пам'яті про масове знищення євреїв постає як та, що повністю замовчувалася та нівелювалася під впливом радянського міфу про Велику Вітчизняну війну. Проте, зважаючи на присутність різноманітних джерел, що доводять зворотнє, неможна казати про справедливість даного твердження, адже радянська політика мала властивість змінювати своє ставлення до євреїв загалом та до їхнього винищення під час Другої світової війни зокрема. Отже, для дослідження проблеми функціонування образів євреїв та Голокосту в політиці пам'яті УРСР слід простежити передумови, причини та сутність радянської амбівалентної політики щодо євреїв та Голокосту за допомогою виділення наступних етапів її розвитку: перший етап – від лютого 1917 р. до червня 1941 р. (від Лютневої революції до початку військових дій Німеччини проти СРСР); другий етап – від червня 1941 р. до травня 1945 р. (від початку військових дій на території СРСР до капітуляції Німеччини); третій етап – від травня 1945 р. до грудня 1991 р. (від початку перших повоєнних років до розпаду СРСР).

2.1. Передумови формування радянської політики щодо євреїв

Перший етап (лютий 1917 р. – червень 1941 р.) ознаменував прихід нової, більшовицької, влади. Лютнева революція 1917 р. змогла повалити монархію Російської імперії, а Жовтневий переворот цього ж року – встановити якісно нові принципи управління державою на чолі з В. Леніним. Не залишилося без змін і життя єврейської національної меншини, адже вже у лютому були відмінені всі антисемітські закони, прийняті царською Росією. Головним досягненням стало скасування «смуги осілості», що надало єврейському

населенню право на вільне розселення територією міст, поза звичних для нього штетлів¹. Тепер єврейське населення набуло можливість стати частиною життя радянських органів влади, армії, освіти, медицини, науки та культури.

Постанова від 25 липня 1918 р., підготовлена під керівництвом В. Леніна, підтверджує лояльне ставлення радянської влади до євреїв на той час: «Всякая травля какой бы то ни было нации недопустима, преступна и позорна. Совет Народных Комиссаров объявляет антисемитское движение и погромы евреев гибелью для дела рабочей и крестьянской революции...»². Пізніше стане зрозуміло, що таке позитивне відношення більшовиків до євреїв було лише кампанією та гонкою за визнанням нової влади. Таким чином, більшовики хотіли виставити Російську імперію з негативного боку та показати свою перевагу над ними. На українських землях, також, можна побачити стремління співпрацювати з представниками єврейської національної меншини. Доказом цього може стати купюра в 100 карбованців УНР, що стала її першим офіційним платіжним засобом та містила в собі написи на їдиші³.

На зміну приходить ідеологічне кліше «жидобільшовизму», яке позначало безпосередній зв'язок євреїв та комуністичного руху. В ряді управлінь інших країн та навіть серед радянського населення почав виникати стійкий образ більшовика-єврея, який часто застосовувався в негативній конотації. Вже у 1918 р. можна помітити функціонування цього образу в українських медіа. Наприклад, у газеті «Нова рада» від 8 березня 1918 р. із заголовком: «Всі червоногвардійці були євреї»⁴. Про поширення та закріплення образу більшовика-єврея говорять й висловлювання представників інших держав, як-от британця В. Черчилля, який 8 лютого 1920 р. на шпальтах газети «Illustrated Sunday Herald» випустив цілу статтю, присвячену жидобільшовизму

¹ Нариси з історії та культури євреїв України / Упор. та ред. Л. Фінберг, В. Любченко. К.: Дух і Літера, 2009. С. 141.

² Известия. 1918. №158. 27 июля.

³ Сто карбованців. Реверс. Державний кредитовий білет УНР. 1917. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%86%D1%81%D1%82%D0%BE%D1%80%D1%96%D1%8F_%D1%94%D0%B2%D1%80%D0%B5%D1%97%D0%B2_%D0%B2_%D0%A3%D0%BA%D1%80%D0%B0%D1%97%D0%BD%D1%96#/media/%D0%A4%D0%B0%D0%B9%D0%BB:100karbovantsevUNR_R.jpg (дата звернення: 30.07.2023).

⁴ Нова рада. 1918 р. №29. 8 бер.

під назвою «Zionism versus bolshevism» («Сіонізм проти більшовизму»), де відкрито вказував на переважання серед керівників держави євреїв, або навіть єврейок¹.

І дійсно, не можна заперечувати присутність великого відсотку євреїв у складі вищого керівництва СРСР загалом та УРСР зокрема, що говорить про наявність у них прав, нарівні з іншими, приймати участь у житті держави. Отож, у 1920-ті рр. серед керівників НКВС УРСР були присутні наступні: євреї – 66,67%, росіяни – 14,44%, українці – 6,67%, латиші – 3,33%, поляки – 2,22%, білоруси – 1,11% та інші – 5,56%².

Про наслідки функціонування кліше «жидобільшовизму», а також присутності залишків антисемітизму, що декларувалися ще за імперських часів та ретранслювалися вже з приходом більшовиків до влади, говорять матеріали документів, що збереглися в українських архівах. Наприклад, на допиті 17 серпня 1937 р. Олександр Розанов указав: «У всіх моїх службових і партійних документах я значуся як Розанов Олександр Борисович, росіянин. Справжнє моє прізвище Розенбарт, ім'я – Абрам. Я єврей. Змінив я ім'я та прізвище у 1918 році, працюючи в уповноваженого ЦК КП(б)У Семена Шварца. ... Робив я це із почуття хибного сорому, але не через бажання приховати національність»³. Бажання приховати справжню національність шляхом зміни імен та прізвищ не було ефемерним, а прогресувало у динаміці, функціонуючи не лише за Другої світової війни, але й, особливо, у післявоєнні часи.

Розпочата за сприяння XII з'їзду РКП(б) у квітні 1923 р. політика коренізації, офіційно декларувала можливість розвиватися єврейській національній меншині на радянських теренах. По відношенню до євреїв ця політика часто називалася «євреїзацією» та передбачала створення єврейських

---

¹ Churchill W. Zionism versus bolshevism // Illustrated Sunday Herald. 1920. 8 feb. URL: <http://archive.hadashot.kiev.ua/ckfinder/userfiles/images/02-2020/churchill/Churchill%202.jpg> (дата звернення: 28.09.2023).

² Шаповал Ю., Золотарьов В. Євреї в керівництві органів ДПУ-НКВС УСРР-УРСР у 1920-1930-х рр. // 3 архівів ВУЧК, ГПУ, НКВД, КГБ. 2010. №1. С. 58.

³ Олександр Розанов // Галузевий державний архів СБ України, м. Одеса. Спр. 25468-фп. Т. 2. Арк. 73.

структурних підрозділів в органах державної влади, формування єврейських адміністративно-територіальних одиниць, освітніх закладів, де викладання відбувалося на їдиші, розвиток єврейської науки, культури та ін.¹. Особливою заслугою радянське керівництво вважало створення розгалуженої системи єврейської освіти, адже в усьому світі на той час не існувало подібних прикладів².

Втім, незважаючи на позитивну радянську політику та наявність у лавах вищого керівництва великої кількості євреїв, у галузі єврейського розвитку можна помітити певні суперечності: по-перше, «євреїзація» носила досить обмежений характер та вбачала мету, передусім, не в поліпшенні якості життя єврейського населення, а, скоріше, у закріпленні та пропагуванні новостворених загальнорадянських канонів; по-друге, зміни в області структурних підрозділів відбувалися повільно та розпочалися лише через рік після проголошення нової політики; по-третє, існував постійний контроль з боку радянського керівництва в усіх сферах життя євреїв, який нівелював можливість вільного розвитку навіть в області освіти³; по-четверте, радянський світогляд передбачав атеїзм, через що духовне життя євреїв часто ставало об'єктом переслідувань з боку радянського керівництва⁴ (ліквідаційні комісії, Антирелігійна комісія, показові «суди» над Торою, перетворення синагог на клуби і т. д.)⁵ та ін. Ці та інші факти не дають можливості назвати коренізацію сприятливою для радянського єврейства, хоча вона й залишила, в певній мірі, позитивний слід у його житті.

---

¹ Гриневич Л. Єврейське національно-культурне відродження 1920-х – 1930-х рр. в УСРР у «прокрустовому ложі» більшовицької ідеології // Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки. К.: Інститут історії НАН України, 2004. Вип. 10. С. 225.

² Нариси з історії та культури євреїв України / Упор. та ред. Л. Фінберг, В. Любченко. К.: Дух і Літера, 2009. С. 150.

³ Гриневич Л. Єврейське національно-культурне відродження 1920-х – 1930-х рр. в УСРР у «прокрустовому ложі» більшовицької ідеології // Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки. К.: Інститут історії НАН України, 2004. Вип. 10. С. 225-228.

⁴ Нариси з історії та культури євреїв України / Упор. та ред. Л. Фінберг, В. Любченко. К.: Дух і Літера, 2009. С. 141.

⁵ Вітринська О. Політика радянської влади щодо юдаїзму в Україні в 1921-1929 роках: Дис ... канд. іст. наук. Полтава, 2016. С. 28.

Взагалі, релігійна проблема одразу постала великим питанням у лавах радянської комуністичної влади. Попри те, що більшість службовців мали єврейське походження, офіційна ідеологія, сформована В. Леніним у його роботі «Соціалізм і релігія» ще задовго до приходу більшовиків до влади, у 1905 р., окреслила релігію «опиумом народа». Ба більше, писалося про те, що «Религия – род духовной сивухи, в которой рабы капитала топят свой человеческий образ, свои требования на сколько-нибудь достойную человека жизнь»¹. Тоталітарний характер радянської держави не передбачав віру у щось, окрім комуністичної партії, через що релігія та держава стали несумісними². Амбівалентність радянської політики в цей час полягає у протистоянні радянської ідеології з офіційно декларованими тезами про підтримку розвитку єврейської національної меншини, представники якої були послідовниками юдаїзму. Це стало наслідком відносно нещодавнього приходу до влади більшовиків та бажанням посилити прихильність до них.

Трагедія Голодомору 1932-1933 рр. продемонструвала глибоку кризу більшовицької влади, через що її реакцією стало посилення жорстокої політики, у тому числі й до єврейства. В 1932 р. почалася антирелігійна п'ятирічка, що призвела до скорочення кількості синагог та репресій багатьох рабинів³. Ці часи стали переломними й для євреїв, що працювали у складі органів державної і партійної влади, військових, культурних діячів, а також сіоністів та ін. У другій половині 30-х рр. почалися масові судові процеси над «ворогами народу» та їхні розстріли. Серед розстріляних були й євреї. З цього моменту остаточно затвердилася політика державного антисемітизму, а до початку Другої світової війни остаточно зійшли нанівець прояви колишньої «євреїзації»⁴.

---

¹ Ленин В. Социализм и религия // Ленин В. И. Полное собрание сочинений. В 55 томах. Издание 5. М.: Политиздат, 1968. Т. 12. Октябрь 1905 - апрель 1906. С. 2-3.

² Вітринська О. Політика радянської влади щодо юдаїзму в Україні в 1921-1929 роках: Дис ... канд. іст. наук. Полтава, 2016. С. 44.

³ Нариси з історії та культури євреїв України / Упор. та ред. Л. Фінберг, В. Любченко. К.: Дух і Літера, 2009. С. 160.

⁴ Гриневич Л. Єврейське національно-культурне відродження 1920-х – 1930-х рр. в УСРР у «прокрустовому ложі» більшовицької ідеології // Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки. К.: Інститут історії НАН України, 2004. Вип. 10. С. 232-233.

І, знову ж таки, суперечлива політика влади відобразилася у Статті 123 Конституції СРСР, що була ухвалена постановою Надзвичайного VIII З'їзду Рад СРСР 5 грудня 1936 р. та передбачала рівноправність радянських громадян, незважаючи на їхню національність та расу в усіх галузях господарського, державного, культурного та суспільно-політичного життя. Будь-яке порушення прав каралося законом¹. Де-юре цей закон був цілком дійсним, проте, де-факто, єврейська національна меншина знову опинилася поза інтересами держави, через що вся увага до її розвитку була перекреслена.

Вже на початку Другої світової війни Й. Сталін та все радянське керівництво мали уявлення про ставлення А. Гітлера до євреїв, адже книга його авторства під назвою «Моя боротьба» була наскрізь пронизана антисемітськими ідеями та пропагувала думку про всесвітню єврейську змову з метою поневолення інших народів². В 1939-1941 рр. гострим питанням стало прийняття біженців-євреїв. У ці часи, незважаючи на функціонування кліше «жидобільшовизму», СРСР та Німеччина були союзниками, тому друга звернулася з пропозицією до першої. В ній йшла мова про прийняття близько 350 000 – 400 000 євреїв, що проживали на території рейха. Проте, ймовірно, через побоювання щодо кількості переселенців, а можливо й з причин антисемітської політики, у пропозиції було відмовлено³.

Вже тоді на шпальтах газет та журналів почали з'являтися статті антисемітського характеру, написані радянськими діячами. Д. Донцов, що вважається засновником сучасної версії українського націоналізму, у травні 1939 р. видав статтю під назвою «Загадка III-ої імперії» де буквально «підтримував» ідеї А. Гітлера, висуваючи тези про негативний внесок у літературу та пресу «жидівського, космополітичного духу», «силу розкладу» єврейської культури для соціалістичного «чистого мистецтва» та ін.⁴.

¹ Конституция СССР от 5 декабря 1936 г.: статья 123. URL: https://constitution.garant.ru/history/ussr-rsfsr/1936/red_1936/3958676/chapter/c88a6e20aba8fe9bb3ca886d6f922814/ (дата звернення: 28.09.2023).

² Дерейко І. Антисемітизм як основа політичної підготовки місцевої поліції в Райхскомісаріаті Україна // Наукові записки. 2006. Вип. 31. С. 79-81.

³ Альтман І. Жертви ненависти. Холокост в СССР 1941-1945 гг. М.: Фонд «Ковчег». 2002. С. 379.

⁴ Донцов Д. Загадка III-ої імперії // Вісник. 1939. Кн. 5. С. 333.

Функціонування таких думок та висловів у публічному просторі автоматично підривало довіру до євреїв та їхньої культури. В поєднанні з нацистською ідеологією окупаційної влади, це посилювало динаміку поширення антисемітського дискурсу та вже почало впливати на ретрансляцію розуміння Голокосту у майбутньому.

Отже, можна підсумувати, що на початку приходу до влади більшовики розпочали протилежну царському режиму, лояльну політику, щодо євреїв, яка виявлялася у політиці коренізації («євреїзації»), що фактично ставила собі за мету закріплення радянських канонів серед єврейського населення. Попри це, позитивні зрушення були ефемерним явищем та вже після подій Голодомору 1932-1933 рр. зійшли нанівець. Відмінності, що існували між єврейською вірою та підтримуваним ідеологією атеїстичним світоглядом, з самого початку не могли задовольнити радянське керівництво, яке, як наслідок, почало схилитися у бік антисемітських ідей, які остаточно набули свого поширення вже у часи Другої світової війни.

2.2. Особливості функціонування образу євреїв та Голокосту за часів Другої світової війни (1941-1945 рр.)

Другий етап (червень 1941 р. – травень 1945 р.) характеризувався початком військових дій Німеччини проти СРСР. З цього моменту почалося активне поширення антинацистської пропаганди. Попри те, що антисемітизм вже досить міцно закріпився в загальнорадянській ідеології, представники єврейської національної меншини ще продовжували свою діяльність. Вже в перші місяці війни Німеччини проти СРСР почалися заходи під керівництвом громадських діячів єврейського походження, а саме І. Еренбурга, С. Міхоелса, Д. Бергельсона та П. Маркиша. Особливою формою поширення інформації про події Голокосту (які на той час не мали точного визначення в радянському публічному просторі) були радіомітинги. Перший з них відбувся 24 серпня

1941 р. та оголосив слухачам про звірства нацистів проти євреїв¹. На той час, такі дії не заборонялися з боку радянського керівництва, а радіомітинги відбулися ще декілька разів.

Політика влади все ще виглядала контрверсійно. З одного боку, розпочаті ще у довоєнні роки антисемітські заходи (переслідування євреїв, репресії, релігійні протиріччя та ін.) «підтримували» гітлерівські тези про «расову неповноцінність» євреїв. З іншого боку, вище керівництво СРСР особисто потерпало від наслідків німецької пропаганди про «жидобільшовизм», через що часто можна було почути або побачити у пресі вислови проти нацистської антисемітської політики. Приміром, Й. Сталін 6 листопада 1941 р. так висловлювався про єврейські погроми: «гитлеровцы ... так же охотно устраивают средневековые еврейские погромы, как устраивал их царский режим»².

На початку етапу, в 1941 – початку 1942 р., єврейська тема не замовчувалася та неодноразово транслювалася у засобах масової інформації. Візьмімо для прикладів газети «Правда» з її описами єврейських погромів у Житомирській області від 16 серпня 1941 р.³ або газету «Известия» зі статтею І. Осипова про вбивства євреїв на Поділлі, що вийшла за кілька діб⁴. Пізніше така інформація з'являлася й в інших періодичних виданнях. Наприклад, 28 лютого 1942 р., у газеті «Советская Украина», де згадувалося про німецькі діяння в Маріуполі⁵. Це говорить про те, що на той час про Голокост знали та пам'ятали, проте, це явище, звісно, було ефемерним.

У лютому 1942 р. був створений Єврейський антифашистський комітет, який спочатку зустрів підтримку радянської влади, адже його метою була матеріальна допомога СРСР у боротьбі проти Німеччини у вигляді

---

¹ Братья евреи всего мира! Выступления представителей еврейского народа на митинге, состоявшемся в Москве, 24 августа 1941 г. // Известия. 1941. 24 авг. С. 3.

² Доклад Й. В. Сталина на торжественном заседании Московского Совета депутатов трудящихся с партийными организациями города Москвы 6 ноября 1941 года. URL: https://www.marxists.org/russkij/stalin/t15/t15_13.htm (дата звернення: 16.08.2023).

³ От Совинформбюро: Вечернее сообщение 16 августа // Правда. 1941. 17 авг. С. 1.

⁴ Осипов И. Чудовищные злодеяния фашистов // Известия. 1941. 20 авг. С. 2.

⁵ Мариупольская трагедия // Советская Украина. 1942. 28 февр.

фінансування (турне по США, Мексиці, Канаді та Великобританії у 1943 р., в якому було зібрано близько 32 750 000 доларів; кампанія по збору коштів на комплектування підрозділу «Радянський Біробіджан» на суму 3 000 000 карбованців), а також допомоги у вигляді машин, медичної техніки, одягу та іншого обладнання¹.

3 липня 1942 р. почала публікуватися газета «Ейнікайт» на їдиші, що стала друкованим органом комітету². В газеті містилися наступні свідчення: матеріали про вбивства, згадки про Бабин Яр, розповіді тих, кому вдалося вціліти та ін. 12 жовтня 1943 р. В. Гроссманом був опублікований нарис під назвою «Україна», де головний акцент ставився на трагедії Бабиного Яру³. Того ж року, 25 листопада, на сторінках «Ейнікайт» з'явилася стаття автора під назвою «Україна без євреїв», де він провів паралель між «деревом роду» (євреями) та «смертю коріння»⁴. Вже на той час почали проявлятися перші ознаки утиску Єврейського антифашистського комітету та контроль публікацій в газеті, адже згадана стаття не була видана мовою оригіналу, а перекладася українською, що істотно обмежувало коло читачів⁵.

Ще у квітні 1942 р. почався курс на «політику замовчування» подробиць геноциду євреїв. Нота В. Молотова, опублікована в газеті «Правда» від 28 квітня 1942 р., поклала початок якісно новій концепції загиблих «радянських громадян»/«радянських військовополонених» з прихованням справжньої кількості постраждалих та реального національного складу. В Ноті було сказано наступне: «... немцы, отступая под натиском Красной Армии, расстреляли разрывными пулями после страшных побоев и зверских пыток свыше 150 советских военнопленных. У большинства трупов отрезаны уши, выколоты глаза, обрублены пальцы, у некоторых отрублены одна или обе руки,

¹ Шитюк М. Діяльність Єврейського антифашистського комітету (1942-1948 роки) // Науковий вісник Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського. 2013. Вип. 3. С. 134.

² Медведовська А. Голокост в Україні в суспільній думці кінця ХХ – початку ХХІ ст.: Дис ... канд. іст. наук. Дніпро, 2016. С. 53.

³ Гросман В. Україна // Эйникайт. 1943. 12 жовт.

⁴ Гросман В. Україна без євреїв // Эйникайт. 1943. 24 лист.

⁵ Захарчук І. Бабин Яр в художній літературі // Бабин Яр: історія і пам'ять / За ред. В. Гриневича, П.-Р. Магочія. Київ: Дух і Літера, 2016. С. 218.

вырваны языки. На спинах трёх красноармейцев вырезаны звёзды», а також «таковы зверства и злодеяния, чинимые немецко-фашистскими разбойниками над мирным советским населением и советскими военнопленными»¹. Жодного слова про загиблих євреїв сказано не було. Таке викривлення дійсності було домінуючим не тільки в часи Другої світової війни, але залишилося й після, майже до кінця існування СРСР на початку 1990-х рр.

Газету «Ейнікайт» почали звинувачувати у недостатньому рівні радянського патріотизму та інтернаціоналізму, що було відголоском нового міфу про Велику Вітчизняну війну, де страждав/переміг/боровся радянський народ. Вхідження до публічного простору образу постраждалого, скривдженого, вбитого єврея могло змістити фокус уваги від прославлення Червоної армії та перемог на фронті, через що редукування рівня єврейської трагедії в публічному просторі стало вигідним для влади. Варто погодитися і з думкою дослідниці А. Медведовської, яка зробила висновок про перебільшення кількості втрат громадян неєврейського походження через бажання протистояти пропаганді німецького керівництва на окупованих територіях, що мало на меті переконати населення у війні проти жидів та жидобільшовиків².

На той час радіомітинги все ще продовжували проводитися. 2 квітня 1944 р. відбувся третій з них, повний звіт якого став доступним лише у вищезгаданій газеті «Ейнікайт», на їдиші. У газеті ж «Правда» були прибрані подробиці про 4 000 000 вбитих євреїв у Європі, а також промова С. Міхоелса та згадки про Бабин Яр³. Показовою ситуацією, що демонструє зміну відношення радянського керівництва до загиблих євреїв, може стати й дипломатична місія УРСР у травні 1945 р. у місті Сан-Франциско, коли на прес-конференції від журналістів прозвучало питання про кількість загиблих євреїв на території українських земель. Очільник української делегації на ім'я

---

¹ Цит. по: Нота народного комиссара иностранных дел тов. В. М. Молотова «О чудовищных злодеяниях, зверствах и насилиях немецко-фашистских захватчиков в оккупированных советских районах и об ответственности германского правительства и командования за эти преступления» // Правда. 1942. 28 апр. С. 2.

² Медведовська А. Голокост в Україні в суспільній думці кінця ХХ – початку ХХІ ст.: Дис ... канд. іст. наук. Дніпро, 2016. С. 57.

³ Berkhoff K. «Total Annihilation of the Jewish Population»: The Holocaust in the Soviet Media, 1941-45 // Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History. 2009. V. 10. No. 1. P. 72.

Д. Мануїльський відповів, що «втрати мирних громадян в УРСР досягають 2,5 млн без різниці національності»¹. Це наочно демонструє стремління редукувати масштаб трагедії єврейства, апелюючи до неправдивої інформації про кількість загиблих.

Не можна не згадати про окупаційну пресу, що поширювала вигідні для нацистської ідеології антисемітські статті на окупованих землях. «Активна пропаганда» за допомогою газет та журналів мала декілька функцій: по-перше, викриття євреїв, які переховувалися самотійно або за допомогою місцевого населення; по-друге, знеславлення радянської влади як злочинно-єврейської; по-третє, відвертання уваги від нацистських злочинів та формування в суспільства окупованих земель так званої псевдопам'яті, застосовуючи упереджені та стереотипні висловлювання та заголовки, що деперсоніфікували євреїв.

До такої преси можна віднести, як приклад, газету «Волинь», що почала видаватися після початку воєнних дій, 1 вересня 1941 р., та де можна помітити надмірну стереотипну негативізацію образу євреїв. Дуже часто на сторінках газети можна побачити образи «жида», «єврея-селяка», «червоногвардійця-жида», «жидо-комуніста», які разом створювали образ «чужого»². Приблизно такого самого характеру спостерігаємо статті й в газетах, що контролювалися румунською окупаційною владою. Наприклад, газета «Visočina», що почала існувати 20 липня 1941 р., також містила антисемітські заголовки на кшталт «Євреї та економічний саботаж», «Юдо-більшовизм небезпечний для Європи», «Згубна діяльність євреїв в Європі за останні 25 років»³. Такі самі функції під час Другої світової війни на окупованих землях відігравали німецькі плакати, що також маніпулювали масовою свідомістю⁴.

¹ Левітас Ф. Пам'ять про Другу Світову війну в контексті сучасного історичного дискурсу // Наукові записки інституту політичних і етнонаціональних досліджень імені І. Ф. Кураса НАН України. 2013. Вип. 2. С. 83-97.

² Гон М. Деперсоніфікація жертв: образ євреїв на шпальтах газети «Волинь» (1941-1943) // Наукові записки. 2006. Вип. 31. С. 114.

³ Суровцев О. Газета «Visočina» як джерело вивчення антисемітської політики румунської влади в Північній Буковині в 1941-1944 роках // Наукові записки. 2006. Вип. 31. С. 123.

⁴ Німецький агітаційний плакат «Жид - це ваш відвічний ворог! Сталін та жида - це банда злочинців!». 1941. URL:https://upload.wikimedia.org/wikipedia/uk/1/1b/%D0%96%D0%B8%D0%B4_%D1%86%D0%B5_%D0%B2%

Улюбленою темою в нацистській пропаганді на території райхскомісаріата «Україна» було апелювання до пам'яті українців про власне історичне минуле та ретрансляція його з точки зору антагонізму українсько-єврейських відносин. Як приклад, можна згадати наступне: порівняння нападів гунів та татарів з азіатсько-семітським більшовизмом¹; тези про «жидів», «москалів» та «ляхів», які поряд один з одним пригноблювали українців протягом усієї історії²; згадки про «жидівських посіпак», що несуть колгоспне ярмо та глузують над християнською вірою³; висловлення про «боротьбу проти жидів» 1648 – 1654 рр.⁴; гасла про організацію Голодомору 1932-1933 рр. євреями⁵.

Все ще дискусійним залишається питання антисемітської діяльності керівництва ОУН, що було досить потужним осередком громадсько-політичного руху на західноукраїнських землях та до листопада – грудня 1941 р. співпрацювало з нацистською владою. Через негативне ставлення до радянського керівництва та прихильність до українського націоналізму, оунівці підтримували ідеологічні кліше, пропаговані німецькими окупантами, та поширювали антисемітські вислови. Одним з таких є напис на листівці під назвою «Для пам'яті майбутнім поколінням»: «Проклятий ворог – жидо-комуністи, відступаючи, жорстоко розправились з населенням, багатьох розстріляли, а українці, які знаходились в тюрмах, були жорстоко замучені»⁶. Ця проблема в майбутньому стала нагальним питанням в українсько-єврейських відносинах та політиці пам'яті сучасної України.

D0%B0%D1%88_%D0%B2%D1%96%D0%B4%D0%B2%D1%96%D1%87%D0%BD%D0%B8%D0%B9_%D0%B2%D0%BE%D1%80%D0%BE%D0%B3.jpg (дата звернення: 21.02.2023).

¹ Баран-Бутович С. На світанку історії наших предків – сіверян і м. Чернігова // Українське Полісся. 1942. 14, 16, 18, 21 січ.

² Україна в жидівських лабетах // Українське життя. 1941. 13 лист.

³ Наш обов'язок // Дзвін волі. 1943. 16 груд.

⁴ Макарович П. Жиди в українських народних думках та історичних піснях // Нове українське слово. 1942. 24 лют.

⁵ Гончаренко О. «Юдео-більшовизм» як модель ідеологічної обробки місцевого населення райхскомісаріату «Україна» (1941-1944 рр.) // Військово-історичний меридіан. Електронний науковий фаховий журнал. 2014. Вип. 4. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Honcharenko_Oleksii/Yudeo-bilshovyzm_iak_model_ideolohichnoi_obrobky_mistsevoho_naselennia_raikhskomisariatu_Ukraina.pdf (дата звернення: 21.11.2023).

⁶ Листівка «Для пам'яті майбутнім поколінням» // Центральний державний архів громадських об'єднань (ЦДАГОУ). Ф. 166. Оп. 3. Спр. 151.

Важливо й те, що за часів Другої світової війни у публічному просторі почали формуватися уявлення про злочини, які скоювала нацистська влада на території окупованих земель. Попри те, що радянське керівництво не звертало увагу на події Голокосту, режисери вже почали вкладати власне бачення цієї трагедії у свої роботи. Більш того, деяким з них вдалося потрапити на екрани кінотеатрів. Наразі відомо два фільми, що репрезентують пам'ять про євреїв та Голокост та були випущені у 1945 р.

По-перше, це стрічка О. Довженко «Перемога на Правобережній Україні та вигнання німецьких загарбників за межі українських радянських земель»¹ де, як пише дослідниця М. Шарпило, «режисер конструює післявоєнний світ у чорно-білій реальності із зображенням образних форм людського існування: розпач, біль, горе»². Голокост тут є другорядною сюжетною лінією, однак, демонструється в епізоді з чітко зображеними винищенням групи людей без зазначення національності.

По-друге, це фільм М. Донського «Непокорённые» за мотивами однойменної повісті Б. Горбатого³. Сам режисер є одеським євреєм, тому зрозуміло, чому він дуже емоційно поставився до цієї травматичної події. Фільм виходить за рамки емоційної складової, що міститься в повісті. Тут акцентована увага на особливостях українсько-єврейських відносин, механізми винищення євреїв у Бабиному Яру (за допомогою використання динамічної музики в епізодах)⁴. Дуже цінно, що зйомки проходили безпосередньо на території урочища, а розміри трагедії не применшувалися, національність розстріляних не приховувалася. Дуже велике значення режисер надав релігійному аспекту, чітко вказуючи на іудейське походження вбитих через молитву перед смертю. Крім того, не дивлячись на офіційну ідеологію

---

¹ Перемога на Правобережній Україні та вигнання німецьких загарбників за межі українських радянських земель / Реж. О. Довженко. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=RWezVeJqFLs> (дата звернення: 15.10.2023).

² Цит. по: Шарпило М. Репрезентація культурної травми Голокосту в українському кінематографічному просторі // Культурологічний альманах. 2022. Вип. 3. С. 278.

³ Непокорённые / Реж. М. Донський. 1945. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=Vs7akTuQKeY> (дата звернення: 15.10.2023).

⁴ Шарпило М. Репрезентація культурної травми Голокосту в українському кінематографічному просторі // Культурологічний альманах. 2022. Вип. 3. С. 279.

радянської влади, фільм у Києві зустріли добре та навіть поширювали плакати із ним. Проте після критики Пирьєва, що розкритикував сцену з розстрілами євреїв та сказав що вона применшує страждання слов'ян, а також рецензії С. Борзенко з критикою фільму, він був знятий з прокату у кінотеатрах, а у 1952 р. й з усіх можливих джерел. Незважаючи на це, сучасні історики бачать великий рівень достовірності в даній кінокартині¹.

Отже, під час Другої світової війни політика радянського керівництва почала ще більше трансформуватися в бік антисемітизму. Попри те, що влада вела боротьбу з нацистами, основні ідеї про єврейську національну меншину все ж таки підтримувалися, однак, у різних рецепціях. Якщо німецька вважала євреїв «паразитами» та «неповноцінною расою», порівнюючи з арійською, то радянська бачила «конкурента» у так званій «війні пам'яті» між загиблими радянськими та єврейськими громадянами, через що політика забуття та замовчування переважали у цій «боротьбі». Проте, незважаючи на офіційне виключення теми Голокосту з політики пам'яті УРСР, під кінець військових дій все ж таки можна було помітити певні риси послаблення контролю за функціонуванням подій геноциду євреїв у публічному просторі, як наприклад, у кіноіндустрії.

2.3. Українсько-єврейські відносини та формування перших «місць пам'яті» (1945-1991 рр.)

Третій етап (травень 1945 р. – грудень 1991 р.) почався з конфронтації СРСР та колишніх західноєвропейських союзників. Уже в 1947 р. розпочалася кампанія проти «безрідних космополітів», прихильників Заходу. Передусім, звинувачувалися люди, які були представниками інтелектуальної спільноти, якимось чином контактували із західним світом або притримувались поглядів, за якими він жив. Якщо раніше антисемітизм носив прихований характер, то

---

¹ Hicks J. First Films of the Holocaust. Soviet Cinema and the Genocide of the Jews, 1938-1946. University of Pittsburgh Press, 2012. URL: <https://old.kinoart.ru/archive/2015/03/mark-donskoj-i-rekonstruktsiya-babego-yara> (дата звернення: 15.10.2023).

тепер він почав активно пропагуватися та підтримуватися державою. Ба більше, з часом поняття «космополіт» почали все частіше асоціювати саме з євреями через їхніх родичів закордоном, а також через те, що в лавах західноєвропейської та американської інтелігенції нерідко можна було побачити представників єврейської національної меншини, що автоматично впливало на особливості сприйняття євреїв у СРСР загалом, та УРСР зокрема¹.

У часи Другої світової війни вже починали зароджуватися поодинокі ідеї та ініціативи зі встановлення пам'ятників у Бабиному Яру, але відповідно до інтерпретацій подій, властивих радянській владі, що зводилися до загальноприйнятого на той час дискурсу про «мирних радянських громадян». Справа була зам'ята, доки у 1945 р. Совнарком і ЦК Компартії України не видали постанову «Про спорудження монументального пам'ятника на території Бабиного Яру»². Проектом його зовнішнього вигляду повинен був займатися головний архітектор Києва – О. Власов. Крім того, передбачалося визначення скульптора, що буде споруджувати пам'ятник (ним став І. Круглов), а також виділення коштів на його створення та встановлення (на той час близько 3 млн рублів). Монументальний пам'ятник у Бабиному Яр планувалося побудувати у період 1945-1947 рр. Однак ідея його спорудження була остаточно відкинута після початку боротьби з «безрідним космополітизмом»³.

Ці роки стали особливими у прояві антисемітської політики ВКП(б). Проте, як пише дослідниця О. Гайдай, «хоча вплив держави на конструювання уявлення про минуле часто визначальний ..., але навіть за умови її цілеспрямованої діяльності не кожна інтерпретація минулого утверджується у

¹ Левітас Ф. Пам'ять про Другу Світову війну в контексті сучасного історичного дискурсу // Наукові записки інституту політичних і етнонаціональних досліджень імені І. Ф. Кураса НАН України. 2013. Вип. 2. С. 99.

² Про спорудження монументального пам'ятника на території Бабиного Яру: Постанова РНК УРСР і ЦКККП(б)У від 13.03.1945 р. № 378. URL: [https://commons.wikimedia.org/wiki/File:D0%9F%D0%BE%D1%81%D1%82%D0%B0%D0%BD%D0%BE%D0%B2%D0%B0_%D0%A0%D0%9D%D0%9A_%D0%A3%D0%A0%D0%A1%D0%A0_%D1%96_%D0%A6%D0%9A%D0%9A%D0%9F\(%D0%B1\)%D0%A3_%E2%84%96_378_%C2%AB%D0%9F%D1%80%D0%BE_%D1%81%D0%BF%D0%BE%D1%80%D1%83%D0%B4%D0%B6%D0%B5%D0%BD%D0%BD%D1%8F_%D0%BC%D0%BE%D0%BD%D1%83%D0%BC%D0%B5%D0%BD%D1%82%D0%B0%D0%BB%D1%8C%D0%BD%D0%BE%D0%B3%D0%BE_%D0%BF%D0%B0%D0%BC%27%D1%8F%D1%82%D0%BD%D0%B8%D0%BA%D0%B0_%D0%BD%D0%B0_%D1%82%D0%B5%D1%80%D0%B8%D1%82%D0%BE%D1%80%D1%96%D1%97_%D0%91%D0%B0%D0%B1%D0%B8%D0%BD%D0%BE%D0%B3%D0%BE_%D0%AF%D1%80%D1%83%C2%BB.djvu](https://commons.wikimedia.org/wiki/File:D0%9F%D0%BE%D1%81%D1%82%D0%B0%D0%BD%D0%BE%D0%B2%D0%B0_%D0%A0%D0%9D%D0%9A_%D0%A3%D0%A0%D0%A1%D0%A0_%D1%96_%D0%A6%D0%9A%D0%9A%D0%9F(%D0%B1)%D0%A3_%E2%84%96_378_%C2%AB%D0%9F%D1%80%D0%BE_%D1%81%D0%BF%D0%BE%D1%80%D1%83%D0%B4%D0%B6%D0%B5%D0%BD%D0%BD%D1%8F_%D0%BC%D0%BE%D0%BD%D1%83%D0%BC%D0%B5%D0%BD%D1%82%D0%B0%D0%BB%D1%8C%D0%BD%D0%BE%D0%B3%D0%BE_%D0%BF%D0%B0%D0%BC%27%D1%8F%D1%82%D0%BD%D0%B8%D0%BA%D0%B0_%D0%BD%D0%B0_%D1%82%D0%B5%D1%80%D0%B8%D1%82%D0%BE%D1%80%D1%96%D1%97_%D0%91%D0%B0%D0%B1%D0%B8%D0%BD%D0%BE%D0%B3%D0%BE_%D0%AF%D1%80%D1%83%C2%BB.djvu) (дата звернення: 20.10.2023).

³ Бабин Яр: історія і пам'ять / За ред. В. Гриневича, П.-Р. Магочія. К.: Дух і Літера, 2016. С. 126.

суспільній свідомості»¹. Кінець Другої світової війни призвів до повернення великої кількості родичів загиблих, які хотіли зберегти пам'ять про них, через що активізувалося формування так званих соціальних рамок пам'яті, які на початку перших повоєнних років функціонували в міському просторі здебільшого завдяки родинним та духовним зв'язкам із розстріляними².

Однією з таких ініціатив було створення одного з перших «місць пам'яті» у вигляді пам'ятника вже у 1946 р., коли євреї Тернополя власними силами зібрали кошти на його встановлення. Рідкісним на той час став напис на скульптурі: «Вечная память и слава евреям, павшим от рук немецких фашистов», який став приводом до розгляду на бюро Тернопільського обкому КП(б)У. Пізніше, з початком кампанії з викриття «космополітів», влада почала твердо відмовляти у встановленні пам'ятників. Наприклад, відомі випадки відмов уже з 1947 р. у Полтавській, Одеській, Чернігівській та інших областях³. Ініціативи створення «місць пам'яті» у вигляді пам'ятників повторювалися постійно, але, як правило, зустрічали опір. Відомо і про збір коштів серед єврейського населення на будівництво пам'ятника євреям-героям у місті Корсунь-Шевченківський у 1949 р., який був успішно завершений, проте, викритий владою, а гроші передані в казну держави⁴.

Одним з прикладів радянського антисемітизму може стати і реакція на проведення у 1948 р. у деяких синагогах міст України богослужінь з нагоди створення держави Ізраїль, де також звучала молитва по загиблих євреях у боротьбі за незалежність. На думку влади, це були мітинги, організовані сіоністськими елементами⁵.

Стаття в газеті «Правда» від 28 січня 1949 р. під назвою «Об одной антипатриотической группе театральных критиков» демонструє антисемітські

¹ Гайдай О. Кам'яний гість. Ленін у Центральній Україні. К.: К. І. С., 2018. С. 18.

² Там само. С. 12.

³ Мицель М. Запрет на увековечение памяти как способ замалчивания Холокоста: практика КПУ в отношении Бабьего Яра // Голокост і сучасність: Студії в Україні і світі. 2007. № 1. С. 10.

⁴ Мицель М. Евреи Украины в 1943–1953 гг.: Очерки документированной истории. К.: Дух і Літера, 2004. С. 218.

⁵ Нариси з історії та культури євреїв України / Упор. та ред. Л. Фінберг, В. Любченко. К.: Дух і Літера, 2009. С. 211.

тези щодо єврейського населення в повоєнні роки, адже серед театральних критиків більшість були саме євреями. У статті йшлося про те, що вони є «носіями глибоко відразливого для радянської людини, ворожого їй безрідного космополітизму»¹. 6 березня 1949 р. у тій самій газеті вийшла інша стаття під назвою «До конца разгромить космополитов-антипатриотов!»². Такі випадки стали дуже частими у публічному просторі. Постанова секретаріату ЦК ВКП(б) «О деятельности антипатриотической группы театральных критиков» доручила Відділу пропаганди та агітації ЦК ВКП(б) розслідувати факти підтримки цієї групи³. Підозрювані у цій справі звільнялися з посад, а іноді й відсилялися у віддалені райони СРСР. Велика кількість не тільки театральних критиків, але й інших культурних діячів також ставали жертвами арештів, а інколи й розстрілів через звинувачення у шпигунстві. У звинувачуваннях обов'язково згадувався сіонізм, прихильність Заходу, шпигунство та робота на іноземні розвідки⁴. За даними, в період 1948-1952 рр. було заарештовано 110 осіб єврейського походження. Вони були представниками наукових, партійних, державних, промислових, культурних та інших установ. Найвищу міру покарання (розстріл) отримали 10 осіб⁵.

Особливо почали утискувати в цей час єврейських літераторів, що стає зрозумілим з положення засідання Секретаріату ЦК ВКП(б) в лютому 1948 р., яке розпустило об'єднання єврейських письменників у Києві та повідомило про закриття єврейських альманахів. 9 березня 1949 р. у газеті «Литературная газета» вийшла стаття під назвою «Викриття діяльності космополітів серед театральних та літературних критиків»⁶. Крім того, у 1948 р. був ліквідований Єврейський антифашистський комітет, який очолювався вбитим у січні 1948 р.

¹ Об одной антипатриотической группе театральных критиков // Правда. 1949. 28 янв.

² До конца разгромить космополитов-антипатриотов! // Правда. 1949. 6 бер.

³ О деятельности антипатриотической группы театральных критиков: Постановление ЦК ВКП(б) от 18.02.1949 г. №116. URL: <https://www.alexanderyakovlev.org/fond/issues-doc/69555> (дата звернення: 16.10.2023).

⁴ Пристайко В., Пшенніков О., Шаповал Ю. Справа Єврейського Антифашистського Комітету. URL: *Sprava_Yevreiskoho_antyfashystskoho_komitetu.pdf (chtyvo.org.ua) (дата звернення: 16.10.2023).

⁵ Левітас Ф. Бабин Яр. Голокост – табуєвані теми радянської історіографії // Сторінки історії: збірник наукових праць. 2021. Вип. 53. С. 121-122.

⁶ Викриття діяльності космополітів серед театральних та літературних критиків // Литературная газета. 1949. 9 бер.

С. Міхоелсом, після чого справа тривала аж до 1952 р., коли 13 із 14 звинувачених членів комітету були розстріляні. Лише після смерті Й. Сталіна, у 1955 р., усі засуджені були посмертно реабілітовані¹.

Така політика впливала на інтерпретацію подій Голокосту та применшення їхнього значення у публічному просторі. Проте, як вже було сказано, в ці роки відомі й спроби власної ініціативи єврейських громад з комеморативних практик, як-от та, що була зазначена у листі-скарзі до Голови Верховної Ради СРСР М. Шверника за 1948 р., в якому говорилося про те, що два роки тому влада завадила євреям відзначити роковини масового винищення євреїв у Чернівцях, а також відмовила у проханні змінити матеріал кам'яної кладки на вулицях міста, адже вона була зроблена з надгробків із єврейського кладовища². Однак в рамках кампанії боротьби з «безрідним космополітизмом» радянська влада не могла піти назустріч у цих питаннях.

Проблема будівництва пам'ятників серед звичайного населення в той час все ще залишалася актуальною, адже держава продовжувала редукувати свою увагу до пам'яті про Голокост. У 1954 р. стався випадок особистої небайдужості мешканця Харкова, О. Кагана, що помітив тіла загиблих євреїв, які розмивало дощем у Дробицькому Ярі. Чоловік домігся створення пам'ятнику у влади, але після великої кількості перепон³. Така небайдужість до трагедії серед населення була присутньою повсюдно. Мешканці невеликих містечок продовжували потайки збирати кошти на встановлення пам'ятної дошки або непримітного пам'ятнику десь на околиці міст або єврейських кладовищ, адже вони здебільшого не перевірялися. Через це дуже часто можна було зустріти написи на їдиші, що містили згадки про Голокост⁴.

Паралельно з початком кампанії проти «безрідних космополітів» була розпочата «справа лікарів-шкідників», у центрі уваги якої знову опинилися

---

¹ Пристайко В., Пшенніков О., Шаповал Ю. Справа Єврейського Антифашистського Комітету. URL: *Sprava_Yevreiskoho_antyfashystskoho_komitetu.pdf (chtyvo.org.ua) (дата звернення: 16.10.2023).

² Там само.

³ Медведовська А. Голокост в Україні в суспільній думці кінця XX – початку XXI ст.: Дис ... канд. іст. наук. Дніпро, 2016. С. 67.

⁴ Мицель М. Запрет на увековечение памяти как способ замалчивания Холокоста: практика КПУ в отношении Бабьего Яра // Голокост і сучасність. 2007. №1. С. 10.

євреї, але вже ті, що начебто отруювали радянських лідерів¹. Про це було написано в газеті «Правда» 13 січня 1953 р. у статті під назвою «Підступні шпигуни і вбивці під маскою професорів-лікарів»². Люди, що допомагали у викритті «винних» лікарів, навіть нагороджувалися орденами Леніна спеціальними Указами Президії Верховної Ради СРСР³. У лікарнях, на вулицях, у транспорті та інших публічних місцях поширювалися юдофобські написи, лікарі-євреї звільнялися повсюдно⁴. У ці часи тема вбивць у білих халатах стала сенсаційною, тому часто трансформувалася, наприклад, у чутки про лікарів та медсестер єврейського походження, що під виглядом щеплень вбивають дітей⁵. Крім того, ходили чутки й про плани депортацій великої кількості євреїв до Сибіру, проте, це досі залишається спірним питанням у колі дослідників⁶.

Незадовго до своєї смерті радянська політика набула ще більшої контрверсійності, адже Й. Сталін заявив про відсутність спільного між сіонізмом та антисемітизмом, адже сіонізм є ворогом євреїв так само, як і неєвреїв. Антисемітська кампанія у ЗМІ була згорнута. Проте лише після приходу М. Хрущова до влади, у 1956 р., більшість звинувачених у «справі-лікарів» було реабілітовано, хоча у доповіді знову не було нічого сказано про національність євреїв⁷.

Тим не менш, незважаючи на відносно вдале закінчення «справи лікарів-шкідників», період «хрущовської відлиги» (друга половина 1950-х – початок 60-х рр.) можна ідентифікувати як амбівалентний у єврейському питанні через прийняття антиізраїльського боку в арабо-ізраїльському конфлікті. Крім того,

¹ Карикатура, посвящённая «Делу врачей» // Крокодил. 1953. URL: https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%94%D0%B5%D0%BB%D0%BE_%D0%B2%D1%80%D0%B0%D1%87%D0%B5%D0%B9#/media/%D0%A4%D0%B0%D0%B9%D0%BB:Krokodil_edition_1953.jpg (дата звернення: 21.02.2023).

² Підступні шпигуни і вбивці під маскою професорів-лікарів // Правда. 1953. 13 січ.

³ О награждении орденом Ленина врача Тимашук Л. Ф.: Указ Президиума Верховного Совета СССР от 20.01.1953 г. №180. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%A1%D0%BF%D1%80%D0%B0%D0%B2%D0%B0_%D0%BB%D1%96%D0%BA%D0%B0%D1%80%D1%96%D0%B2#/media/%D0%A4%D0%B0%D0%B9%D0%BB:Vrachi-timashuk.png (дата звернення: 20.10.2023).

⁴ Нариси з історії та культури євреїв України / Упор. та ред. Л. Фінберг, В. Любченко. К.: Дух і Літера, 2009. С. 218.

⁵ Фатеев А. Образ врага в советской пропаганде. М.: Институт российской истории РАН, 1999. С. 154.

⁶ Бугай Н. Народы Украины в особой папке Сталина. М.: Наука, 2006. С. 12.

⁷ Айзенштат Я. О подготовке Сталиным геноцида евреев. Иерусалим: Библиотека Алия, 1994. С. 94.

на нашу думку, М. Хрущов навіть посилив рівень антисемітського дискурсу. На одному із засідань Ради Міністрів УРСР він сказав: «Євреям України, которые спаслись от попыток уничтожить их, лучше всего оставаться там, где сейчас живут. Они тут нам не нужны. И так забот хватает. ... Я не хочу, чтобы украинский народ воспринимал победу Красной армии и возвращение советской власти как возвращение евреев»¹. Окрім того, з 1957 р. почався наступ на юдаїзм², а в період з 1961 по 1963 рр. пройшли процеси над євреями, що начебто скоїли «економічні злочини»³.

Як вже було сказано, ще під час Другої світової війни СРСР сконцентрувало свою увагу саме на постраждалих та загиблих мирних радянських громадянах. У період 1960-1970-х рр., міф про Велику Вітчизняну війну став остаточно домінуючим лейтмотивом в усіх сферах життя. Проте через те, що велика кількість як єврейського, так і радянського населення, все ж таки, пам'ятала про події Голокосту, виник такий вид пам'яті, який дослідниця А. Медведовська визначає як «дисидентський»⁴. У цьому випадку мається на увазі ретрансляція геноциду євреїв через твори самвидаву та кіномистецтва, що підпадали під цензуру. Крім того, поодинокі пам'ятники, що проникали у публічний простір, містили в собі інформацію здебільшого про жертв нацизму та не виділяли євреїв у окрему групу.

У перші роки періоду «застою» (1965-1985 рр.), а саме у 1965 р., СРСР знову, але вже офіційно, заявив про тотожність сіонізму та нацизму⁵. Цього ж року стався показовий випадок, який доводить нівелювання єврейської теми в радянському публічному просторі. У жовтні керівниками Чернівецької міськради, що особисто зібрали кошти, була скликана нарада з приводу

---

¹ Тельман И. Как скончавшийся 45 лет назад Никита Хрущев решал еврейский вопрос // Еврейский обозреватель. 2016. №10. URL: <https://jew-observer.com/stranicy-istorii/kukuruznik-i-evrei/> (дата звернення: 20.10.2023).

² Нариси з історії та культури євреїв України / Упор. та ред. Л. Фінберг, В. Любченко. К.: Дух і Літера, 2009. С. 220.

³ Там само. С. 221.

⁴ Цит. по: Медведовська А. Голокост в Україні в суспільній думці кінця XX – початку XXI ст.: Дис ... канд. іст. наук. Дніпро, 2016. С. 73.

⁵ Канторович Н. Реакция на процесс Эйхмана в Советском Союзе: попытка предварительного анализа, 1960-65 гг. // Яд Вашем: Исследования. Иерусалим: Яд-Вашем, 2009. С. 194.

ініціаторів встановлення пам'ятника розстріляним в липні 1941 р. євреям. Керівники наголосили на тому, що це суперечить радянському світобаченню та погодилися зробити наступний пам'ятний напис: «На цьому місці німецько-фашистські загарбники в 1941 р. розстріляли біля 900 жителів м. Чернівців»¹. Про загиблих євреїв продовжували замовчувати.

Проте існували й приклади апелювання до реального перебігу Голокосту, як-от у листі В. Никитиченко, голови КГБ при Раді Міністрів УРСР, першому секретарю ЦК КПУ П. Шелесту: «Материалами предварительного и судебного следствия установлено, что на окраине гор. Киева в Бабьем Яру было уничтожено более 100 тысяч украинцев, русских, поляков, евреев и других национальностей»². Однак євреї завжди фігурували в кінці списку як найнезначніша частина постраждалих.

Питання встановлення пам'ятнику у Бабиному Яру підіймалося знову у 1959 р., в «Литературной газете», коли В. Некрасов виступив із закликом його встановлення, проте, на це ніяк не відреагували³. Куренівська трагедія, що сталася 13 березня 1961 р. на Сирці, стала приводом подальшого знищення місця трагедії, адже розпочалося будівництво нового житлового комплексу та дороги, що пролягала прямо там, де зовсім нещодавно страчували євреїв⁴.

Попри опір місцевого керівництва, у 1966 р., відомий випадок невдалого мітингу у Бабиному Яру з приводу 25 річниці трагедії, де намагалися прийняти участь близько 500 мітингувальників. Вже 29 вересня 1968 р. владою був організований показовий захід «з метою вшанувати пам'ять радянських громадян, розстріляних і закатованих німецько-фашистськими загарбниками, а також попередити дії деяких націоналістично настроєних громадян єврейської національності»⁵. За відомою інформацією, на мітингу дійсно були присутні

¹ Центральний державний архів громадських об'єднань України, м. Київ (ЦДАГОУ). Ф. 1. Оп. 31. Спр. 241. Арк. 110.

² Там само. Ф. 1. Оп. 31. Спр. 2665. Арк. 42.

³ Некрасов В. Почему это не сделано? // Литературная газета. 1959. Вип. 125. 10 окт. С. 2.

⁴ Анисимов О. Куренівський Апокаліпсис. Київ: Факт. 2000. С. 35.

⁵ Центральний державний архів громадських об'єднань України, м. Київ (ЦДАГОУ). Ф. 1. Оп. 25. Спр. 33. Арк. 95.

євреї, що покладали вінки зі символікою Ізраїлю¹, а також небайдужі українці, як-от Б. Кочубиєвський, київський інженер, який був заарештований внаслідок конфліктної ситуації зі співробітниками КДБ через його тези про те, що жертви Бабиного Яру – жертви геноциду, а також що він є символом єврейського народу. Прокурор розцінив ці слова як прояв «сионистской, буржуазно-националистической пропаганды»².

Однак у 1975 р., після підписання Гельсінської угоди, що декларувала зобов'язання з прав людини (право на інформацію, культуру, освіту, контакти та ін.) радянське керівництво послабило свою політику в єврейському питанні та дозволило розпочати будівництво пам'ятнику радянським мирним громадянам і військовополоненим солдатам та офіцерам Радянської Армії, які загинули від рук німецько-фашистських загарбників на Сирці³.

Створення пам'ятнику відбувалося під керівництвом художника М. Лисенка. Радянське керівництво пильно слідкувало за нюансами його будівництва та контролювало відсутність акцентування уваги на загиблих євреях⁴. Таким чином, 2 липня 1976 р., неподалік від Бабиного Яру, був урочисто відкритий монумент жертвам нацизму з наступним написом: «Здесь в 1941–43 годах немецко-фашистскими захватчиками были расстреляны более ста тысяч граждан города Киева и военнопленных»⁵. На відкритті були присутні тисячі людей, проте, найвищого партійного керівництва УРСР не було, що продемонструвало його ставлення до комеморативних практик, де фігурували євреї (хоча й у мізерному ступені). Крім того, зважаючи на те, що з цього моменту меморіал став місцем вшанування багатьох тисяч людей, КДБ продовжувало контролювати проведення скорботних заходів⁶.

¹ Нариси з історії та культури євреїв України / Упор. та ред. Л. Фінберг, В. Любченко. К.: Дух і Літера, 2009. С. 222.

² Антиеврейские процессы в Советском Союзе (1969–1971 гг.): Документы и юридический комментарий. В 2 т. Иерусалим, 1979. Т. 1. С. 11-12.

³ Карамаш С. Бабин Яр у трагічних подіях 1941-1943 років. Історія і сучасність (історико-архівне дослідження). К.: КММ. 2014. С. 103.

⁴ Левітас Ф. Євреї України в роки Другої Світової війни. К.: Вирій. 1997. С. 105.

⁵ Пам'ятник радянським громадянам у Бабиному Яру. Координати: 50.471640784321366, 30.452397725213935. Скульптор Круглов Й., Власов О. Київ, 1976.

⁶ Гриневиц В., Магочій П.-Р. Бабин Яр. Історія і пам'ять. К.: Дух і літера, 2016. С. 143-147.

Показовим випадком є створення у середині 1970-х рр. запиту на зйомку фільму про Бабин Яр київським кіносценаристом єврейського походження, О. Шлаєном. Ці роки припали на активізацію кампанії проти сіоністів, тому фільм погодилися зняти лише з умовою, «що [він] викриватиме наклепницькі вигадки сіоністів навколо Бабиного Яру»¹. Фільм назвали «Бабин Яр. באב' יאר. Бабий Яр. Правда про трагедію», а у 1980 р. зйомки були завершені. Проте дізнавшись про сутність фільму, влада змінила сценариста на українця В. Коротича, який переписав сценарій та додав сцени, які змінили сутність фільму – тепер увага акцентувалася на загальній трагедії масового винищення на території Бабиного Яру без різниці національності. Крім того, була змінена й назва на «Бабин Яр: уроки історії». Оригінальна версія стала доступною лише після набуття Україною незалежності у 1991 р.².

У 1975-1978 рр. у радянській пресі було близько 23 статей, які висували тези про активну співпрацю сіоністів із нацистами³. У цей час почала активно транслюватися й думка про провину сіоністів у вбивствах євреїв під час Другої світової війни. Пізніше, у 1982 р. «Военно-исторический журнал» назвав Голокост «ганебною спекуляцією сіоністів», а у 1985 р. Т. Першина у своїй книзі «Фашистский геноцид на Украине. 1941-1945» наголосила, що поряд з німцями євреїв вбивали сіоністи⁴.

Період «перебудови» (1985-1991 рр.) ознаменував початок переходу на традиційні засади західних країн, які вбачали цінність у демократичних нормах свободи слова та негативно ставилися до антисемітизму радянського керівництва. З цих часів почалося заповнення лакун історії, пов'язаної з Голокостом, адже у 1987 р. М. Горбачов проголосив про заповнення «білих плям» в історії. Республіканське товариство, у створенні якого приймали участь Б. Олійник, І. Драч, Д. Павличко та інші, стало ініціатором досліджень з історії

¹ Цит. по: Нариси з історії та культури євреїв України / Упор. та ред. Л. Фінберг, В. Любченко. К.: Дух і Літера, 2009. С. 262.

² Там само. С. 263.

³ Gitelman Z. History, memory and politics: The Holocaust in the Soviet Union // Holocaust and Genocide Studies. 1990. №5. P. 33.

⁴ Арад И. Холокауст. Катастрофа европейского еврейства. 1933-1945. Иерусалим: Яд-Вашем, 1990. С. 161.

Голокосту, а особливо Бабиного Яру¹. Крім того, були створені комісія з реабілітації жертв політичних репресій та історико-просвітницька організація «Меморіал»².

З 1988 р. почалися публічні дебати, детабуїзувалися заборонені раніше теми, у тому числі й Голокост. У цьому ж році, Є. Лисенко та В. Бойко був заснований оргкомітет «Дробицький Яр» при Харківському відділенні Українського фонду культури, де за участі родичів загиблих постраждалих збиралися листи для формування у картотеку. Крім того, в ці роки реабілітували багато творів літератури та кіномистецтва, створювалося багато статей у газетах та журналах, з'явилася єврейська періодика³. Ці роки стали фундаментом для подальшого визнання Голокосту на офіційному рівні вже у роки незалежної України.

Про послаблення контролю з боку держави говорить фільм, випущений за сприяння драматурга О. Борщаговського та режисера Л. Горовця під назвою «Дамский портной» (1990 р.)⁴, що був знятий за мотивами однойменної п'єси. Тут вже не було жодних відбитків радянської цензури, адже творці показали весь процес винищення євреїв: розстріли євреїв на вулицях; наказ з'явитися в певному місці у певний час; марш приречених; табори смерті. Історія створення цього фільму, а саме вільна поїздка масовки у костюмах євреїв та нацистів у громадському транспорті говорить про те, що вже на цей час антисемітські радянські установки сходять нанівець. Більш того, символічне підсвічування героїв-євреїв у фільмі та надання їм центрального місця у картині лише це підтверджує⁵. Окрім того, були зняті й інші фільми, наприклад, «Коммисар» (1987 р.)⁶; «Отче наш» (1989 р.)⁷; «Изгой» (1991 р.)⁸ та ін.

¹ Деко О. Письменники України та їхня роль у становленні дружніх стосунків України та держави Ізраїль. Євреї України та держава Ізраїль. К.: ЄФУ, МСУ, 1998. С. 76.

² Медведовська А. Голокост в Україні в суспільній думці кінця ХХ – початку ХХІ ст.: Дис ... канд. іст. наук. Дніпро, 2016. С. 85.

³ Там само. С. 89-90.

⁴ Дамский портной. 1990. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=FVGPeO0a0ck> (дата звернення: 27.10.2023).

⁵ Нариси з історії та культури євреїв України / Упор. та ред. Л. Фінберг, В. Любченко. К.: Дух і Літера, 2009. С. 266.

⁶ Комиссар. 1987. URL: <https://rezka.io/filmy/45924-komissar.html> (дата звернення: 27.10.2023).

⁷ Отче наш. 1989. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=BS3f7H2CzIc> (дата звернення: 27.10.2023).

⁸ Изгой. 1991. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=ZJ4CG1LT6UM> (дата звернення: 27.10.2023).

Завдяки детабуїзації заборонених раніше проблем радянської історії, наприкінці існування СРСР міф про Велику Вітчизняну війну перестає нівелювати події Голокосту на сторінках історіографії¹ та навіть в освітньому процесі. Це демонструє публікація колишнього студента історичного факультету Харківського державного університету (нині Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна) на інтернет-платформі Zaxid.net, де колишній студент єврейського походження, Ш. Брімон, розповідає про те, як у квітні 1991 р., коли УРСР все ще знаходилася у складі СРСР, 19-річним хлопцем, побачив оголошення біля деканату про запрошення долучитися до міжнародної конференції з нагоди 50-річчя трагедії у Бабиному Яру, яке було підписано Ю. Конфудором. На той час він був членом ЦК КПУ та координував деканів з питань історичної науки та її викладання на факультетах². Як каже сам Ш. Брімон, ці часи стали «переходом від заборони до легальності»³.

Таким чином, можна сказати про досить суперечливу політику радянської влади стосовно питань Голокосту та єврейської національної меншини у період 1945-1991 рр. Ці часи стали не меншим випробуванням для євреїв в контексті загальнорадянської та конкретно української історії, так само як і у період Другої світової війни. Апелювання до «безрідного космополітизму», «лікарів-шкідників», сіоністів, закріплення дискурсу про Велику Вітчизняну війну в контексті якого не було місця євреям, призвели до формування у частини суспільства хибної пам'яті про події Голокосту, часткової або повної амнезії. Тим не менш, здебільшого за ініціативою євреїв-родичів та небайдужих громадян, комеморативні практики все ж таки мали місце на цьому етапі, що, як наслідок, остаточно призвело до пертурбацій у період «перебудови» та початком поступового генерування нового рівня дискурсу, але вже зі становленням незалежності України.

---

¹ Забарко Б. Живими остались только мы: свидетельства и документы. К.: Задруга, 2000. С. 10-11.

² Запрошення на міжнародну конференцію у зв'язку з 50-річчям трагедії Бабиного Яру. 1991. URL: https://zaxid.net/resources/photos/news/202110/1527465_2128081.jpg?202110041402&fit=cover&w=480&h=225&q=65 (дата звернення: 08.09.2023).

³ Цит. по: Брімон Ш. Ізраїль - Україна 30 років тому. 2021. URL: https://zaxid.net/izrayilukrayina_30_rokiv_tomu_n1527465 (дата звернення: 08.09.2023).

Загалом можна підсумувати, що образ Голокосту протягом усієї своєї історії в контексті подій, що відбувалися на території УРСР, зазнавав численних інтерпретаційних змін. Передумовами його формування стала амбівалентна політика радянського керівництва на початку його правління, що мала хвилеподібний характер – починаючи з позитивного ставлення до євреїв одразу після Лютневої революції 1917 р., продовжуючи різко антисемітською спрямованістю в часи Другої світової війни, перші повоєнні роки, правління М. Хрущова та «застою», а також закінчуючи повним переходом до західної моделі перепрочитання історії, що визнавала свою провину у Голокості. В останні свої роки керівництво УРСР послабило свою політику щодо комеморацій геноциду євреїв та дозволило вільно функціонувати цій темі у публічному просторі. Тим, що змогло зберегти пам'ять про Голокост, було суспільство, що продовжувало боротися за увагу держави до проблем комеморації, а також особистими силами створювало різноманітні «місця пам'яті». Саме це в майбутньому не піддало забуттю ці події та звернуло увагу нового керівництва до проблем вшанування пам'яті жертв Голокосту.

РОЗДІЛ 3. ПОЛІТИКА ПАМ'ЯТІ ПРО ГОЛОКОСТ ЗА ЧАСІВ НЕЗАЛЕЖНОСТІ УКРАЇНИ

Набуття Україною незалежності надало державі можливість самостійно обирати курс подальшого розвитку у політичній та соціально-економічній сферах. Водночас, почали формуватися певні тенденції у генеруванні нового розуміння подій історії українських земель. Тепер антисемітизм викорінювався на офіційному рівні, а курс у бік західних паттернів переперочитання тоталітаризму призвела до активізації «пробудження» від амбівалентних радянських рецесій подій Голокосту. Проте, зважаючи на міцне закріплення міфу про Велику Вітчизняну війну, довготривале відкидання значимості трагедії геноциду євреїв на державному рівні та функціонування дихотомії «свій-чужий» в усіх сферах суспільного життя, процес звільнення від радянського впливу не був миттєвим та продовжує трансформуватися навіть зараз.

3.1. Образ Голокосту в політиці пам'яті перших українських президентів (1991-2005 рр.)

Після становлення незалежності України у 1991 р. та позбавлення від впливу радянської політики замовчування, ставлення новоспеченого керівництва до питань вшанування пам'яті про Голокост почало трансформуватися у незвичні до цього виміри. Оскільки новий уряд обрав зміну векторів політики у бік євроінтеграції та подолання радянського бачення історії, актуалізувалися питання комеморативних практик з тих історичних подій, що раніше були табуйованими в публічному просторі. Тим не менш, в часи правління перших президентів, українська політика пам'яті про геноцид євреїв тільки почала формуватися та змінювалася, що призвело до її контрверсійності, а також залежності від багатьох залишків радянського минулого.

Попри те, що нова українська держава майже одразу почала позбавлятися від впливу радянського нарративу, за роки свого існування СРСР зміг міцно закріпити модель сприйняття світу у вигляді дихотомії «свій-чужий», внаслідок чого відбулося викривлення розуміння історії пострадянського українського суспільства. Міф про Велику Вітчизняну війну ще довгий час був присутнім на сторінках підручників та досі функціонує серед окремої частини населення. Поряд із цим, окрему важливість набули процеси стрімкої трансформації пасивної етнічної самосвідомості в активну національну¹, що призвело до глорифікації персоналій, подій та трагедій українського минулого на противагу іншим національним меншинам, що поряд з українцями творили власну або спільну історію на одній території. Внаслідок впливу усіх вищезазначених факторів та попри те, що європейська спільнота взяла спільну відповідальність за події Голокосту, українці сконцентрувалися на інших аспектах свого минулого, часто посуваючи події геноциду євреїв на другий план.

Зважаючи на ці факти, з 1991 р. і до нині в українському суспільстві розділилися думки щодо розуміння історичного процесу на території України, зокрема з питань Голокосту. Дослідниця А. Медведовська поділила їх на три напрямки його інтерпретації, що в різних ступенях поширені на усій території: прорадянський, націоналістичний та ліберально-демократичний. Прихильники першого напрямку визнають положення радянського нарративу, а саме міф про Велику Вітчизняну війну з постраждалими «мирними громадянами» без урахування національної приналежності, а також характеризуються наявністю певних антисемітських упереджень у світогляді. Прибічники другого напрямку заперечують прояви антисемітизму серед українців під час Другої світової війни і відмовляються визнавати можливість участі УПА, ОУН, української поліції та звичайного населення в погромах та вбивствах євреїв. Послідовники третього напрямку підтримують європейське бачення історії, визнають провину

---

¹ Зуєва В., Коляда О. Українське націєтворення як головний чинник прогресивного розвитку української держави // Гуманітарний вісник ЗДІА. 2009. Вип. 38. С. 179.

українців у подіях Голокосту, а також згодні з необхідністю визнання спільної відповідальності за геноцид євреїв¹.

Як було сказано раніше, незважаючи на те, що існувала цензура, в останні місяці існування СРСР вже почалися зрушення у бік досліджень з Голокосту, про які повідомляв колишній студент, на той момент, ще Харківського державного університету, Ш. Брімон². Після оголошення незалежності України 24 серпня 1991 р., вже 1 вересня почалася передвиборча кампанія, під час якої майбутньому першому президенту України потрібно було зробити позитивний образ.

Отже, не дивлячись на те, що за радянських часів була зроблена блискуча кар'єра в лавах Комуністичної партії, Л. Кравчук (1991 –1994 рр. правління) розпочав проведення заходів, спрямованих на вдалий результат на виборах. Мова йде про публічні вибачення у вересні 1991 р., напередодні 50-річчя трагедії у Бабиному Яру, які він завершив словами «עליכם שלום» («Шолом, айх таєре ідн!»), що у перекладі з ідишу значить «Мир вам, дорогі євреї!»³. Зважаючи на те, що на той час публічний простір був сповнений контroversійних вимірів сприйняття подій Голокосту, слова першого президента свідчать про обраний ним європейський вектор політики.

Одночасно з передвиборчою кампанією, у вересні 1991 р., був проведений мітинг на місці розстрілів євреїв у Бабиному Яру, що говорить про миттєве зростання зацікавленості питаннями Голокосту та вшануванням пам'яті про загиблих. Єврейські організації, без участі держави, створили бронзовий пам'ятник у формі менори, що пізніше став щорічним місцем проведення пам'ятних церемоній, які відбувалися 29 вересня⁴. Проте лише через двадцять

¹ Медведовська А. Голокост в Україні в суспільній думці кінця ХХ – початку ХХІ ст.: Дис ... канд. іст. наук. Дніпро, 2016. С. 123.

² Брімон Ш. Ізраїль – Україна 30 років тому. 2021. URL.: https://zaxid.net/izrayilukrayina_30_rokiv_tomu_n1527465 (дата звернення: 08.09.2023).

³ Виступ Голови Верховної Ради України Л. Кравчука на меморіальній церемонії у Бабиному Яру 5 жовтня 1991 року // Голос України. 1991. №195. 8 жовт.

⁴ Медведовська А. Голокост в Україні в суспільній думці кінця ХХ – початку ХХІ ст.: Дис ... канд. іст. наук. Дніпро, 2016. С. 125.

років, на 70-річчя трагедії, ця дата була змінена, згідно з європейськими стандартами, на 27 січня, та стала офіційно закріпленою за допомогою закону¹.

В часи каденції Л. Кравчука держава не приділяла належної уваги створенню пам'ятників, проте, не перешкоджала ініціативам єврейської спільноти. Наприклад, в 1993 р. у Львові був створений пам'ятник жертвам Янівського концтабору, зусиллями колишнього в'язня. Окрім того, напис на ньому «Пам'яті жертв фашистського геноциду Янівського табору смерті 1941 – 43» говорить про те, що радянське світобачення все ще функціонувало у публічному просторі. Однак, у Харкові ситуація склалася інакше – в 1991 р., коли було створено Фонд «Дробицький Яр», все ж таки вдалося домогтися уваги держави у сфері фінансового забезпечення, але для вже встановленого меморіалу².

Пізніше, під час свого правління, Л. Кравчук не так часто опікувався питанням Голокосту, лише раз згадавши про нього на публіці перед парламентом Ізраїлю у січні 1993 р., сказавши, що треба робити все можливе, аби історія не повторювалася³. Після вибачення та побіжних згадок про трагедію, президент обрав не фокусувати увагу на минулому, пізніше заявивши, що «питання каяття українського народу перед єврейським вичерпане»⁴. Хоча, відносини з Ізраїлем залишалися на досить стабільному рівні, про що говорить візит голови ізраїльського парламенту Ш. Вайса у червні 1993 р., який у своїй промові перед Верховною Радою України згадував про складне дитинство та рятування українськими праведниками світу його родини⁵.

---

¹ Про 70-річчя трагедії Бабиного Яру: Постанова Верх. Ради України від 05.07.2011 р. №3560-VI: станом на 29.04.2023. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3560-VI#Text> (дата звернення: 30.04.2023).

² Медведовська А. Голокост в Україні в суспільній думці кінця ХХ – початку ХХІ ст.: Дис ... канд. іст. наук. Дніпро, 2016. С. 127-128.

³ Address of Ukrainian President Mr. Leonid Kravchuk to the Knesset Plenum Jerusalem, January 12, 1993. Jerusalem, 1993. URL: <https://main.knesset.gov.il/EN/activity/Documents/SpeechPdf/kravchuk.pdf> (дата звернення: 08.09.2023).

⁴ Кравчук Л. Ми, українське суспільство, повинні навчитися тримати в голові історичні факти // День. 2011. 18-19 лист.

⁵ Щупак І. Уроки Голокосту в українській історичній науці та освіті: від наративу до осмислення й постановки суспільного питання про покаяння (до 75-ї річниці трагедії Бабиного Яру) // Український історичний журнал. 2016. №5. С. 195.

Вже після закінчення своєї каденції, в одному зі своїх інтерв'ю, у 1996 р., Л. Кравчук розповів про особисті хвилювання з приводу геноциду євреїв та зізнався, що особисто був свідком розстрілів на околиці м. Рівного, куди його ще дитиною повели у виховних цілях¹. Окрім того, що таким чином експрезидент хотів виразити свої співчуття єврейському народові, у тому ж інтерв'ю Л. Кравчук прокоментував своє вибачення у 1991 р.: «Я це рішення прийняв сам. ... все ж таки найбільше жертв невинних приніс єврейський народ, – це загально, геноцид, який був просто жахливим. ... Україна стала незалежною. ... З цього часу ми несемо пряму відповідальність за ... свою політику»².

Наступний президент України, Л. Кучма (1994 – 2005 рр. правління), не приділяв великої уваги комеморативним практикам, проте, і не заперечував розмір наслідків трагедії Голокосту. В 1996 р. Л. Кучма дав інтерв'ю у газету центральних органів влади, де висловив свою думку про Бабин Яр: «це – священне місце, пам'ять про яке єднає єврейський і український народи»³. Церемонії вшанування пам'яті продовжували відбуватися кожен рік, але ініціатором цих заходів була не держава, а зацікавлені єврейські товариства та інші небайдужі люди. Це ж стосується й відкриття у 1996 р. першого музею Голокосту в Харькові, що був започаткований на основі документів з архіву його засновниці Лариси Воловик та є громадською неприбутковою організацією⁴. Така амбівалентність у політиці української влади стане основоположною і в наступні роки, при інших президентах.

Роки правління другого президента можна вважати регресом до радянської традиції уникнення згадок про Голокост. Л. Кучма намагався ухилятися від вживання цього терміну, навіть виступаючи з промовою з нагоди

---

¹ Інтерв'ю з Л. Кравчуком від 29.01.1996, 05.02.1996, м. Київ. Інтерв'юери: М. Вересень та В. Портніков // Розпад Радянського Союзу. Усна історія Незалежної України 1988-1991. URL: <https://oralhistory.org.ua/interview-ua/510/> (дата звернення: 08.09.2023).

² Цит. по: Там само.

³ Бабин Яр: Трагедія і застереження // Урядовий кур'єр. 1996. 1 жовт. С. 1.

⁴ Харьковський музей Холокоста. URL: <http://holocaustmuseum.kharkov.ua/index.php/kharkovskij-muzej-kholokosta/o-nas> (дата звернення: 14.11.2023).

60-річчя трагедії Бабиного Яру¹. За його другої каденції, у 2000 р. був виданий Закон Про жертви нацистських переслідувань, де згадуються наступні поняття і терміни: «концентраційний табір», «гетто», «табір примусової праці для осіб єврейської національності». Проте поряд з ними спостерігаються наступні: «Велика Вітчизняна війна і Друга світова війна»; «місця масових страт мирного населення», «Радянська Армія»². Повернення до радянських кліше говорить про відхід від європейського вектору політики, що був намічений ще за часів Л. Кучми, у тому числі й в площині пам'яті про Голокост.

Безініціативність влади щодо комеморативних практик у цей час може пояснюватися, насамперед, й економічною ситуацією в Україні. По-перше, через кризу, яка торкнулася й українських земель, а по-друге, через загальний стан економіки новоствореної держави. Поряд із цим, у 2002 р., у Харківській обл. був відкритий один із перших меморіалів жертвам Голокосту – Дробицький Яр. Тим не менш, ініціатива належала, знову ж таки, не державі, а різноманітним організаціям, що погодилися фінансувати проєкт, який був започаткований ще у 1992 р., а саме: Всесоюзній раді єврейських громад; підприємцям; банкам; концернам «АВЕК», «УПЕК», Заводу імені В. О. Малишева, «Хартрон» та ін. Примітно, що другий президент України був присутнім на відкритті меморіального комплексу³. Також, цього року був започаткований «Український центр вивчення Голокосту», який, знову ж таки, є неурядовою громадською організацією, тобто, його створення ініційовано без підтримки держави⁴. Крім того, в 1999 р. єврейська община власними силами відкрила Український інститут вивчення Голокосту «Ткума». Заслугою держави в цей період було те, що вона не перешкоджала діяльності таких організацій.

---

¹ Щупак І. Уроки Голокосту в українській історичній науці та освіті: від нарративу до осмислення й постановки суспільного питання про покаяння (до 75-ї річниці трагедії Бабиного Яру) // Український історичний журнал. 2016. №5. С. 196.

² Про жертви нацистських переслідувань: Відомості Верх. Ради України від 23.03.2000. №24, ст. 182. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1584-14/ed20000323#Text> (дата звернення: 08.09.2023).

³ Бидеко М. Дробицький Яр: Харьковское гетто // День. 2002. №231. 14 дек.

⁴ Український центр вивчення Голокосту. URL: <https://www.holocaust.kiev.ua/> (дата звернення: 14.11.2023).

Отже, в часи правління перших українських президентів, Л. Кравчука та Л. Кучми, події Голокосту сприймалися досить контроверсійно. З одного боку, президенти визнавали трагічність подій та публічно про це заявляли. З іншого – ініціатива комеморативних практик належала не державі, а зацікавленим громадським діячам, єврейським організаціям та поодиноким жертвам гетто та концтаборів, яким вдалося вижити. В ці часи лише почала формуватися політика пам'яті про Голокост, яка, при цьому, все же залежала від радянських ідеологічних настанов. Тим не менш, вже в перші роки становлення Україною незалежності можна побачити зрушення у позитивний бік, які в майбутньому набули більш чіткого оформлення, але вже за правління наступних президентів.

3.2. Трансформація образу Голокосту та політика пам'яті України (2005-2023 рр.)

З приходом нових президентів почалися якісні перетворення у сфері політики пам'яті. З цього моменту проблема геноциду євреїв почала поступово позбавлятися від впливу дихотомії «свій-чужий» та набувати зовсім інших рис. Мова йде про перетворення, що призвели до динамічної зміни уявлення держави та суспільства про українську історію. Образ Голокосту перестав існувати окремо від неї, натомість, набув значення в контексті політичних процесів та обраного курсу євроінтеграції. Тим не менш, діяльність української влади все ще залишається контроверсійною через несформованість відповідної політики пам'яті. Наразі процеси її формування продовжує тривати, проте, вже зараз можна сказати про наявність позитивних тенденцій у розвитку комеморації Голокосту.

З приходом В. Ющенка (2005 – 2010 рр. правління) до влади змінюються вектори політики пам'яті, особливо стосовно подій Голокосту. Якщо попередні президенти декларували лише підтримку вшанування пам'яті про геноцид євреїв, то новий президент пішов трохи далі. В. Ющенко був впевнений, що аби позбутися впливу колишньої радянської, а також посилити входження до

культурного європейського простору, треба обрати шлях відзеркалення трагедії Голокосту на трагедію Голодомору 1932-1933 рр., адже це, на його думку, повинно було сприяти європейському зацікавленню в бік української держави. Інакше кажучи, як сказав Я. Грицак: «пам'ять українців сильно позначає історизм – віра, що минуле визначає майбутнє, історія править мовби за вхідний квиток до поїзда європейської інтеграції»¹.

Вже у 2006 р. В. Ющенко започаткував нову історичну політику за допомогою створення Українського інституту національної пам'яті. Проте сама інституція була зосереджена на формуванні нової моделі пам'яті про події української історії², в контексті якої навіть на заходах, присвячених Другій світовій війні, не згадувалося про Голокост³. Як пише Г. Касьянов: «Гасло *Never again* мало тут свою інтерпретацію»⁴, адже, з приходом третього президента, вся увага зосередилася на трагічному минулому Голодомору⁵.

З цього моменту почався так званий єврейсько-український антагонізм, адже формування загальнонаціонального символу колективної травми з акцентуванням уваги на подіях 1932-1933 рр. часто торкалося почуттів євреїв. Нерідко, в контексті обговорення цих подій, Голодомор почали називати поняттями «український геноцид», або навіть «український Голокост», забуваючи про геноцид євреїв, що також відбувався на українських землях⁶. Зважаючи на це, сформувався фундамент для «конкуренції жертв» серед суспільства⁷. Через це досить часто виникали суперечки між українцями та

¹ Цит. по: Грицак Я. Страсті за націоналізмом: стара історія на новий лад. К.: Критика, 2011. С. 256.

² Романцов Р. Голокост в історичній політиці Литви та України 1991-2017 // Проблеми історії Голокосту: український вимір. 2018. Вип. 10. С. 24.

³ Himka J.-P. The Reception of the Holocaust in Post-Communist Ukraine // Bringing the Dark Past to Light: The Reception of the Holocaust in Postcommunist Europe. Lincoln and London, 2013. P. 642.

⁴ Цит. за: Касьянов Г. Історична політика і пам'ять про Голокост. «Нова Європа» та Україна // Українське суспільство та пам'ять про Голокост: наукові та освітні аспекти: вибрані доповіді IX і X круглих столів до Міжнародного дня пам'яті жертв Голокосту м. Київ. К.: Український центр вивчення історії Голокосту; КВІЦ, 2018. С. 91.

⁵ Dietsch J. Making Sense of Suffering: Holocaust and Holodomor in Ukrainian Historical Culture. Lund: Media Tryck, Lund University. 2006. P. 127.

⁶ Український Голокост. 1932-1933: Свідчення тих, хто вижив / Упоряд. Ю. Мицик. К.: Вид. дім. «КМ Академія», 2003. С. 12; Звиглянич В. Український Голокост: історія і сучасність // Українська Правда. 2006. 20 лист. URL: <https://www.pravda.com.ua/articles/2006/11/20/3179485/> (дата звернення: 03.09.2023).

⁷ Касьянов Г. *Danse macabre*: голод 1932–1933 років у політиці, масовій свідомості та історіографії (1980-ті – початок 2000-х). К.: Наш час, 2010. С. 47-56.

євреями, яким не подобалось привласнення терміну «Голокост» у відношенні українського голоду.

Зокрема, це також було пов'язано з діяльністю Комісії Дешена, що займалася пошуком у Канаді військових злочинців, та судовим процесом над українцем Іваном Дем'янюком, який тривав з 1983 р. та закінчився у 2009 р., довівши причетність колишнього охоронця нацистських концтаборів винним у вбивстві близько 29 тис. євреїв під час служби¹. У 2008 р. історик С. Кульчицький піддав критиці можливість використання терміну «український Голокост» у відношенні Голодомору, при цьому не заперечуючи те, що це був геноцид українського народу².

Правління В. Ющенко характеризувалося і функціонуванням так званої «війни пам'яті», але не через ототожнення українського голоду 1932-1933 рр. та Голокосту, а через початок формування пантеону «героїв», яке іноді породжувало дискусії через несумісність з іншими вимірами пам'яті про минуле³. За визначенням дослідниці Я. Примаченко, у цей час формується конфлікт двох наративів – західноукраїнського, який героїзує УПА і ОУН, та єврейського, який відстоює важливість власної травми. Сутність конфлікту цих площин полягає у визначенні причетності учасників УПА та ОУН, а також української поліції в єврейських погромах та вбивствах під час Другої світової війни⁴.

У 2007 р. Указом В. Ющенко було присвоєно звання Героя України Р. Шухевичу, активному діячу ОУН⁵, який довгий час підозрювався у співучасті у вбивствах євреїв під час Голокосту. У цьому ж році стався візит президента до Ізраїлю, в Кнесет, де не оцінили його виступ не лише через Указ,

---

¹ Грицак Я. Страсті за націоналізмом: стара історія на новий лад. К.: Критика, 2011. С. 252.

² Кульчицький С. «Голодомор в Україні та «український голокост» // Голокост та сучасність. 2008. №1. С. 88-98.

³ Ковальська-Павелко І. «Війни пам'яті» як ключовий чинний формування державної політики пам'яті в сучасній Україні // *Krakowskie Studia Małopolskie*. 2022. №3. С. 13.

⁴ Примаченко Я. ОУН і УПА VS Голокост: «війни пам'яті» в сучасному соціокультурному контексті українського історіописання // *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. 2014. Вип. 24. С. 71-72.

⁵ Про присвоєння Р. Шухевичу звання Герой України: Указ През. України від 12.10.2007. №965/2007. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/965/2007#Text> (дата звернення: 09.09.2023).

а й через невизнання участі певної кількості українців у геноциді євреїв шляхом замовчування та відсутності публічних вибачень¹. Це стало відмінністю від політики Л. Кравчука, який, на відміну від В. Ющенко, визнав причетність українців до Голокосту та приніс вибачення ще на початку свого правління. Через 3 роки, у 2010 р., звання Героя України отримав й С. Бандера². Зрозуміло, що Ізраїль негативно поставився до такого жесту з боку української влади, проте, того ж року Указ було скасовано.

Про функціонування зовсім іншого рівня дискурсу, що був направлений передусім на формування пантеону героїв, образу «загальної травми» та образу жертви говорить дослідження О. Бартова, який у 2007 р. відвідав міста Західної України з метою аналізу функціонування образу Голокосту в меморіальному просторі міст. Дослідник дійшов висновку про те, що Західна Україна схильна до глорифікації націоналістичних образів, на противагу відсутності у ній єврейських елементів, що є дуже дивним, адже геноцид євреїв відбувався і безпосередньо на західноукраїнських землях³. Це підтвердила й дослідниця О. Іванова, що у 2008 р. проводила експеримент серед студентів міст Львова, Полтави та Харкова, питаючи їх у письмовій формі про Голокост. Як висновок, стало зрозуміло про відсутність емоційного елементу в пам'яті про геноцид євреїв саме серед студентів Львова, хоча вони розуміють місцевий характер цих подій⁴.

Тим не менш, незважаючи на таку амбівалентну політику В. Ющенко, неможна казати про невизнання ним Голокосту. Все ж таки, за його словами: «Антисемітизм і ксенофобія не є сьогодні характерними для українського життя»⁵. Одним із досягнень політики В. Ющенка можна вважати надання статусу історико-культурного заповідника Бабиному Яру у перший рік свого

¹ Грицак Я. Страсті за націоналізмом: стара історія на новий лад. К.: Критика, 2011. С. 257.

² Про присвоєння С. Бандері звання Герой України: Указ През. України від 02.04.2010. №46/2010. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/46/2010#Text> (дата звернення: 09.09.2023).

³ Bartov O. Erased. Vanishing Traces of Jewish Galicia in Present-Day Ukraine. Princeton and Oxford: Princeton University Press, 2007. P. 132.

⁴ Іванова Е. Региональные особенности коллективной памяти студентов о Холокосте в современной Украине // Голокост і сучасність. 2008. №2. С. 20.

⁵ Ющенко про Ізраїль і УПА, антисемітів і Голодомор. 2007. 14 лист. URL: <https://www.unian.ua/politics/76998-yuschenko-pro-izrajil-i-upa-antisemitiv-i-golodomor.html> (дата звернення: 09.09.2023)

правління, хоча створено його було лише за два роки, у 2007 р., за участі Міністерства культури і туризму України¹.

Крім того, саме за правління В. Ющенка відбулися справжні здвиги в освіті. Міністерство освіти і науки України рекомендувало запровадити курси про Голокост в університетах ще з 2000 р., проте, лише за часів правління третього президента історія геноциду євреїв почала частіше з'являтися в курсах головних університетів країни. У 2006 р. про Голокост почали питати на екзаменах з історії України та всесвітньої історії².

Вже у 2009 р., як повідомляє Г. Касьянов з особистих спостережень, був проведений конкурс для школярів на тему: «Історія та уроки Голокосту», розроблені факультативні заняття з історії Голокосту, а також пересувна виставка на тему: «Виховання толерантності на прикладі історії Голокосту», видавалися методички та відбувалися семінари для вчителів³. Проте, як повідомляє вже інший дослідник, А. Подольський, заслуга держави в цьому плані була дуже мала, адже все, в більшому ступені, відбувалося за сприяння небайдужих організацій⁴. Того ж року був створений Музей Голокосту – жертв фашизму в Одесі, ідея започаткування якого належить колишнім в'язням Доманівського концтабору – Д. Гутахову та Н. Юхиму.

За каденції В. Януковича (2010 – 2014 рр. правління) знову відбувся регрес до радянських традицій прирівнювання усіх жертв до «постраждалих мирних громадян». За роки свого правління четвертий президент не проводив особливих заходів, спрямованих на увінчення пам'яті про Голокост. Ймовірно, це пов'язано із суперечливою зовнішньою політикою В. Януковича та постійними коливаннями від бажання євроінтеграції до співробітництва з російським президентом.

---

¹ Романцов Р. Голокост в історичній політиці Литви та України 1991-2017 // Проблеми історії Голокосту: український вимір. 2018. Вип. 10. С. 26.

² Himka J.-P. The Reception of the Holocaust in Post-Communist Ukraine // Bringing the Dark Past to Light: The Reception of the Holocaust in Postcommunist Europe. Lincoln and London, 2013. P. 641.

³ Касьянов Г. Історична політика і пам'ять про Голокост. «Нова Європа» та Україна // Українське суспільство та пам'ять про Голокост: наукові та освітні аспекти: вибрані доповіді IX і X круглих столів до Міжнародного дня пам'яті жертв Голокосту м. Київ. К.: Український центр вивчення історії Голокосту; КВІЦ, 2018. С. 103.

⁴ Подольський А. Пам'ять про Голокост в Україні: загальний контекст та сучасний стан // Наукові записки. 2012. Вип. 4. С. 196.

Тим не менш, за часів його правління, відбувалася актуалізація трагедії геноциду євреїв, адже у 2011 р. була прийнята Постанова про відзначення 70-ї річниці трагедії Бабиного Яру та офіційно визнаний День пам'яті жертв Голокосту – 27 січня¹, який був прийнятий Резолюцією Генеральної Асамблеї ООН ще у 2005 р. Ініціатором цього заходу став не президент В. Янукович, а депутатка від Комуністичної партії України В. Дем'янчук, що переслідувала власні цілі – спробу зменшення проявів націоналістичних настроїв у суспільстві, про що стає зрозуміло з доповідей депутатки, яка багато разів підкреслювала причетність ОУН у трагедії в Бабиному Яру².

Як би то не було, відсутність комеморативних практик у часи правління В. Януковича призвела до регресу мінімальних досягнень, що були зроблені попередніми президентами. Діяльність В. Януковича у сфері політики пам'яті про геноцид євреїв обмежувалася лише рідкісними згадками про ці події у промовах без прямого застосування терміну «Голокост», як наприклад: «Наш народ пройшов через багато страждань, пережив Голодомор та виніс тягар Великої Вітчизняної війни. Бабин Яр був однією з найжахливіших трагедій минулого століття»³. Ситуація зі створенням музеїв не змінилася. У 2010 р., у Кривому Розі, був започаткований Музей Михайла Мармера за сприяння мецената Михайла Мармера, а у 2012 р. Музей «Пам'ять єврейського народу та Голокост в Україні» за ініціативи науково-просвітницького центру «Ткума», що є громадською організацією – держава в цьому участі не приймала.

Правління п'ятого президента, П. Порошенка (2014 – 2019 рр. правління), стало переломним у генезисі розуміння важливості пам'ятання та актуалізування проблеми Голокосту в публічному просторі. Зважаючи на події Революції Гідності, а також початок Антитерористичної операції на Сході країни у 2014 р. українська влада остаточно відійшла від радянського рівню

¹ Про 70-річчя трагедії Бабиного Яру: Постанова Верх. Ради України від 05.07.2011. №3560-VI: станом на 09.09.2023. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3560-VI#Text> (дата звернення: 09.09.2023).

² Романцов Р. Голокост в історичній політиці Литви та України 1991-2017 // Проблеми історії Голокосту: український вимір. 2018. Вип. 10. С. 28.

³ Звернення Президента України у зв'язку з 70-ми роковинами трагедії Бабиного Яру // Урядовий кур'єр. 2011. 30 вер. URL: [https://ukurier.gov.ua/uk/articles/zvernennya-prezidenta-ukrayini-u-zvyazku-z-70-mi-t/](https://ukurier.gov.ua/uk/articles/zvernennya-prezidenta-ukrayini-u-zvyazku-z-70-mi-rokovinami-traagedii-babynogo-yaru) (дата звернення: 09.09.2023).

дискурсу. Більш того, почався активний процес декомунізації, який виявлявся не лише у викоріненні залишків радянської символіки та комуністичної ідеології з усіх сфер життя української людини та її простору, але й в остаточному взятті курсу на євроінтеграцію.

Відновилося робота Українського інституту національної пам'яті, започаткованого ще за В. Ющенка. Співробітництво з Міністерством освіти України дало можливість інституту почати формувати новий історичний наратив без радянських кліше, який зараз викладається в освітніх закладах. Історія Голокосту нарешті почала повноцінно функціонувати у публічному просторі¹.

В офіційних промовах та документах почали зникати радянські кліше про Велику Вітчизняну війну та «постраждалих мирних громадян», а всупереч цьому, за прикладом Європи, з'явився перелік груп населення, що стали жертвами під час нацистської окупації та Голокосту зокрема. Як було сказано в одному зі звернень П. Порошенко на 74-і роковини трагедії у Бабиному Яру: «Урочище Бабин Яр – всесвітньо відомий символ однієї з найтрагічніших сторінок Голокосту. Понад сто тисяч мирних жителів – євреїв, українців, ромів, представників інших національностей, а також військовополонених, учасників українського визвольного руху, в'язнів Сирецького концтабору – були розстріляні та знайшли спочинок у київській землі»². Крім того, Указ П. Порошенка «Про заходи у зв'язку з 75-ми роковинами трагедії Бабиного Яру» остаточно показав зацікавленість нового президента у поширенні комеморативних практик з Голокосту³.

Особливо цінною стала промова П. Порошенко в Ізраїльському парламенті 23 грудня 2015 р., коли президент провів екскурс в історію, визнавши масштаби трагедії в Бабиному Яру та переважаючу кількість євреїв

---

¹ Романцов Р. Голокост в історичній політиці Литви та України 1991-2017 // Проблеми історії Голокосту: український вимір. 2018. Вип. 10. С. 28.

² Звернення Президента до українців у зв'язку з 74-ми роковинами трагедії Бабиного Яру. 2015. 29 вер. URL: <https://kharkivoda.gov.ua/news/76366> (дата звернення: 09.09.2023).

³ Про заходи у зв'язку з 75-ми роковинами трагедії Бабиного Яру: Указ През. України від 12.08.2015. №471/2015. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/471/2015#Text> (дата звернення: 09.09.2023).

серед загиблих. Говорячи про провину українських колабораціоністів, що приймали участь у геноциді євреїв, П. Порошенко провів паралель, вказавши на стремління багатьох українців, праведників світу, допомогти у рятуванні великої кількості представників єврейської національної меншини. Президент визнав важливість пам'ятання таких подій історії та вибачився перед жертвами, їхніми дітьми та онуками. Це принесло велику повагу з боку ізраїльського керівництва та довело, що після Революції Гідності постала зовсім нова країна з новою політикою пам'яті, орієнтованою в Європу, незалежною від радянського минулого та російського втручання в політику та культуру¹.

Проте амбівалентність політики П. Порошенко позначилася в діяльності Меморіального центру Голокосту «Бабин Яр», який у 2016 р. почав свою активну діяльність. На перший погляд – це звичайний центр, що спеціалізується на комеморативних практиках з Голокосту. Проте, насправді, ця установа має велику кількість спірних моментів в економічному та політичному планах. Незважаючи на те, що після повалення режиму В. Януковича, Україна проголосила курс на євроінтеграцію, ця державна структура майже повністю залежала від російських олігархів, що її фінансували – М. Фрідмана, П. Фукса та Г. Хана². Пасивна згода з втручанням російських елементів свідчить про відсутність змін з боку фінансування державою установ та заходів зі вшанування пам'яті про Голокост, а також двоїстість політики державного уряду під час правління П. Порошенко³.

Особливістю меморіалу, на думку багатьох українських учених, є її антиукраїнський та проросійський характер, який виявляється у власному баченні меморіалізації Голокосту, а саме бажанні провадити в проєкт тему геноциду євреїв крізь призму СРСР. Як говорить дослідник А. Подольський, через провину держави, Меморіальний центр виходить за академічні межі та

¹ Виступ президента України у парламенті Ізраїлю (повний текст і відео). 2015. 23 груд. URL: <https://www.5.ua/polityka/vystup-prezydenta-ukrainy-u-parlament-i-izrailiu-povnyi-tekst-i-video-102035.html> (дата звернення: 09.09.2023),

² Подольський А. Збереження пам'яті про жертви Бабиного Яру: меморіальні контексти та політичні виклики сучасності // Політичні дослідження. 2022. №1. С. 125.

³ Гон М. Пам'ять про Голокост: суб'єкти формування та функціонування в Україні // Сучасні дискусії про Другу світову війну / Под ред. Я. Грицак, П. Кендзьор, С. Турканюк. Л.: ЗУКЦ, 2012. С. 98.

трансформується у політико-ідеологічний контекст¹. Тим не менш, на противагу діяльності російських олігархів на території Бабиного Яру була розроблена концепція Музею вшанування жертв Бабиного Яру та концепція меморіального простору, створення якої доручили Інституту історії України НАН України і яка остаточно була представлена вже у 2019 р.

Однією з небагатьох організацій, які були ініційовані державою, був Меморіальний музей тоталітарних режимів «Територія терору», що є муніципальною організацією та проект якого був створений за сприяння Львівської міської ради ще у 2009 р., а реалізований впродовж 2014-2016 рр. на місці колишніх гетто та пересильної тюрми №25. Проте фінансування відбувається, передусім, за рахунок внесків відвідувачів².

Прихід до влади В. Зеленського (2019 р. – до нині) не зміг послабити діяльність російських олігархів у Бабиному Яру. У 2019 р. керівником Центру був обраний І. Хржановський, російський режисер. Із закріпленням нового уряду, концепція Меморіалу та Музею фактично не змінилася – історія Бабиного Яру все одно продовжувала кодуватися як частина радянської історії³.

Про те, що В. Зеленський не відреагував на особовий склад установи та фінансування з боку російських олігархів говорить те, що у 2020 р. без перешкод була відкрита аудіовізуальна інсталяція «Дзеркальне поле», а у 2021 р. синагога на території старого православного Кирилівського цвинтаря, а також «Кришталева стіна плачу». Багатьох українських істориків не влаштувала підтримка концепції Меморіального центру не лише через керування ним російськими діячами, але й через міркування про розрізненість тематики інсталяцій, парків, музеїв та синагог, розташування яких, на їх думку, може призвести до «абсурду хаотичного палімпсесту пам'ятей»¹.

¹ Гон М. Пам'ять про Голокост: суб'єкти формування та функціонування в Україні // Сучасні дискусії про Другу світову війну / Под ред. Я. Грицак, П. Кендзьор, С. Турканюк. Л.: ЗУКЦ, 2012. С. 126.

² Меморіальний музей тоталітарних режимів «Територія терору». URL: <https://museumterror.com/> (дата звернення: 14.11.2023).

³ Илья Хржановский о «Дау» и не только: чекисты, нацизм, священная свинья и любовь. 2020. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=3abgIr5mJ3E> (дата звернення: 09.09.2023).

¹ Подольський А. Збереження пам'яті про жертви Бабиного Яру: меморіальні контексти та політичні виклики сучасності // Політичні дослідження. 2022. №1. С. 129.

З початком повномасштабного вторгнення проблема Меморіального центру Голокосту «Бабин Яр» залишається особливо актуальною через необхідність розірвання будь-яких зв'язків з країною-агресором. Офіційний сайт Меморіального центру з моменту повномасштабного вторгнення неодноразово викладав записи, що різко засуджують дії з боку Росії, тим не менш, імена під записами залишаються тими самими¹. Найкращим виходом з цієї ситуації може бути надання Центру державного статусу та вилучення її з керування приватних фондаций.

Тим не менш, В. Зеленський підтримує необхідність проведення пам'ятних заходів і неодноразово висловлювався у підтримку постраждалих, їхніх дітей та онуків. Незважаючи на величезні втрати серед мирного населення та військових, теперішній президент України регулярно вшановує пам'ять про загиблих євреїв. Кожен рік свого правління він приймає участь у заходах, присвячених геноциду². Взагалі, пік уваги теперішнього президента до комеморативних практик з Голокосту прийшовся на 2020 р. Цього року, на честь 80-річчя трагедії в Бабиному Яру, ним було підписано Указ про заходи у зв'язку з 80-ми роковинами трагедії Бабиного Яру та додаткові заходи щодо подальшого розвитку Національного історико-меморіального заповідника «Бабин Яр»³.

У 2020 р. відбувся скандал з приводу П'ятого Всесвітнього форуму Голокосту. Зі 780 місць, лише 60 були відведені жертвам Голокосту, що вижили, а також їхньому супровіду. Велика кількість людей хотіла потрапити на Форум особисто, через що писали особисті листи із проханнями, проте, отримували відмовлення через відсутність місць. За словами В. Зеленського, українська делегація, що була також запрошена на цю подію, вирішила віддати

---

¹ Меморіал Голокосту «Бабин Яр» різко засуджує агресію Росії проти України (заява). URL: <https://babynyar.org/ua/news/495/memorial-holokostu-babyn-yar-rizko-zasudzhuie-ahresiiu-rosii-proty-ukrainy-zaiava> (дата звернення: 14.11.2023).

² Зеленський у роковини розстрілів у Бабиному Яру: Дуже важливо берегти пам'ять про ці жертви і про те зло, яке вчинив Голокост. URL: <https://interfax.com.ua/news/general/938025.html> (дата звернення: 14.11.2023).

³ Про заходи у зв'язку з 80-ми роковинами трагедії Бабиного Яру та додаткові заходи щодо подальшого розвитку Національного історико-меморіального заповідника «Бабин Яр»: Указ През. України від 15.12.2020. №567/2020. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/567/2020> (дата звернення: 22.09.2023).

свої місця тим, хто особисто пройшов через страждання Голокосту¹. Замість відвідування Всесвітнього форуму, президент, разом із Головним Рабином України, Моше Реувеном Азманом, молився біля Стіни плачу².

Сам президент у 2020 р. висловився таким чином: «У мене єврейська кров. Я – президент. Нікому немає до цього діла. Ніхто про це не питає»³. Також, у 2021 р. В. Зеленський розповів про те, як його родина постраждала під час Голокосту – трьох братів його дідуся розстріляли нацисти⁴. Цього ж року була прийнята постанова «Про вшанування пам'яті українців, які рятували євреїв під час Другої світової війни»⁵.

У 2022 р. президент відвідав Ізраїль та проголосив там промову, у якій згадав Бабин Яр, Дробицький Яр та Голокост від куль, зазначивши, що Україна пам'ятає про ці події⁶. Зараз на офіційному сайті президента України присутня інформація про встановлення лампадки біля меморіального знака «Менора» на території Бабиного Яру 27 січня 2023 р.⁷, окрім того, 29 вересня 2023 р. президент висловився таким чином: «Україна береже таку пам'ять. «Ніколи знову!» для нас, для України, для всього цивілізованого світу – це не порожні слова. І так завжди буде»¹. У часи повномасштабної війни з країною-агресором такі дії позитивно оцінюються з боку Ізраїльської держави.

¹ Твіттер-повідомлення президента України про Всесвітній форум Голокосту. 2020. 20 січ. URL: https://twitter.com/ZelenskyUa/status/1220245782542110722?ref_src=twsrc%5Etfw%7Ctwcamp%5Etweetembed%7Ctwterm%5E1220245782542110722%7Ctwgr%5E8f484b806148ab4782cb2ad73c738ccee9b95bda%7Ctwcon%5Es1_&ref_url=https%3A%2F%2Fwww.radiosvoboda.org%2Fa%2Fzelenskyi-v-izraili%2F30393430.html (дата звернення: 09.09.2023).

² Главный раввин Украины Моше Асман благословил Зеленского и украинский народ у Стены плача. 2020. 23 січ. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=-4fcZ-fUIAY&t=1s> (дата звернення: 09.09.2023).

³ Цит. по: Зеленський розповів про своє єврейське коріння і розмови з Богом // Українська правда. 2020. 20 січ. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2020/01/20/7237880/> (дата звернення: 09.09.2023).

⁴ Зеленський у музеї Голокосту розповів трагічну історію своєї родини. 2021. 2 вер. URL: <https://tsn.ua/politika/zelenskiy-u-muzeyi-golokostu-vashingtona-rozpoviv-tragichnu-istoriyu-svoyeyi-rodini-1858387.html> (дата звернення: 09.09.2023).

⁵ Про вшанування пам'яті українців, які рятували євреїв під час Другої світової війни: Постанов. Верх. Ради Укр. від 02.02.2021. №1178-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1178-IX#Text> (дата звернення: 14.11.2023).

⁶ Виступ Президента Володимира Зеленського перед спільнотою провідних освітніх закладів Ізраїлю. 2022. 23 чер. URL: <https://www.president.gov.ua/news/vistup-prezidenta-volodimira-zelenskogo-pered-spilnotoyu-pro-76009> (дата звернення: 09.09.2023).

⁷ Президент ушанував пам'ять жертв Голокосту. 2023. 27 січ. URL: <https://www.president.gov.ua/news/prezident-ushanuvav-pamyat-zhertv-golokostu-80645> (дата звернення: 09.09.2023).

¹ Цит. по: Зеленський у роковини розстрілів у Бабиному Яру: Дуже важливо берегти пам'ять про ці жертви і про те зло, яке вчинив Голокост. URL: <https://interfax.com.ua/news/general/938025.html> (дата звернення: 14.11.2023).

Однією з головних проблем у сучасних дослідженнях з Голокосту на території України є відсутність великого пласту інформації про місця масових вбивств та поховань жертв трагедії, через що багато з них залишаються невиявленими та недослідженими. Під час комеморативних практик найчастіше згадується трагедія, що відбулася в Бабиному Яру (рідше згадують про Дробицький Яр). Поряд із цим, функціонування трагедії в площинах місць масових вбивств у інших областях відсутнє. Наприклад, часто забувають про жертв Янівського табору, концтабору «Цитадель», Лисиницького та Богунського лісів та ін. Окрім того, інші області також постраждали від дій нацистів у бік євреїв, а саме Чернігів, Суми, Донецьк, Луганськ, Одеса, Тернопіль, Рівне, Бахмут, Кам'янець-Подільський, Бердичів, Дніпро, Ковель та багато інших. Рішенням цієї проблеми може стати «рівномірна» державна політика пам'яті, що буде охоплювати усі області, які були обрані нацистами для звершення їхніх злочинів.

Крім того, незважаючи на активне функціонування теми геноциду євреїв у науковому просторі, наразі досі відсутня точна карта, з відзначеними колишніми гетто, концтаборами та іншими місцями масових вбивств. Наразі відома лише одна інтернет-мапа під назвою «Євреї України»¹, де міститься інформація про пам'ятники – їхнє місцезнаходження, загальний опис та рік створення. Однак, список є неповним та потребує вдосконалення. Ще у 2018 р. Меморіальний центр Голокосту «Бабин Яр» оголосив проєкт, що повинен був допомогти оцінити стан меморіалізації подій Голокосту на території України. Головним завданням якого є пошук таких точок на карті, збір інформації про хід подій та кількість жертв, а також формування комплексної інформаційної бази про встановлені пам'ятники жертвам Голокосту¹. Проте через неоднозначність фінансування цієї організації російськими олігархами та початком повномасштабного вторгнення Росії це питання досі залишається відкритим.

---

¹ Карта «Євреї України». URL: <https://ujew.com.ua/objects/> (дата звернення: 30.04.2023).

¹ ВУНМС запускает новый проект по обнаружению мест убийств и массовых захоронений жертв Холокоста в Украине. 2018. 6 черв. URL: <https://babynyar.org/ru/news/169> (дата звернення: 11.09.2023).

Отже, з часів правління В. Ющенко політика змінила свій курс у бік визнання єврейської трагедії частиною української історії. Незважаючи на те, що дії всіх президентів досі несуть амбівалентний характер, їхня діяльність, за винятком деяких випадків, доповнювала дії попереднього, що призвело до позитивних зрушень у генеруванні політики пам'яті про Голокост. Наразі неможна казати про завершену стадію усвідомленості у цьому питанні, але в останні роки, незважаючи на велику кількість перепон ззовні, участь у комеморації геноциду євреїв продовжує приймати як суспільство, формуючи нові «місця пам'яті», так і держава, на рівні законодавства та проведення щорічних скорботних заходів.

Таким чином, ми можемо казати про контроверсійність політики української влади в питаннях вшанування пам'яті про масові знищення євреїв. Протягом усього існування незалежної української держави, проблема Голокосту неодноразово спливала в публічному просторі, як особисто, так і в контексті подій Голодомору. Тим не менш, українська влада не приділяла і не приділяє належної уваги комеморативним практикам, не фінансує ініціативи єврейських та інших організацій зі збереження пам'яті про геноцид євреїв. Проте досягненням є те, що ця проблема пройшла еволюцію від радянського нарративу, трансформуючись до європейського розуміння історії. У зв'язку з початком Революції Гідності та Антитерористичної операції на Сході, постала зовсім нова політика пам'яті, яка остаточно визнала свою частину провини за Голокост, а також спільну відповідальність за скоєне. Наразі українська держава переживає повномасштабне вторгнення Росії, через що здебільшого комеморативні практики спрямовані на вшанування пам'яті загиблих під час війни. Тим не менш, влада продовжує зберігати гарні відносини з Ізраїлем, щороку згадує про жертв Голокосту та нагадує суспільству про необхідність та важливість пам'ятати.

РОЗДІЛ 4. РЕПРЕЗЕНТАЦІЯ ПАМ'ЯТІ ПРО ГОЛОКОСТ В УКРАЇНСЬКІЙ ХУДОЖНІЙ ЛІТЕРАТУРІ

Поряд із політикою пам'яті та розумінням Голокосту на державному рівні, не менш важливо розуміти особливості ретрансляції травматичних подій на рівні індивідуальної та культурної пам'яті. Художня література є могутнім кластером джерел, що дозволяють проаналізувати інтерпретації подій геноциду євреїв з точки зору почуттєвого компоненту та світобачення авторів. За словами дослідниці Е. Конончук, літературна творчість є своєрідною «формою впорядкування світу», а також вираженням потреби людського самоутвердження та пошуку власної ідентичності¹. Поетичні та прозаїчні твори важливо розглядати «не лише як інструмент для втілення індивідуальних спогадів, а й як засіб, через який зберігається і виформовується уявлення спільноти про колективне минуле»². Для зручного аналізу творів про Голокост українських авторів була створена база даних, яка містить у собі 102 позиції та у хронологічному порядку демонструє особливості ретрансляції образу Голокосту в художній літературі від 1941 р. до 2022 р. та має назву «Художні літературні твори про Голокост в Україні (1941-2022 рр.)»³. База даних була проаналізована за параметрами загальної характеристики творів письменників та поетів з метою виявлення основних образів, символів, часу найбільшого поширення, жанрових особливостей, а також домінуючого просторового дискурсу, що і був взятий за основу класифікації творів у підрозділі.

4.1. Рецепції подій геноциду євреїв на сторінках радянської поезії та прози

Художня література про Голокост радянського періоду є цікавою з точки зору об'єкта досліджень, адже вона репрезентує інтерпретацію травматичних

¹ Kończuk E. Literatura i pamięć na pograniczu kultur. Białystok, 2000. S. 15.

² Цит. по: Довганич Н. Пам'ять, травма і література: способи репрезентації та інтерпретації // Українське літературознавство. 2020. Вип. 85. С. 54.

³ Див. Додаток А.

подій з боку вцілілих жертв або свідків, що за допомогою художніх прийомів виклали власне бачення трагедії та відчуття, що залишилися в них від пережитого, побаченого або почутого («bearing witness») з метою передачі наступним поколінням¹. Окрім цього, аналіз творів авторів радянського часу викликає зацікавлення через специфіку ідеології та політики пам'яті, що табували тему Голокосту, адже він дає можливість визначити рівень її закріплення у публічному просторі на той момент.

Рецепції Голокосту у творах можуть простежуватися через обрання цієї теми в якості лейтмотиву або другорядної сюжетної лінії. В залежності від обраної стратегії автора, художня література стає або «місцем пам'яті» (за П. Нора – будь-що, що живе завдяки бажанню пам'ятати)², або приймає участь у процесі пригадування в контексті формування культурної пам'яті³. За концепцією Ю. Лотмана, важливе значення у творах про травму мають і семіотичні ознаки, бо вони формують особливу «пам'ять мистецтва» саме за допомогою різноманітних художніх прийомів, образів та символів⁴.

Зі 102 знайдених та проаналізованих творів – 57 (55,88%) були написані в радянські часи. За допомогою методу контент-аналізу було виділено 41 авторів, що писали в цей час про Голокост. З них 26 (63,43%) – українці, 14 (34,17%) – євреї, 1 (2,4%) – росіянин⁵. Цілком зрозумілим є відсоткове співвідношення, адже велика кількість творів про Голокост були написані свідками-українцями, натомість багато євреїв писали на івриті, а тексти не перекладалися, через що багато з них залишилися забутими та втраченими⁶. Окрім того, важливо виділити жанрові особливості літератури радянського часу. З 57 виділених творів радянського періоду: 21 (36,84%) – вірші (враховуючі один цикл віршів);

¹ Довганич Н. Пам'ять, травма і література: способи репрезентації та інтерпретації // Українське літературознавство. 2020. Вип. 85. С. 55.

² Нора П. Проблематика мест памяти // Франция-память. СПб: Издательство Санкт-Петербургского университета, 1999. С. 22.

³ Лотман Ю. Память в культурологическом освещении // Лотман Ю. Избранные статьи: в 3 т. Таллинн: Александра, 1992. Т. 1. С. 202.

⁴ Лотман Ю. До побудови теорії взаємодії культур (семіотичний аспект) // Сучасна літературна компаративістика: стратегії і методи. К.: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2009. С. 198.

⁵ Див. Додаток Г.

⁶ Див. Додаток А.

11 – повісті (19,29%); 8 – романи (14,03%); 7 – поеми (12,28%); 6 – оповідання (10,52%); 3 – нариси (5,26%); 1 – нон-фікшн (1,75%)¹.

З огляду на масивність кластеру радянської художньої літератури про Голокост, варто поділити період на два етапи: перший етап – 1941-1945 рр. – твори, що створювалися паралельно з подіями геноциду євреїв; другий етап – 1946-1991 рр. – праці вцілілих або свідків у повоєнний час, а також за доби «відлиги», «застою» та «перебудови».

Перепоною на шляху вільного функціонування художніх творів ставала цензура. На першому етапі, а саме в 1941-1945 рр., автори потерпали як від радянської, так і німецької окупаційної влади. Ще на початку свого приходу більшовики почали контролювати усі сфери життя громадян аби запобігти поширенню шкідливих або небажаних висловів чи ідей – тема Голокосту під час Другої світової війни була однією з них. Контроль над художньою літературою українських земель здійснювало Головне управління у справах літератури та видавництв УРСР (УкрГоловліт/Головліт УРСР). Незважаючи на те, що початок Другої світової війни призвів до евакуації УкрГоловліту з української території (його повернення до роботи відбулося лише 1943 р.), нацисти весь цей час контролювали видавництва та не дозволяли проникнення меморіальних творів до публічного простору². Отже, тема Голокосту не була вписана в загальноприйнятий радянський та нацистський наратив, тому зміна влади не суттєво впливала на художню літературу того часу.

Всі ці аспекти призвели до певної обмеженості джерел, багато з яких досі залишаються забутими та зберігаються в особистих архівах письменників та поетів. Проте деякі з них мали можливість хоча б раз видатися на шпальтах газет, функціонували в якості творів самвидаву, були вперше видані закордоном або вже у часи послаблення цензури.

Зі 102 виділених творів – 20 були написані в часи Другої світової війни переважно свідками Голокосту, що становить 19,60% від загальної кількості.

---

¹ Див. Додаток Д.

² Романенко Т. Організаційно-кадрове забезпечення цензурної діяльності в УРСР першої пол. 40-х рр. XX ст. // Науковий часопис НЛУ імені М. П. Драгоманова. 2010. Вип. 6. С. 238.

З них 9 (45%) – розповідають про події у Бабиному Яру, 5 (25%) – взагалі утримуються від прив’язки до конкретного місця, 4 (20%) – торкаються подій у Європі, 1 (5%) – охоплює весь радянський простір, 1 (5%) – згадує про Львівське гетто¹. Отож, можна побачити, що домінуючою темою в період Другої світової війни був Бабин Яр. Можливою причиною цього є висока концентрація населення на території Києва, яке не могло не помітити дії нацистів через марші смерті, постріли на околиці міста, а також характерний сморід від спалених тіл. Крім того, у місті була присутня велика кількість інтелігенції, серед яких були письменники та поети.

Перші твори почали з’являтися вже у 1941-1942 рр., після масових розстрілів у Бабиному Яру 29-30 вересня 1941 р., коли, за даними айнзатцгрупи, було вбито 33 771 єврей. Через те, що твори підпадали під цензуру, вони писалися «в стіл», проте, більшість із них, врешті-решт, були опубліковані, але вже після розпаду СРСР. У ці часи культурні діячі, що воліли написати про єврейську трагедію, рідко могли спостерігати твори колег на сторінках газет і журналів та перейняти на себе їхні почуття від побаченого або почутого. Через це твори 1941-1945 рр. постають особливо цінними та репрезентативними, адже демонструють розуміння українськими письменниками та поетами подій Голокосту поза можливого впливу почуттєвого компоненту з робіт інших діячів.

Першими творами загалом та про Бабин Яр зокрема стали вірші О. Анстей «Кирилловские яры» та Л. Тітової «Ты видишь, видишь снег кровавый». У віршах чітко простежуються наслідки жорстоких сцен, наприклад, у першому з них помічаємо рядки про «смертные три возносивший свечи», «страшное место из страшных мест»², а в другому «снег кровавый, идёт, и всё становится багряным»³. Такі символи постають потужними відсилками до подій у Бабиному Яру. Тим не менш, якщо Л. Тітова

¹ Див. Додаток Б.

² Цит. по: Анстей О. Кирилловские яры. 1941. URL: <http://ju.org.ua/ru/literature/1026.html> (дата звернення: 04.10.2023).

³ Цит. по: Тітова Л. Ты видишь, видишь снег кровавый. 1941-1942. URL: https://www.wikiwand.com/en/Liudmila_Titova (дата звернення: 04.10.2023).

обмежується художньою завуальованістю, яка, так би мовити, натякає на події в Києві, то О. Анстей прямо вказує на національність постраждалих та вбитих, згадуючи про талес (молитовне вбрання іудеїв) та талмуд (збірку тлумачень старого заповіту та догматичних релігійно-етичних та правових положень іудаїзму).

Наступним твором, що був присвячений темі Бабиного Яру, став вірш В. Сосюри «Бабин Яр», написаний та опублікований у газеті «Київська правда» у 1943 р.¹, після чого жодного разу не публікувався. Вірш був створений під враженням від почутого після прибуття у Київ та відвідання Бабиного Яру. Дослідники А. Ткачук та М. Ткачук говорять про те, що вірш був написаний як ода українському народові, його величі та боротьбі з нацистами: «У візіях ліричного героя Сосюри Бабин Яр символізує розстріляну Україну, новий геноцид українського народу»². Особливістю вірша є підтримка загальнорадянського канону про замовчування національності вбитих, через що згадок про євреїв у ньому немає. Основний акцент дійсно ставиться на визволенні Києва та загиблих українцях, проте, присутні й згадки про концтабори (тобто тема євреїв відходить на другий план), що виконує функцію пригадування.

У перших творах про Голокост автори здебільшого не вказували на національну приналежність убитих, а робили акцент на трагічності за допомогою образів та символів. У творі М. Бажана «Яр» особливо яскраво вирізняються наступні рядки: «сріблястий попіл спалених кісток»; «чад смертних вогнищ, тіл димучих згар»; «І дотліває, кинутий на бік, Закровлений дитячий черевик»³. Останні слова є особливим прийомом, який через образ дитини наголошує на особливій жорстокості вбивці. Образ диму, спалених тіл, смороду внаслідок вбивств у Бабиному Яру згадуються у вірші В. Швеця

---

¹ Сосюра В. Бабин Яр. 1943. URL: <http://ju.org.ua/en/literature/1121.html> (дата звернення: 14.10.2023).

² Цит. по: Ткачук А., Ткачук М. Невідомий вірш «Бабин Яр» Володимира Сосюри // У візіях ліричного героя Сосюри Бабин Яр символізує розстріляну Україну, новий геноцид українського народу. 2013. Вип. 38. С. 398.

³ Цит. по: Бажан М. Яр. 1943. URL: <http://ju.org.ua/ru/literature/257.html> (дата звернення: 14.10.2023).

«Бабин Яр»¹, що так і не був опублікований. Натомість, І. Еренбург, що сам був євреєм, у вірші «Бабий Яр» виплескує особисті переживання за вбитих «родичів»: «Моя несметная родня! Я слышу, как из каждой ямы Вы окликаете меня»².

Особливим прикладом може стати поема Л. Озерова «Бабий Яр», що була опублікована у журналі «Октябрь». Тут автор згадує безпосередньо про євреїв, ставлячи акцент на єврейському кладовищі, що веде до Бабиного Яру. Крім того, поет у своєму творі демонструє механізми винищень – колони людей, яких ведуть у яр, постріли, закопані заживо тіла, хрипи вбитих у ямі та ін. Окрім цього, це один з творів, що бере за основу образ дитини як символ жорстокості та нелюдності. Окрім образу дитини у вигляді маленького хлопчинка та дівчинки, тут фігурують образи матері та стариків, а також досить яскраво представлені особистості поліцаїв, які шукали євреїв у домівках та потім вбивали їх у ярі³.

Певним виключенням з дискурсу пам'яті про Бабин Яр є повість О. Дучимінської «Еті»⁴, яка висвітлює вимір Львівського гетто та втечі з нього жінки на ім'я Еті. Тут підіймається тема втрати батька та брата, праведників світу, що переховували євреїв, демонструються вагання у наданні допомоги, страх бути спійманою. Поряд із цим, авторка підіймає тему постійної тривожності у героїні-єврейки, а також хвилювань з приводу материнства та втрати материнського інстинкту по відношенню до своїх синів. У свій час, цей твір отримав хвилю критики від М. Пархоменка, який у своїй рецензії від 1946 р. у журналі «Радянський Львів», сказав про відсутність у Еті чогось людського через її побіг та відстань з її синами⁵. Проте, на нашу думку, автор хотів донести наслідки психічного потрясіння, яке героїня пережила через втрату синів та стрес внаслідок переслідувань нацистів.

¹ Швець В. Бабин Яр // Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України (ЦДАМЛМ України). Ф. 949. Оп. 2. Од. зб. 2. Арк. 25.

² Цит. по: Еренбург І. Бабий Яр. 1944. URL: <http://ju.org.ua/ru/literature/252.html> (дата звернення: 14.10.2023).

³ Озеров Л. Бабий Яр. 1945. URL: <http://ju.org.ua/ru/literature/241.html> (дата звернення: 14.10.2023).

⁴ Дучимінська О. Еті. // Сумний Христос. Львів: Каменяр, 1992. С. 120-142.

⁵ Пахомов В. Творча спадщина Ольги Дучимінської. Івано-Франківськ: Факел, 2001. С. 138.

У цей час окремі автори УРСР приділили увагу не лише подіям, що відбувалися безпосередньо на території українських земель, але й зупинилися на трагедії, що сталася на європейських землях. Зокрема, на цьому зробив акцент автор єврейського походження В. Гроссман у нарисі «Треблинский ад», який має власну історію. З одного боку, нарис несе документальний характер, а з іншого, наділений рисами емоційної забарвленості, яка приглушує його історичність та дозволяє побачити механізми знищення євреїв від першої особи. Автор написав цей нарис після входження з радянськими військами на територію колишнього табору Треблінка-2, беручи інтерв'ю у свідків та тих, що вижили, описуючи місцевість, обладнання табору, у тому числі й газові камери та ін. Крім того, автор вдається й до відомого прийому із застосуванням образів матері й дитини: «Мать со сверхчеловеческим усилием пытается расширить место для своего дитяти – пусть его смертное дыхание будет хоть на одну миллионную облегчено последней материнской заботой»¹. Цікаво, що цей текст у майбутньому став свідченням, що застосовувався у Нюрнберзькому процесі, та отримав світову славу завдяки великій кількості перекладів. Незважаючи на те, що автор помилився у багатьох розрахунках (як-от перебільшив кількість вбитих з 750 тис. до одного мільйону)², можна з впевненістю сказати, що цей нарис став могутнім документальним свідченням, який за допомогою формоутворюючого елементу у вигляді художніх прийомів зміг наблизити читача до трагічних подій у Польщі.

Голокосту в контексті європейських земель приділили увагу й єврейські автори В. Каверін та П. Антокольський у нарисі «Восстание в Собиборе», які розповідають про реальну історичну подію, що відбулася 14 жовтня 1943 р. у концтаборі на південному сході Польщі. Основою для цього твору, який також має документальні риси, стали розповіді О. Печерського, який 18 вересня 1943 р. був відправлений та 23 вересня привезений в табір Собибор, після чого

---

¹ Цит. по: Гроссман В. Треблинский ад. 1944. URL: <http://ju.org.ua/ru/literature/1097.html> (дата звернення: 15.10.2023).

² Хетени Ж. Факты и фикция: «Треблинский ад» и «Жизнь и судьба» В. Гроссмана. URL: <https://inslav.ru/sites/default/files/2018-document-hetenyi.pdf> (дата звернення: 15.10.2023).

став ініціатором повстання ув'язнених. «Восстание в Собиборе» був виданий у четвертому випуску журналу «Знамя», у 1945 р., після того як письменники вислухали історію повстанця на «Комісії з розслідування злочинів німецько-фашистських загарбників»¹.

Крім того, цікавим є твір П. Целана під назвою «Фуга смерті», що звертається до метафор («чорне молоко святання»), біблійних мотивів («твоя попеляста коса Суламіф»), порівнянь Німеччини зі смертю («бо смерть це з Німеччини майстер»)². Ретрансляція трагедії Голокосту з позиції злочинів нацистів на території інших держав не шкодила радянському нарративу про Велику Вітчизняну війну, адже не виділяла євреїв з-поміж загиблих радянських громадян. Навпаки, це посилювало загальне враження про жорстокість та бездушність переможених німців.

Особливе місце займають твори, що були написані без прив'язки до конкретного місця. До таких можна віднести вірші з однаковою назвою «Єврейському народові»³ П. Тичини та «Єврейському народові»⁴ М. Рильського. Лейтмотивами обох з віршів є, так би мовити, звернення до євреїв, що стали жертвами таборів смерті. Дуже цінно те, що тут не приховується національність вбитих, адже, як вже було сказано, в той час це було винятковістю. Проте характерною особливістю другого вірша є видання його російською мовою у 1943 р., український же варіант з'явився лише у 1988 р.

У віршах «Лагерь уничтожения»⁵ П. Антокольського та «Мир еврейских местечек»⁶ Н. Коржавіна чітко протиставляються образи старості та молодості (пошук загиблих молодих синів чи онуків жінкою похилого віку у першому

¹ Антокольский П., Каверин В. Восстание в Собиборе // Знамя. 1945. №4.

² Цит. по: Целан П. Фуга смерті. 1945. URL: <https://www.ukrlib.com.ua/world/printit.php?tid=4243> (дата звернення: 22.10.2023).

³ Тичина П. Єврейському народові. 1942. URL: <http://ju.org.ua/ru/literature/256.html> (дата звернення: 15.10.2023).

⁴ Рильський М. Єврейському народові. 1943. URL: <http://ju.org.ua/ru/literature/251.html> (дата звернення: 15.10.2023).

⁵ Антокольский П. Лагерь уничтожения. 1945. URL: <http://ju.org.ua/ru/literature/1095.html> (дата звернення: 15.10.2023).

⁶ Коржавин Н. Мир еврейских местечек. 1945. URL: <http://ju.org.ua/ru/literature/453.html> (дата звернення: 15.10.2023).

вірші, а також старий чоловік та маленькі плачучі діти у другому). Вірш «Чужое горе»¹ І. Еренбурга не згадує про спалені єврейські тіла, концтабори та газові камери. Це радше співчуття «чужим» у радянському суспільстві елементам, частиною яких автор є сам. Повість «Родина Сокорин»² П. Кочури також не прив'язується до окремого місця подій. Це стандартний твір про радянський наратив війни, про роль суспільства у війні. У цьому творі євреї фігурують як мирні радянські громадяни, проте, присутні й деякі подробиці долі українського єврейства у Голокості.

Проте найвизначнішою подією, що почалася ще за часів Другої світової війни, у 1943 р., став початок роботи над книгою під назвою «Чорна книга» за ініціативою Єврейського антифашистського комітету. Її кінцевий варіант був створений вже після закінчення війни, однак, вважається, що ідея її створення належить А. Ейнштейну, яка виникла під час візиту С. Міхоелса до Сполучених Штатів Америки³. І. Еренбург, дочка І. Еренбурга, каже, що ініціатива створення такої книги належала лише її батьку та його колезі В. Гроссману. Сам І. Еренбург писав наступне: «Наприкінці 1943 року, разом з В. С. Гроссманом я розпочав працю над збіркою документів, яку ми умовно називали «Чорною книгою». Ми вирішили зібрати щоденники, приватні листи, розповіді випадково вцілілих жертв або свідків поголовного знищення євреїв, яке гітлерівці здійснювали на окупованій території. До роботи ми залучили письменників Вс. Іванова, Антокольського, Каверіна, Сейфулліну, Переца Маркіша, Алігер та інших»⁴. Пізніше, він згадував, що А. Ейнштейн цікавився «Чорною книгою», однак у списку ініціаторів його згадано не було. Так чи інакше, робота над книгою була розпочата під час Другої світової війни, а завершена вже у післявоєнні часи під керівництвом В. Гроссмана. Вперше видана лише в 1994 р., у Литві.

¹ Эренбург И. Чужое горе. 1945. URL: <https://www.culture.ru/poems/29718/chuzhoe-gore-ono-kak-ovod> (дата звернення: 15.10.2023).

² Кочура П. Родина Сокорин. К.: Радянський письменник, 1962. 301 с.

³ Медведовська А. Голокост в Україні в суспільній думці кінця XX – початку XXI ст.: Дис ... канд. іст. наук. Дніпро, 2016. С. 54.

⁴ Цит. по: Эренбург И. Люди. Годы. Жизнь. М.: Советский писатель, 1990. Т. 2. С. 351.

До другого етапу (1946-1991 рр.) належать твори, що були написані в повоєнні роки, а також за доби «відлиги», «застою» та «перебудови». Це поезія та проза, яка є класичним прикладом «літератури вцілілих», що є перехідним етапом у формуванні «постпам'яті». Зі 102 знайдених та проаналізованих творів, 37 належать саме до згаданого етапу та у відсотковому співвідношенні становлять 36,27%. З них 21 твір (56,75%) розповідає про події у Бабиному Яру, 7 (18,91%) – взагалі утримуються від прив'язки до конкретного місця, 3 (8,11%) – розвертають події у місті Одесі, 3 (8,11%) – в інших містах України, 3 (8,11%) – в Європі¹. Так само, як і в період Другої світової війни, домінуючим за згадками місцем подій у творах є Бабин Яр.

У перші повоєнні роки про Бабин Яр писав поет єврейського походження П. Маркиш в поемі «Бабин Яр», що є частиною віршованої книги «Війна». Автор хотів передати швидкоплинність часу, з яким тіла загиблих у Бабиному Яру будуть віддані природі та залишаться там назавжди («нестерпним болем повен Бабин Яр», «крізь землю проростуть дерева тут кістками»), а також наголосити на необхідності пам'ятати про вбитих («і берегів у пам'яті немає»)². Проблему пам'яті підіймає й інший автор, А. Дімаров, у повісті «Пам'ять», який також зобразив важливість пам'ятання про події у Бабиному Яру.

У своєму вірші «Колискова Бабиному Яру» Ш. Дріз звертається до популярних із часів Другої світової війни образів матері й дитини, більш того, вони стають визначальною рисою усього радянського та сучасного періодів розвитку художньої літератури про Голокост. У творі сказано наступне: «я розгрібаю згарище – сини мої обидва де?», «о матері, допоможіть»³. Прирівнювання старості та дитинства є символом байдужості нацистів до віку своїх жертв у поемі Є. Євтушенко «Бабий Яр» – «Я – каждый здесь расстрелянный старик. Я – каждый здесь расстрелянный ребёнок»¹. Крім того, особливістю цієї поеми є те, що автор написав її під впливом побаченого

¹ Див. Додаток Д.

² Цит. по: Маркіш П. Наречений завірюхи: вірші і поеми. К.: Сфера, 2000. С. 125-128.

³ Цит. по: Дріз Ш. Четверта струна. К.: Віпол, 2006. С. 149.

¹ Е. Евтушенко. Бабий Яр. 1961. URL: <http://osvita.kby.kiev.ua/uploads/274/evtushenko-babiy-yar-3.pdf> (дата звернення: 22.10.2023).

сміттєзвалища у Бабиному Яру. На його думку, це похабне відношення влади до пам'яті про історію єврейської національної меншини. За такий сенс поеми автор був різко засуджений¹. Тема ж трагічної любові між євреєм та українкою, яку не може зламати навіть Бабин Яр задіяна в поемі Л. Первомайського «Сильнее смерти», яку порівнюють із Піснею Пісень (збірка любовних гімнів).

Поема С. Голованівського під назвою «Авраам» також торкається теми Бабиного Яру та розповідає про участь місцевого радянського населення у вбивствах євреїв, яке зображується автором у якості мовчазного спостереження за ходом трагедії. За це С. Голованівський у 1949 р. був заарештований, адже сказане ним суперечило радянському розумінню геноциду євреїв. У статті Л. Дмитерко під назвою «Состояние и задачи театральной и литературной критики» за 1949 р. у «Литературной газете» написано наступне: «В этом стихотворении Головановский клеветет, неслыханную клевету на советский народ и нагло лжет, будто советские люди – русские и украинцы – безразлично отворачивались от старого еврея Авраама, которого немцы вели на расстрел по улицам Киева. Это страшная клевета на советский народ, который в тяжелой кровавой борьбе, ценой больших жертв и усилий отстоял свободу и независимость советских людей всех национальностей»².

На цьому етапі функціонування художньої літератури про Голокост розвитку набули й інші поетичні меморіальні твори. У віршах «22 червня 1966 року о 5 годині вечора» І. Драча³, «В Бабьем Яру» Л. Первомайського⁴, «Бабин Яр» В. Підпалого¹, «В житті моєму теж був Бабин Яр...» М. Тарнавської² та «Яр» М. Фішбейна³, а також у поемі «Поэма

¹ Бабин Яр: історія і пам'ять / За ред. В. Гриневича, П.-Р. Магочія. К.: Дух і Літера, 2016. С. 233.

² Цит. по: Дмитерко Л. Состояние и задачи театральной и литературной критики // Литературная газета. 1949. №20. URL: <https://st.violity.com/auction/big/auctions/84/23/36/84233640.jpg> (дата звернення: 23.10.2023).

³ Драч І. 22 червня 1966 року о 5 годині вечора. 1966. URL: <http://ju.org.ua/ru/literature/1029.html> (дата звернення: 22.10.2023).

⁴ Первомайский Л. В Бабьем Яру. 1968. URL: <https://www.svoboda.org/a/24235464.html> (дата звернення: 22.10.2023).

¹ Підпалій В. Бабин Яр. 1972. URL: <https://ukrainian-poetry.com/pidpalij-volodimir/babin-yar/> (дата звернення: 22.10.2023).

² Тарнавська М. В житті моєму теж був Бабин Яр... 1972. URL: <https://poety.com.ua/marta-tarnavska-v-zhittimoeyemu-tezh-buv-babin-yar/> (дата звернення: 22.10.2023).

³ Фішбейн М. Яр. 1974. URL: <http://ukrbooks.com/ua/Jar/> (дата звернення: 23.10.2023).

существования» («Бабий Яр») Н. Коржавіна¹ лейтмотивом є події, що відбуваються на території Бабиного Яру, а головні акценти розставлені на спогадах, пам'яті, печалі, моторошності, маршах смерті, праведниках світу та ін. Хронологічно період співпадає з подіями спроб перших масових мітингів на території Бабиного Яру у 1966 р., підписанням Гельсинської угоди у 1975 р., що послабила тиск на євреїв та згадки про них у публічному просторі, а також встановленням у 1976 р. пам'ятнику жертвам нацизму на території Бабиного Яру. Крім того, в ці часи почав розвиватися дисидентський рух, частиною якого став і рух шістдесятників, який сповідував свободу морального та творчого вибору, а також цінував особистість.

В романах «Бабий Яр» А. Кузнєцова, а також «Чёрное солнце» І. Головченко та А. Мусієнко² за основу сюжету взята окупація Києва. Проте, якщо другий роман основний акцент ставить на подвигах підпільників і партизан та побіжно згадує про Голокост, то перший навпаки обирає його основною історичною подією сюжету. Поряд із основними подіями війни в Києві (перші дні окупації, катастрофа Південно-Західного фронту, вибух на Хрещатику, а також підривання Києво-Печерської Лаври та ін.), у творі «Бабий Яр» показані наступні моменти: ставлення німців до євреїв; марші смерті; розстріли звичайних євреїв та футболістів клубу «Динамо» у Бабиному Яру через виграш у німецької команди; викопування трупів, аби їх спалити та замісти сліди; повстання в таборі Бабиного Яру; врятовані євреї; пам'ять про ці події; подальша доля євреїв, що вижили та ін.³ Як сказав син А. Кузнєцова, будинок автора стояв поряд із Бабиним Яром, через що він особисто був свідком подій. Уперше роман був опублікований у 1966 р., проте у скороченому варіанті. Відкинутою була лише інформація про злочини радянського керівництва під час війни, натомість майже уся частина рукопису

---

¹ Коржавин Н. Поэма существования. 1976. URL: <http://ju.org.ua/ru/literature/1098.html> (дата звернення: 23.10.2023).

² Головченко И., Мусиенко А. Золотые ворота. Чёрное солнце. М.: Советский писатель, 1985. 688 с.

³ Кузнєцов А. Бабий Яр. Роман-документ // Юность. 1966. №8-10.

про Бабин Яр залишилася¹. Це було зроблено навмисно, аби спростувати написане у вірші Є. Євтушенко «Бабий Яр», який вказував на антисемітську природу радянської влади, яка не приділяла уваги збереженню пам'яті про Бабин Яр – «антисемиты пишно нарекли себя «Союзом русского народа!»².

Повість «Повернення з пекла» В. Дарди розкриває читачу історію реальної історичної постаті на ім'я М. Панасик, що вцілів, разом з іншими 17 постраждалими, після Бабиного Яру. Згадується тут й ім'я реального штурмбанфюрера СС Е. Тонхайде (яке вказано у свідченнях вцілілих жертв). Автор намагався критично розглядати події у Бабиному Яру та наголосив на строкатості національної приналежності вбитих, говорячи про те, що жертвами трагедії були не лише євреї (акцент ставиться на ромах, також згадуються хворі Кирилівської психлікарні, командири армії, полонені Дарницького табору, поранені, матроси Дніпровської флотилії). Окрім того, так само, як і у творі А. Кузнєцова «Бабий Яр», В. Дарда говорить про розстріл футболістів команди «Динамо»³. Реальні автобіографічні елементи містяться у повісті «Записки зеваки» В. Некрасова⁴, а також справжня історія покладена в повість А. Дімарова «Симон-різник»: «Тож пишу, що почув, що сам трохи домислив: домисел – як ота нитка, без якої не пошиєш жодної одежини, якою б простецькою вона, одежина ота, не була»⁵.

У цей час активізується й українська художня література про Бабин Яр в еміграції, яка, окрім художньої інтерпретації подій геноциду євреїв, містить інформацію про тоталітарні злочини, зменшує рівень героїзації війни, детабує заборонені теми та ін.¹ Прикладом такої літератури може стати роман-хроніка Д. Гуменної «Хрещатий яр», де висвітлюються наступні питання: окупація Києва, недовіра до офіційних радянських джерел, мітинги інтелігенції,

¹ Впервые на украинском языке издана книга «Бабий Яр». 2008. 24 вер. URL: <https://www.svoboda.org/a/466086.html> (дата звернення: 23.10.2023).

² Е. Евтушенко. Бабий Яр. 1961. URL: <http://osvita.kby.kiev.ua/uploads/274/evtushenko-babiy-yar-3.pdf> (дата звернення: 22.10.2023).

³ Дарда В. Повернення з пекла. К.: Дніпро, 1989. 232 с.

⁴ Некрасов В. Записки зеваки // Континент. Париж, 1975. №4. С. 13-172.

⁵ Цит. по: Дімаров А. Симон-різник // Єврейські повісті. К.: Фенікс, 2007. С. 123.

¹ Цит. по: Довганич Н. Пам'ять, травма і література: способи репрезентації та інтерпретації // Українське літературознавство. 2020. Вип. 85. С. 56.

мародерства, бідність, життя українсько-єврейського подружжя, знущання німців над євреями на вулицях Києва, доля євреїв у Бабиному Яру, співпраця населення з окупаційною владою, протистояння радянському та німецькому режимам та ін.¹

Проте, поряд із творами про пам'ять існують й ті, що зображували події Голокосту побіжно, як-от в оповіданнях «Я – щаслива Валентина» В. Чередниченко, де показана травма головної героїні через замовкання внаслідок пережитого у Бабиному Яру², а також у «Белая рубаша для будней» Б. Герасимчука та «Вулиця Мельникова» Л. Первомайського. Як було сказано раніше, твори, що згадують про травматичні події в якості другорядної лінії сюжету, так чи інакше, несуть у собі функцію пригадування. Окрім того, включення теми Голокосту у загальний сюжет навіть у побіжному варіанті говорить про його поступове входження до звичного життя як елементу історії суспільства.

Другим за кількістю є кластер художньої літератури про Голокост, що висвітлює травматичні події без прив'язки до конкретного місця або міста. До таких, наприклад, можна віднести поеми П. Антокольського під назвою «Невечная память». Автор підіймає проблему пам'яті, говорячи: «как безнадежно, как жестоко несётся время сквозь года. Но слитный гул его потока звучит: запомни навсегда»³. Ту ж функцію виконує й ціла збірка віршів від українського поета Д. Павличка «Єврейські мелодії»⁴, що була вперше видана лише у 1989 р., а також переведена у 2011 р. на іврит та видана у Ізраїлі.

Досить скандальним стало оповідання автора єврейського походження І. Кіпніса під назвою «Без хитрощів, без розрахунку»¹, в якому сюжет побудований на розповіді про українку, що допомагала двом єврейським дітям. Владою були знайдені шкідливі для радянського простору ідеї та «помилки».

¹ Гуменна Д. Хрещатий яр. Нью-Йорк, 1956. 488 с.

² Горбач Н. Голокост: художні виміри української прози. Дніпро: Ткума, 2019. С. 14.

³ Антокольський П. Невечная память. 1946. URL: <https://wysotsky.com/0009/704.htm#051> (дата звернення: 22.10.2023).

⁴ Павличко Д. Єврейські мелодії. Харків, 2014. 127 с.

¹ Кипнис И. Он хохмес, он хешбойнес // Нойе лебн. 1947. №2.

Окрім того, критики не схвалили саму назву твору, адже, як було сказано, патріотичним радянським громадянам не потрібні ані хитрощі, ані розрахунок аби робити патріотичні справи. А на вислів І. Кіпніса про його бажання, щоб євреї переможно носили зірку Давида поруч з орденами, керівництво відповіло, що це прояв сіонізму, а також що радянська зірка давно знаходиться «вище» за єврейську. У 1949 р. автора арештували в рамках «боротьби з безрідним космополітизмом»¹.

Цікавим з символічної точки зору є твір Б. Харчука «Панкрац і Юдка»². Автор вдався до використання великої кількості образів. Сама історія розповідає про «зв'язок» німецького поліція у концтаборі Панкраца та єврейської дівчини Юдки, яку він обрав задля власного задоволення у якості прислуги та коханки. Поряд із стандартними для творів про Голокост сюжетними лініями (процес «доставки» євреїв до табору, побут у ньому, механізми винищення дітей, дорослих та стариків та ін.) перед читачем постає явище самозради дівчини через так званий стокгольмський синдром. Після кульмінації, коли Юдка дізнається про вбивство батьків, у той час як вона задовольняла Панкраца, автор вдається до застосування наступних образів – очі уві сні (символ сумління та гідності, який дівчина втратила); Богоматір, що відводить свої очі, а також купання в озері, де втопили її батьків (символи гріху та духовної смерті дівчини); небо крізь мале вікно (символ звуженості її духу та низькості відносно неба та Бога); покинута церква, перед якою відбувається вбивство дівчини (символ духовної смерті, яка прийшла до фізичної)³.

Окремої уваги заслуговує й диалогія В. Гроссмана «За правое дело» та «Жизнь и судьба». Якщо у першому романі тема Голокосту фігурує побіжно, центральна увага направлена на Сталінградську битву, а геноцид євреїв яскраво згадується лише в описі життя одного з головних героїв, фізика В. Штрума,

¹ Шаповал Ю. Розв'язання єврейського питання по-сталінськи // День. 2002. №129. URL: <https://m.day.kyiv.ua/article/istoriya-i-ya/rozvyazannya-yevreyskoho-pytannya-po-stalinsky> (дата звернення: 23.10.2023).

² Харчук Б. Невловиме літо. К.: Рад. письменник, 1981. 343 с.

³ Співак І. Психологія зради в повісті Б. Харчука «Панкрац і Юдка» // Наукові записки Бердянського державного педагогічного університету. 2014. Вип. 2. С. 129.

мати якого загинула у концтаборі¹, то у його продовженні тема Голокосту постає чи не у центрі подій. Тут розповідається про антисемітські гоніння, відправку старого більшовика та лікаря в концентраційний табір, смерть у газовій камері та ін. Автор акцентує увагу на співучасті у вбивстві євреїв та символі вибору, який зображується у відмові одного з героїв роману будувати газову камеру для полонених як можливість спасіння². Роман «За правое дело» був виданий у 1952 р., однак, через «справу лікарів» вилучений з друку. Рукописи «Жизнь и судьба» не видавалися на території колишньої УРСР через визнання його антирадянським, проте, вже після смерті автора, у 1980 р., вперше були видані у Швейцарії, а у 1988 р. у журналі «Октябрь»³.

Про європейський простір та долю тамтешнього єврейства після Голокосту розповідає роман І. Еренбурга під назвою «Буря»⁴, що місцем подій обрав СРСР, Францію, Німеччину та інші європейські країни. Про положення єврейства говорить репліка одного з героїв книги, француза Дюма: «Мне сейчас обидно, что я не еврей – вы сделали из желтой звезды настоящий орден мученичества». Це говорить про те, що на 1947 р. антисемітська спрямованість у ряді країн Європи, на відміну від СРСР, сходить нанівець. Про події у Польщі розповідають більш пізні, на відміну від роману І. Еренбурга, твори: вірші Н. Коржавіна «Дети в Освенциме»⁵ та Л. Первомайського «Майданек»⁶. У цих віршах ми вбачаємо потужний наголос на образі дитини. Перший вірш суцільно присвячений змученим нацистами дітям, другий – ніби викладається від особи дитини.

На відміну від часів Другої світової війни, коли основну частину творів займали вірші та книги про Бабин Яр, у післявоєнні часи твори про Голокост висвітлюють й інші міські виміри, як-от Одесу в оповіданні «Отче наш»¹ та

¹ Гроссман В. За правое дело // Новый мир. 1952. №9-10.

² Гроссман В. Жизнь и судьба // Октябрь. 1988. №1-4.

³ Липкин С., Берзер А. «Жизнь и судьба» Василия Гроссмана. «Прощание». М.: Книга, 1990. С. 60.

⁴ Еренбург І. Буря. К.: Держлітвидав, 1949. 688 с.

⁵ Коржавин Н. Дети в Освенциме. 1961. URL: <http://ju.org.ua/ru/literature/928.html> (дата звернення: 24.10.2023).

⁶ Первомайський Л. Майданек. 1968. URL: <http://ju.org.ua/ru/literature/1101.html> (дата звернення: 24.10.2023).

¹ Катаев В. Отче наш // Огонёк. 1946. №12.

повісті «Катакомби» В. Катаєва¹, а також «Південна Одіссея» («Діти») А. Дімарова². Також, незвичним є згадка про місто Сновськ, Чернігівської обл., у творі «Тяжёлый песок» А. Рибаківа³.

В основу повісті «Записки партизанского врача» А. Цессарського покладена реальна історія автора, що під час Другої світової війни працював партизанським лікарем десь під містом Рівне. Окрім того, що тут євреї показані в якості частини партизанського загону, автор надає свідчення про реальний перебіг подій у місті. А. Цессарський каже про порятунок українськими партизанами низки євреїв (праведники), що змогли спастися з ями, надає їхні реальні імена та прізвища. Згадуються особисті історії євреїв, що вижили, а також їхня подальша доля. Як приклад, багато з них ставали лікарями та медсестрами в загонах партизанів, адже мали відповідну освіту⁴. Твір А. Цессарського має велике значення передусім через його документальні особливості.

Окрім того, зацікавленість викликає й твір А. Рибаківа «Шинок «Оселедець на ланцюзі»⁵, що репрезентує художнє осмислення роботи реального закладу, що почав свою роботу під час Другої світової війни, у 1942 р., у Львові. Це заклад, що «бачив» людей різних національностей та соціальних груп: українців, євреїв, поляків, німців, фольксдойчів, безпритульників, повій, науковим діячів та ін. Робота також просякнута символізмом. Як пише дослідниця Н. Горбач: «Смерть інженера на святі подяки німецьким військам набуває символічного звучання: у суспільстві, де людина, незалежно від її національності, стає мішенню, захищено не може почуватися ніхто»¹. Тут тема Голокосту представлена з точки зору звичайних львів'ян,

¹ Катаев В. Катакомбы. 1949. URL: <https://librebook.me/katakombu> (дата звернення: 24.10.2023).

² Дімаров А. Південна Одіссея. 1982. URL: <https://www.ukrlib.com.ua/books/printit.php?tid=2897> (дата звернення: 24.10.2023).

³ Рыбаков А. Тяжёлый песок // Октябрь. 1978. №8.

⁴ Цессарский А. Записки партизанского врача. М.: Советский писатель, 1956. 345 с.

⁵ Мигаль Т. Шинок «Оселедець на ланцюзі». Львів: Проман, 2006. 240 с.

¹ Цит. по: Горбач Н. Голокост: художні виміри української прози. Дніпро: Ткума, 2019. С. 25.

через що можна помітити контрверсійні думки – від повної байдужості до співчуття¹.

Отже, попри загальноприйнятий радянський наратив, велика кількість творів про Голокост почали з'являтися ще за часів Другої світової війни та продовжили свій розвиток уже в перші післявоєнні роки, а також за доби «відлиги», «застою» та «перебудови». Радянська та німецька окупаційна влада негативно впливали на вільне функціонування художньої літератури про Голокост в якій прямо чи опосередковано згадувалися євреї або геноцид. Це говорить про те, що на рівні індивідуальної пам'яті проблема Голокосту була темою, про яку радянські поети та письменники не могли мовчати. На нашу думку, згадки про масові винищення євреїв у поетичних та прозаїчних творах радянського часу підготували фундамент для подальшого формування колективної пам'яті про Голокост уже за часів незалежної України, адже в умовах табувань та усіляких заборон вони продовжували створюватися та різним чином доходили до читача.

4.2. Трансформація образів євреїв та Голокосту у сучасній художній літературі

Зі становленням незалежності України почали відбуватися певні пертурбації не лише у сфері політики пам'яті, але й на сторінках художньої літератури про Голокост. Передусім, це було пов'язано з поступовою демократизацією суспільства, початком курсу європеїзації, відміною контролю за всіма сферами життя, зниженням рівня пропаганди, а також детабуїзацією багатьох раніше заборонених тем. Відповідно до вимог часу літературний текст став вільним від лещат влади та її цензури, через що проблеми геноциду євреїв стали безборонно функціонувати у публічному просторі. Як каже дослідниця О. Пухонська: «Витіснена пам'ять у такому випадку здебільшого виконує роль

---

¹ Горбач Н. Голокост: художні виміри української прози. Дніпро: Ткума, 2019. С. 26.

енігматичного тла, не маючи ще чітко окресленого змісту у спробах молодих вирватися із силового поля притягання недалекого минулого»¹.

Майже одночасно з набуттям незалежності, українська література почала трансформуватися у своїй меті. Якщо твори часів УРСР можна назвати літературою «вцілілих», що була написана жертвами, які вижили, або свідками з ціллю передачі травми наступним поколінням², то роботи сучасних авторів – це приклад літератури «постпам'яті». Насамперед, дослідниця М. Гірш пояснює це тим, що зі зменшенням кількості живих свідків, відбувається так звана «переломність травми», через що нове покоління успадковує живу пам'ять попереднього та несе в суспільство власні інтерпретації. Інакше кажучи, це «відповідь другого покоління на травму першого»³. Дослідниця А. Ассман же казала наступне: «зміна поколінь відіграє важливу роль для оновлення суспільної пам'яті, особливо значущу для більш пізнього опрацювання травматичних чи стидких згадок»⁴.

Окрім того, сучасна українська художня література постає своєрідним дзеркалом змін у суспільній свідомості та політиці пам'яті нового керівництва. Її відмінною рисою стало переосмислення пам'яті про травматичне минуле. Тобто, якщо за часів УРСР у літературі існував так званий імагообраз «єврей-інший», «єврей-чужий», який у творах про Голокост часто зображувався у вигляді прирівнювання до «мирних загиблих радянських громадян», то тепер події геноциду стали розглядатися в контексті української історії як спільне травматичне минуле. Звільнення від цензури радянського керівництва надало можливість авторам вільно популяризувати свої інтерпретації Голокосту в публічному просторі за допомогою художньої літератури, що полегшило

---

¹ Пухонська О. Український вимір культурної пам'яті // Актуальні питання гуманітарних наук. 2019. Вип. 26. С. 192.

² Довганич Н. Пам'ять, травма і література: способи репрезентації та інтерпретації // Українське літературознавство. 2020. Вип. 85. С. 55.

³ Цит. по: Хирш М. Поколение постмапяти. Письмо и визуальная культура после Холокоста. Москва: Новое издательство, 2020. С. 64.

⁴ Цит. по: Ассман А. Длинная тень прошлого: мемориальная культура и историческая политика. М.: Новое литературное обозрение, 2014. С. 35.

процес формування індивідуальної та, як наслідок, колективної пам'яті про ці події в суспільства.

Особливо помітним це явище стало проявлятися як наслідок масових акцій типу «Україна без Кучми» (2000-2001 рр.), «Помаранчева революція» (2004 р.), «Революція Гідності» (2013-2014 рр.), початку Антитерористичної операції на сході України (2014-2018 рр.), Операції Об'єднаних сил (2018-2022 рр.), а також повномасштабного вторгнення Росії в Україну (2022 р.). Загроза повторної колонізації з боку російської держави призвела до переламу національної свідомості українського суспільства, переосмислення історії, а також викорінення залишків радянського минулого з усіх сфер життя, в тому числі й в контексті літератури.

Окрім того, поряд зі зняттям державних перешкод для творчості сучасних поетів та прозаїків, з'явилася можливість для вільного функціонування й іноземних творів. Насамперед, це пов'язано зі зміною орієнтирів у бік переосмислення болючих та трагічних тем історії відповідно до західних патернів перепрочитання минулого, як у політичному, так і соціальному планах. Як наслідок, українські видавництва розпочали активний процес співробітництва з іноземними колегами та відтворили велику кількість їхніх творів про Голокост в українському перекладі. До таких, наприклад, можна віднести роботи М. Гессе¹, Г. Морріс², Д. Бойна³, А. Ітурбе⁴, Е. Егер⁵ та ін.

Зі 102 знайдених та проаналізованих творів від радянських часів до сучасності, що були вміщені в базу даних під назвою «Художні літературні твори про Голокост в Україні (1941-2023 рр.)», було виокремлено 45 творів сучасної української літератури (1991-2022 рр.), що прямо чи опосередковано згадують про події геноциду євреїв та від загальної кількості становлять 44,11%. За допомогою контент-аналізу було виділено 36 авторів, що писали в досліджуваній період. З них 32 – українці (88,88%), 3 – євреї, з яких 1 українка

¹ Гессе М. Дівчина у блакитному пальті. К.: Лабораторія, 2023. 264 с.

² Морріс Г. Татуювальник з Аушвіцу. К.: Книголав, 2018. 240 с.

³ Бойн Д. Хлопчик у смугастій піжамі. Львів: Видавництво Старого Лева, 2017. 192 с.

⁴ Ітурбе А. Бібліотекарка з Аушвіцу. К.: Віват, 2023. 496 с.

⁵ Егер Е. Вибір. К.: Книголав, 2017. 400 с.

єврейського походження (8,33%), 1 – азербайджанець українського походження (2,77%)¹. Велика кількість українців у відсотковому співвідношенні говорить про успішне функціонування теми Голокосту на рівні індивідуальної пам'яті авторів-українців, що, як наслідок, впливає на формування колективної пам'яті в українського суспільства.

З 45 творів, 13 відносяться до категорії поетичних (28,88%), з яких 4 – вірші (30,76%), 4 – збірки поезії (30,76%), 5 – поеми (38,48%). Натомість, 32 твори є прозаїчними (71,12%), з яких 23 – романи (71,89%), 5 – повісті (15,63%), 1 – збірник новел (3,12%), 1 – оповідання (3,12%), 1 – дитяча проза (3,12%), 1 – дитячий комікс (3,12%)². Показово, що порівняно з радянськими часами, коли більшість з виділених творів представляли поетичну літературу, в сучасність перевага серед авторів надається прозі. Тим не менш, відмінною рисою сучасного періоду є наявність цілих збірок поезії, що говорить про продовження функціонування поетичних творів у публічному просторі.

Дослідниця А. Ассман наголошувала на нерозривності зв'язку між пам'яттю і простором, де останній постає як мнемотехнічний засіб і символ пам'яті водночас³. Важливою характерною зміною, що відбулася зі становленням незалежності України, стала топосна динаміка, що проявилася в розширенні простору на сторінках книг про Голокост. Тобто, якщо в радянські часи ми спостерігали здебільшого згадки про Бабин Яр, то зараз, незважаючи навіть на те, що з боку держави інші місця масових вбивств часто залишаються забутими, на рівні художньої літератури вони функціонують. Отож, з 45 творів, 10 – про Бабин Яр (22,22%), 7 – про західні області України, а саме загалом Західну Україну, Буковину, Галичину, Волинь, Поділля (15,55%), 6 – про різні міста й села України, в тому числі й про с. Овечаче, Шепетівка, Житомир, Бердичів, с. Княжа Криниця, Збараж (13,33%), 5 – без вказівки місця подій (11,11%), 3 – про Львів (6,66%), 3 – про Чернівці, враховуючи с. Розтоки,

¹ Див. Додаток І.

² Див. Додаток Г.

³ Ассман А. Длинная тень прошлого: мемориальная культура и историческая политика. М.: Новое литературное обозрение, 2014. С. 46.

Чернівецької обл. (6,66%), 2 – про Карпати (4,44%), 2 – про Коломию, Івано-Франківської обл. (4,44%), 2 – про Полтаву, враховуючи Лубни, Полтавської обл. (4,44%), 2 – загалом про Україну (4,44%), 2 – про інші країни (4,44%), 1 – про Полісся (2,22%)¹.

Дискурс Бабиного Яру продовжив своє існування на сторінках художньої літератури й за часів незалежної України. Це є зрозумілим через великий ступінь зацікавленості новоствореної держави в меморіалізації цього місця масових вбивств. Наразі Бабин Яр є символом Голокосту в Україні та одним з небагатьох найчастіше згадуваних місць у політиці пам'яті української влади, ЗМІ та навіть у галузі освіти. Так само, як і в радянські часи, найчастіше Бабин Яр згадується в поетичних творах (віршах та поемах). Більш того, йому присвячено цілих три збірки сучасної української поезії: «Эхо Бабьего Яра» Ю. Каплана², «Бабин Яр. Голосами» М. Кіяновської³, відповіддю на яку став вірш В. Богуславської під назвою «Маріанні Кіяновській – на книжку «Бабин Яр. Голосами»⁴, що трансліює ставлення українського суспільства «постпам'яті» до Голокосту, а також американське видання «Babyn Yar: Ukrainian Poets Respond» під редакцією О. Кіна⁵. Остання збірка була видана за ініціативи Українського наукового інституту Гарвардського університету та демонструє те, що навіть закордоном проблема Бабиного Яру є символом Голокосту в українській державі. Збірка містить у собі твори українських авторів з 1941 по 2018 рр.⁶.

У перші роки незалежності України свідки Голокосту ще могли особисто писати про побачене, через що відомі приклади літератури «вцілілих» і після 1991 р. Одним з таких є вірш Д. Павличко під назвою «Кадиш-реквієм». Особливістю цього твору є пряма вказівка на національність вбитих, а також

¹ Див. Додаток Е.

² Каплан Ю. Эхо Бабьего Яра: поэтическая антология. К.: Риф, 1991. 102 с.

³ Кіяновська М. Бабин Яр. Голосами. К.: Дух і Літера, 2017. 112 с.

⁴ Богуславська В. Маріанні Кіяновській – на книжку «Бабин Яр. Голосами» // Babyn Yar: Ukrainian Poets Respond / Ed. O. Kin. Massachusetts, 2023. P. 60-64.

⁵ Babyn Yar: Ukrainian Poets Respond / Ed. O. Kin. Massachusetts, 2023. 270 p.

⁶ У США опублікували збірку віршів українських поетів про Бабин Яр. URL: <https://history.rayon.in.ua/news/603781-u-ssha-opublikovali-zbirku-virshiv-ukrainskikh-poetiv-pro-babin-yar> (дата звернення: 29.10.2023).

використання образів Бога, стариків, батьків та немовлят. Автор чітко наголошує на тому, що єврейській народ – братній для українців у наступних строках: «Тут Київ та рід мій козацький, тут наша свобода в крові. Над братнім усопшим народом ми молимося, мертві й живі»¹. Це говорить про те, що вже в перші роки незалежності України суспільство почало відкрито заявляти про власне бачення трагедії та пам'яті про неї. Це питання транслює й інший вірш про Бабин Яр – «Випробування трагедією»² Б. Дабо-Ніколаєва.

У сучасній українській літературі почали підійматися й теми, про які раніше не було прийнято говорити не через ідеологію та заборони, а через світогляд радянської людини. Мова йде про сексуальне насилля під час Голокосту. Поема Л. Череватенко під назвою «Медуза Горгона»³ розповідає про насилля єврейських дівчат у Бабиному Яру. Провідником між читачем та сюжетом стала стара єврейка на колясці, яку німці змусили спостерігати за гвалтуванням молодих дівчат, після чого вбили їх усіх.

Єдиним сучасним українським романом, що досить докладно торкається теми Бабиного Яру є робота К. Петровської під назвою «Мабуть Естер», який має риси сімейного дослідження авторки. Письменниця приділяє дуже велику увагу розкриттю правди про місце трагедії за рахунок розповіді власної історії сім'ї. Роман розвінчує міф про «мирних загиблих радянських громадян», акцентує увагу на образі єврея під час правління обох тоталітарних режимів, а також наголошує на необхідності вшанування пам'яті про Голокост⁴. Цей твір є класичним прикладом літератури «постпам'яті», адже ретранслює перехід пам'яті від першого покоління (членів родини), що були особисто свідками, до другого (доньки та онуки), що інтерпретує спогади за допомогою художнього тексту.

Друге місце за згадками у сучасних творах про Голокост займають західноукраїнські землі. Про події Другої світової війни розповідає поема

¹ Павличко. Д. Кадиш-реквієм. 1991. URL: <http://ju.org.ua/ru/literature/1100.html> (дата звернення: 29.10.2023).

² Дабо-Ніколаєв Б. Випробування трагедією // *Babyn Yar: Ukrainian Poets Respond* / Ed. O. Kin. Massachusetts, 2023. P. 80.

³ Череватенко Л. Медуза Горгона // *Babyn Yar: Ukrainian Poets Respond* / Ed. O. Kin. Massachusetts, 2023. P. 66.

⁴ Петровська К. Мабуть Естер. Історії / Пер. з нім. Ю. Прохаська. Чернівці: Книги – XXI, 2015. 228 с.

Б. Манюка «Шоа»¹, що була написана за сприяння історій українців та поляків в м. Підгайцях, що на Галичині. Головна тема тут – праведники світу серед українців. Окрім того, тут згадується й ліквідація гетто як символ припинення знущань та перемоги справедливості. Цікавим з історичної точки зору є й твір С. Андруховича під назвою «Амадока»², який взяв за основу одні з трьох історичних подій, що відбулися в різні історичні проміжки, проте, мали одну спільну рису – проблему окупації. Мова йде про Голокост, «розстріляне Відродження» та АТО. Єврейська трагедія згадується в контексті російсько-української війни на Сході у ретроспекції та вигляді роздумів щодо української історії. Символом цієї книги є пам'ять, яка зображується тут у вигляді образу-символа – легендарного озера Амадока, що нібито раніше знаходилося на межі Волині та Поділля, а наразі зникло, так само як і пам'ять про найтрагічніші події історії України.

Окрім того, важливо згадати й твори, що торкаються теми геноциду євреїв опосередковано, як-от робота А. Кокотюхи під назвою «Червоний»³, де трагедія зображується крізь призму історії одного з бійців УПА на Західній Україні. Другу сюжетну лінію Голокост займає й у творі Н. Мориквас «Винова гора»⁴, де проблеми винищення євреїв розглядаються в контексті історії життя однієї з родин Галичини, що спостерігала за довгим потягом з людьми, яких везли у концентраційний табір.

У творі М. Матіос під назвою «Черевички Божої матері» мова йде від особи 12-річної дитини, що проживає у с. Черемошне на Буковині та демонструє ставлення до євреїв у часи Другої світової війни. Особливістю твору є те, що проблема геноциду розглядається з точки зору дитячого світогляду. Показовою є цитата з книги: «І що в Елі інакшого, крім кучерів? Руки ноги – такі самі, як у неї. Очі – як у всіх людей. Говорить, майже так

---

¹ Манюк Б. Шоа. Драматична поема в картинах // Крещатик. 2022. С. 324-331.

² Андрухович С. Амадока. Львів: Видавництво Старого Лева, 2020. 832 с.

³ Кокотюха А. Червоний. Харків: Клуб Сімейного Дозвілля, 2012. 320 с.

⁴ Мориквас Н. Винова гора. Львів: Видавництво Старого Лева, 2017. 224 с.

само»¹. Дитина постає могутнім образом, що символізує чистоту помислів та байдужість до будь-яких етнічних ознак. Про події Другої світової війни розповідає й поема Б. Манюка «Шоа»², що була написана за сприяння історій українців та поляків в м. Підгайцях, що на Галичині. Головна тема тут – праведники світу серед українців. Окрім того, тут згадується й ліквідація гетто як символ припинення знуцань та перемоги справедливості.

Третє місце займають твори про інші міста й села різних частин України. Образ геноциду євреїв крізь призму дитячого світосприйняття займає центральне місце, також, у збірці автобіографічних новел Є. Гуцало під назвою «Співуча колиска з верболозу. Окупаційні фрески»³. Письменник є прикладом авторів-свідків, тому свідчення постають цікавими з історичної точки зору. Тут Голокост постає як складник окупаційного повсякдення в с. Овечаче, Вінницької обл. Дитина є одним з образів, які «генерують у творах письменника імпульс т. зв. другого прочитання війни, коли погляд на світ «дитинними очима» повертає дійсності реальні пропорції, спотворені ідеологією, війною, політичними протистояннями»⁴.

У творі ж під назвою «Кедойшім: повість-хроніка Шепетівського гетто»⁵, авторства О. Деко, що також зробив внесок у літературу «вцілілих», показана наративізація жіночого досвіду переживання Голокосту. Окрім того, у повісті ми можемо побачити трансформацію імагологічного образу німця з точки зору єврея, коли він перетворюється з позитивного на негативний. У свою чергу, до книг, що зображують події Голокосту з погляду покоління постпам'яті, а також апелюючи до історії м. Житомира, можна віднести твір під назвою «Відлуння: від загиблого діда до померлого» (2012 р.)⁶ Л. Денисенко. Важливо, що тут

¹ Матіос М. Черевички Божої Матері: вирвана сторінка з буковинської саги. Львів: «Піраміда», 2013. С. 66.

² Манюк Б. Шоа. Драматична поема в картинах // Крешатик. 2022. С. 324-331.

³ Гуцало Є. Співуча колиска з верболозу: окупаційні фрески. Київ: Веселка, 1991. 284 с.

⁴ Цит. по: Кумкова О. Творчість Євгена Гуцала в контексті українського прозового шістдесятництва: проблема

характеру літературного персонажа // Культура народів Причорномор'я. 2014. № 274. С. 55.

⁵ Деко О. Кедойшім: повість-хроніка Шепетівського гетто: в 4 т. Київ: Юг, 1997. Т. 2. С. 193-252.

⁶ Денисенко Л. Відлуння: від загиблого діда до померлого. Харків: Книжковий Клуб Сімейного Дозвілля, 2012. 320 с.

порівнюється роль Голокосту та Голодомору в українській історії з погляду онуків свідків або тих, хто вижив.

Взагалі, тема сім'ї стає однією з центральних у творах про Голокост сучасної української літератури. До таких належить роман М. Гримич «Фріда»¹, де події розвертаються у м. Бердичеві. Він поєднує в собі свідчення про інтернаціональність міста, яка вплинула на взаємодопомогу у ньому людям будь-якої етнічної приналежності. Як каже Н. Горбач: «Під час війни родину Берти Соломонівни, тоді ще зовсім юної дівчини, переховують українці, а після загибелі обох родин єврейська дівчина рятує українське немовля й виховує Галю як свою дитину»². Це книга про вдячність праведникам світу та добрі людські якості в умовах трагічних подій Голокосту.

Четверте місце за кількістю творів займають ті, де українські автори утримались від прив'язки до певного місця подій. До них належить вірш А. Аніна «Монолог ненародженого пам'ятника»³, де чітко простежується проблема пам'яті та недостатньої уваги влади до меморіалізації місць масових захоронь. Окрім того, окреме місце займає поема Л. Череватенко «Єврейське питання: рік 1941-й», яка демонструє перитурбації у суспільній свідомості щодо образу єврея. Сучасне суспільство бачить євреїв освіченими та культурними людьми: «Що ти хочеш? Золота голова у хлопця, Єврейська! Ну, а я – баран з баранів!»⁴. Поема Д. Голубицького «Каміння моїх братів і небо моїх сестер»⁵, звертається до образу бабусі Естер, що була свідком подій та акцентує увагу на її індивідуальній пам'яті про них та швидкоплинності часу. Окреме місце займає збірка поезії Б. Херсонського, присвячена суцільно проблемі Голокосту, під назвою «Будем теплом и пеплом»⁶. Наявність такого роду літературних творів демонструє зацікавленість авторів цією темою.

¹ Гримич М. Фріда. Київ: Дуліби, 2012. 188 с.

² Цит. по: Горбач Н. Голокост: художні виміри української прози. Дніпро: Ткума, 2019. С. 62.

³ Анін А. Монолог ненародженого пам'ятника // Babyn Yar: Ukrainian Poets Respond / Ed. O. Kin. Massachusetts, 2023. P. 46-47.

⁴ Цит. по: Череватенко Л. «Єврейське питання: рік 1941-й» // Babyn Yar: Ukrainian Poets Respond / Ed. O. Kin. Massachusetts, 2023. P. 70.

⁵ Голубицький Д. Каміння моїх братів і небо моїх сестер // Babyn Yar: Ukrainian Poets Respond / Ed. O. Kin. Massachusetts, 2023. P. 118-121.

⁶ Херсонский Б. Будем пеплом и теплом. К.: Дух і Літера, 2020. 264 с.

П'яте місце поділяють твори, що «обрали» місцем подій Львів та Чернівці. До львівських сюжетів належить робота сповнена образами-символами, історичними відсилками та згадками про Голокост Ю. Винниченко «Танго смерті»¹. Роман розповідає про події Голокосту з точки зору ретроспекції та переплетіння минулого та сучасного, сплітаючи долі чотирьох друзів – українця, поляка, німця і єврея в контексті довоєнних часів та подій Другої світової війни з героями нашого часу. Історія сповнена сценами толерантності, взаємодопомоги, розуміння між людьми різних культур. Тема геноциду євреїв є центральною в цій роботі – тут можна побачити сцени з тюрми на Лонцького, Львівського гетто, Личаківського та Янівського таборів, Лисинецького лісу, а також триповерхового будинку на Клепарівській, що є уособленням стійкості та витривалості, адже він бачив усе: від приходу німців за євреями до сучасних сімей, що живуть у його стінах. Роман описує весь процес збору та винищення євреїв на території Львова – життя у гетто, концтаборах, дискримінація на вулицях міста, єврейські погроми та ін.

Книга Т. Пахомової «Я, ти і наш мальований і немальований Бог»² сповнена не меншою кількістю історичних подробиць Голокосту. Авторка приділила велику увагу рецепції трагедії з урахуванням історії євреїв та традицій. Так само, як в багатьох інших творах, оповідання ведеться від особи дитини. Сюжет побудований на усвідомленні проблеми травми, що особливо виразно транслюється в контексті сцен із гетто, де євреї очікували своєї смерті. Образ Бога пронизує книгу наскрізь, переплітаючись з єврейськими релігійними традиціями та побутом. Окрім того, роман демонструє не лише жорстокість нацистської окупації, але й роль добра та захисту в травматичних обставинах. Все це відбувається крізь призму дитячого світосприйняття та демонструє те, як швидко змінювалася психологія дитина під час трагічних подій.

---

¹ Винничук Ю. Танго смерті. Харків: Фоліо, 2013. 348 с.

² Пахомова Т. Я, ти і наш мальований і немальований Бог. Харків: Клуб Сімейного Дозвілля, 2016. 192 с.

Єврейський побут згадується й у творах, що ілюструють єврейське питання під час Другої світової війни на території Чернівців. Зокрема, в оповіданні М. Матіос «Апокаліпсис», бачимо зацікавленість українки в питаннях єврейських традицій (Кадіш, Пурим). Окрім того, цей твір торкається теми виселення людей єврейської національності з Буковини до Румунії в 1945 р. та боротьби євреїв у лавах УПА за будівництво української державності. Це говорить про те, що література «постпам'яті» остаточно відмовилася від імагологічного образу «єврей-чужий» та перестала протиставляти українців євреям як чужорідні елементи¹. Більш того, інший роман письменниці під назвою «Букова земля» демонструє те, як керівництво міста реагувало на події Голокосту. Зокрема, колишній мер, Траян Попович, зображений тут у вигляді праведника світу, який врятував від депортації близько 20 000 євреїв².

Проблема образу єврея під час Другої світової війни висвітлюється й на сторінках роману Н. Гриценко «Місто пахло корицею й кремом Nivea. Чернівецький вінтажний альбом». Незважаючи на те, що твір лише побіжно згадує про Голокост, тут висвітлюється тема вбивств євреїв за зовнішніми ознаками. Зокрема, роман ілюструє те, як жертвами німців ставали навіть українці через стереотипізацію єврейської зовнішності. Героїню книги врятував лише католицький молитовник, що вона тримала в руках³. Інший роман під назвою «Історія, варта цілого яблуневого саду» М. Дупешка рефлексує на тему мультикультуралізму як ознаки довоєнного життя в місцях компактного проживання євреїв⁴.

Шосте місце займають твори, що у рівній кількості зображували події в контексті місцевості Карпат, Івано-Франківські обл., Полтавської обл., а також України загалом та закордону. Отже, теми Голокосту на території Карпат та м. Коломия, Івано-Франківської області торкаються твори Р. Іваничука: «Рев

¹ Матіос М. Апокаліпсис. Львів: Піраміда, 2011. 256 с.

² Матіос М. Букова земля. Київ: А-ба-ба-га-ла-ма-га, 2019. 928 с.

³ Гриценко Н. Місто пахло корицею й кремом Nivea. Чернівецький вінтажний альбом. Чернівці: Книги – XXI, 2017. 112 с.

⁴ Дупешко М. Історія, варта цілого яблуневого саду. Чернівці: Видавництво 21, 2017. 160 с.

оленів нарозвидні: Роман-легенда»¹, «Вогненні стовпи»², «Оферми з тридцять шостого регіменту»³, «Торговиця»⁴. Окрім місця різноманітних культур, а зокрема єврейської, крізь призму історії цих регіонів, ці твори згадують про бачення Голокосту з точки зору дитячого світосприйняття, роль праведників світу, а також феномен замовкання (втрати мовлення) внаслідок психологічного потрясіння від пережитого під час Голокосту.

Окрім того, не менш важливо згадати повість Р. Плотнікової «В яру згасаючих зірок», а також роман Г. Гусейнова «Одіссея Шкіпера та Чугайстра: окупаційний роман», що обрали місцем подій Полтаву. Це місто дуже рідко стає об'єктом пригадувань та політики пам'яті сучасного державного керівництва, через що твори про нього є потужними місцями пам'яті про Голокост. Якщо другий твір побіжно згадує про події геноциду євреїв, то перший приділяє увагу зображенням маршу та поїздів смерті, гетто, праведників світу, образам дитини, Бога, феноменам колективної травми та мультикультуралізму, символом якого, як вважає Н. Горбач, став будиночок однієї з головних героїнь⁵.

Побіжно тема Голокосту зустрічається у творах, що не виокремлюють окреме місто або область як місце подій. Загальним є те, що мова йде про українські землі – це твори О. Забужко «Музей покинутих секретів»⁶ та В. Лиса «Століття Якова»⁷. Також, цей письменник згадує й про Полісся у своєму творі «Соло для Соломії». У свою чергу, про геноцид євреїв в контексті історії інших країн розповідає твір К. Бабкіної «Соня»⁸. Незважаючи на фрагментарність свідчень, геноцид євреїв в цих творах демонструється у вигляді загальної колективної травми та трагедії, а також вписується в українську історію.

¹ Іваничук Р. Рев оленів нарозвидні: Роман-легенда. Львів: Просвіта, 1999. 575 с.

² Іваничук Р. Вогненні стовпи. Харків: Фоліо, 2006. 571 с.

³ Іваничук Р. Оферми з тридцять шостого регіменту // І земля, і зело, і пісня: короткі повісті. Львів: Срібне слово, 2006. С. 34–85.

⁴ Іваничук Р. Торговиця. Харків: Фоліо, 2013. 220 с.

⁵ Горбач Н. Голокост: художні виміри української прози. Дніпро: Ткума, 2019. С. 88.

⁶ Забужко О. Музей покинутих секретів. Київ: Факт, 2009. 829 с.

⁷ Лис В. Століття Якова. Харків: Клуб сімейного дозвілля, 2010. 224 с.

⁸ Бабкіна К. Соня. Харків: Фоліо, 2013. 186 с.

Окрему увагу треба приділити творам, що не лише відображають події Голокосту крізь призму дитячого світосприйняття та дитячого погляду на війну, але й дитячій прозі для дітей про травматичні події геноциду євреїв. На цьому рівні дискурсу травматичний досвід досі лишається малопроговореним саме через контроверсійні думки щодо доцільності його висвітлення для молодшого покоління читачів. Через специфіку сприйняття дітьми травматичних подій, в художній літературі виникає потреба в повній персоналізації методів викладення інформації для маленьких читачів – менше тексту, більше картинок, перекривання негативу позитивом та «підсолоджуванням» правди.

Наразі динаміка рецепції Голокосту в творах меморіастичної дитячої художньої літератури та намагання сформувати в нових поколіннях власних інтерпретацій, індивідуальної пам'яті та особливих світоглядних установок належить Європі та Америці. Тематика Голокосту знаходить свого читача через особливості розвитку культури пам'яті на Заході. Через радянську світоглядну спадщину та довготривалу табузованість проговорення травматичних подій історії інших національних меншин, тема Голокосту в дитячій літературі все ще залишається непопулярною серед письменників. Україна, маючи статус пострадянської, зараз знаходиться лише на етапі формування культури пам'яті, через що зіштовхується з низкою протиріч та конфліктом націоналістичного дискурсу. Тому, зараз, з одного боку, письменники не пишуть на цю тематику через «неактуальність» проговорення травми на цьому рівні дискурсу, а з іншого – така література не користується попитом серед видавництва та читача через несформованість відповідного культурного орієнтиру.

Це призвело до того, що наразі лише дві книги про Голокост для дітей були видані на території України. Перша з них була надрукована видавництвом лише у 2020 р. та має назву «Ми живемо на краю вулкана» авторки Надійки Гербіш, що мала на меті навчити дітей пам'ятати про Голокост за допомогою різноманітних запитань та завдань у поєднанні з художньо розпланованою

розповіддю¹. Друга книга під назвою «Піжмурки зі смертю. Дитячі розповіді про недитячу історію» авторів Анни Ямчук, Миколи Кушніра, Анни Тарновецької була опублікована у 2021 р. Події в ній відбуваються на території Буковини. Особливо цінним є те, що в основу книги були покладені розповіді очевидців, що підкріплені фотографіями, листами та архівними документами. Виклад інформації у вигляді коміксу дозволяє дитині більш легко сприйняти інформацію та зрозуміти специфіку та механізми Голокосту сприятливими для неї методами².

Отже, сучасна українська література про Голокост майже повністю відійшла від прийнятих у радянські часи канонів стосовно єврейської національної меншини. Наразі ретрансляція геноциду євреїв крізь призму художніх літературних творів знаходиться на етапі перитурбацій, пов'язаних із переходом від «літератури вцілілих» до «літератури постпам'яті». З кожним роком українське суспільство може бачити все більше творів, що прямо чи опосередковано торкаються теми Голокосту. Спираючись на західні традиції перепрочитання минулого, українські автори друкують роботи, що висвітлюють не лише теми, табуйовані в часи УРСР, а й проблеми місць пам'яті, які наразі залишаються поза увагою політики пам'яті влади України, в тому числі, й для молодшого покоління. Наразі, в умовах повномасштабного вторгнення Росії, українська художня література про Голокост знаходиться в несприятливих умовах для свого розвитку, адже суспільство зацікавлено у вивченні інших сторінок українського минулого. Тим не менш, функціонування теми геноциду євреїв у публічному просторі продовжується та позитивно оцінюється з боку держави, що говорить про якісно нові тенденції у формуванні індивідуальної та колективної пам'яті, на відміну від радянських часів.

---

¹ Гербіш Н. Ми живемо на краю вулкана. Київ: Портал, 2020. 224 с.

² Ямчук А., М. Кушнір. Піжмурки зі смертю. Дитячі розповіді про недитячу історію. К.: Дух і Літера, 2021. 112 с.

Підсумовуючи, можна сказати про те, що впродовж 1941-2023 рр. література про Голокост безперервно писалася та «намагалася» вийти у публічний простір. У радянські часи цьому заважала цензура, проте, всупереч ній, автори продовжували створювати нові твори та робити спроби їхнього поширення. Особливістю художньої літератури часів УРСР був акцент на трагічності подій у Бабиному Яру, адже це було найвідоміше місце масових винищень євреїв на той час, свідками чого ставала велика частина київського населення. Сучасна література отримала можливість вільно розвиватися та торкатися травматичних подій української історії, видавати нові книги українських та зарубіжних авторів. Головною відмінністю від радянської літератури стала топосна динаміка, яка розширила уявлення суспільства про масштабність Голокосту, адже на мапі з'явилися місця, що раніше були невідомі великій кількості населення та забувалися навіть державою. Основними образами на сторінках творів, що є спільними для обох періодів, є дитинство, батьківство, старість, праведники світу, смерть, відчай, кров, концтабори, Бог та ін. Наразі українська сучасна література про геноцид євреїв продовжує розвиватися та знаходити нові виміри його інтерпретації, у тому числі й в контексті дитячої художньої літератури. Окрім того, зважаючи на повномасштабне вторгнення Росії на територію України та зміщення фокусу уваги влади на травматичні події суто українського народу, література є чудовим інструментом доходження проблеми Голокосту до читача.

ВИСНОВКИ

Проблема репрезентації пам'яті про Голокост на території України ще з радянських часів пройшла довгий шлях та пережила низку пертурбацій, які залежали від відповідної політики пам'яті та, як наслідок, трансформувалися в якісно нові виміри вже за сучасності. Відмінності, що існували між єврейським релігійним світобаченням та радянською ідеологією заперечення релігії, з самого початку не могли задовольнити владу, яка, до того ж, вороже ставилася до сіоністів та Ізраїлю. Як наслідок, попри пануюче кліше «жидобільшовизму» та дійсно великий відсоток євреїв серед правлячої верхівки, радянська політика почала все більше набувати антисемітського характеру.

На початку військових дій Німеччини проти СРСР радянська влада офіційно засуджувала дії нацистів проти євреїв. У цей час єврейське населення ще могло приймати участь у антинацистській пропаганді – проводило радіомітинги з викриття злочинів, створило Єврейський антифашистський комітет, публікувало статті про вбивства євреїв та привертало увагу суспільства. Вже у 1942 р. В. Молотов поклав край увазі до подій Голокосту та заклав підвалини формування міфу про «Велику Вітчизняну війну» та концепції загиблих «мирних радянських громадян» без різниці національності. Відтепер проблема Голокосту почала ігноруватися владою, а комеморація цих подій відійшла на другий план, висуваючи наперед подвиги у «Великій Вітчизняній війні». Як висновок, якщо німецька влада вважала євреїв нижчою расою, порівнюючи з арійською, то радянська бачила конкурента у так званій «війні пам'яті» між загиблими радянськими та єврейськими громадянами, через що політика забуття та замовчування Голокосту переважали у цій «боротьбі».

Перші післявоєнні роки не змінили ситуації з комеморації єврейської трагедії. Ці часи стали особливими роками в посиленні антисемітської радянської політики, що була підкріплена кампанією проти «безрідних космополітів», «справою лікарів-шкідників», а також остаточним закріпленням міфу про «Велику Вітчизняну війну». Проте важливо відзначити, що на рівні

індивідуальної пам'яті про Голокост пам'ятали, що призводило до мітингів зі створення перших «місць пам'яті» у вигляді пам'ятників, а також багаточисельних власних ініціатив їхнього будування здебільшого єврейським населенням. У ці часи сформувався «дисидентський» вид пам'яті, яка функціонувала за допомогою самвидаву, поодиноких кінострічок та комеморативних практик, що проводилися здебільшого родичами євреїв. Відмінною рисою цього періоду стало просування владою концепції про загиблих «мирних радянських громадян» у «місцях пам'яті», які мали мету відвернути увагу звичайного населення від проблеми Голокосту та прославити перемогу у «Великій Вітчизняній війні». Лише підписання Гельсинської угоди у 1975 р. та початок «перебудови» у 1985 р. змогли пом'якшити політику радянської влади та призвели до поступового її звернення до демократичних норм свободи слова, детабування раніше заборонених тем та заповнення лакун історії, в тому числі й у питаннях геноциду євреїв. Можна констатувати, що саме суспільство стало каталізатором уваги влади до проблеми комеморації Голокосту вже за часів незалежності України.

З набуттям Україною незалежності змінилися вектори політики правлячої верхівки – почався курс у бік західних паттернів перепрочитання тоталітаризму, формування нового розуміння історії України та офіційне викорінення антисемітизму з усіх сфер життя. За часів нової влади Голокост перестав розглядатися окремо від української історії та був офіційно визнаний владою законодавчо. Відтепер комеморативні практики не заборонялися, геноцид євреїв почав вивчатися в школах та вищих освітніх закладах, а також знялися усі заборони зі створення будь-яких «місць пам'яті», присвячених трагедії.

Аналіз політики пам'яті в Україні за часів незалежності дозволяє констатувати, що з перших років існування незалежної України влада не приділяє достатню увагу створенню «місць пам'яті» та дослідженню геноциду євреїв на державному рівні – здебільшого ініціатива належить єврейській громаді та небайдужим організаціям, що інвестують свої кошти в будівництво

пам'ятників, меморіалів, створення музейних установ та ін. Варто відзначити, що існує проблема використання коштів й російських олігархів у роботі Меморіального центру Голокосту «Бабин Яр» навіть в умовах повномасштабної війни. Зауважимо, що великий пласт інформації стосовно геноциду євреїв на території України досі відсутній, через що багато місць масових вбивств залишаються маловивченими та забутими. Можемо констатувати, що політика пам'яті сучасного керівництва звертає увагу здебільшого на події, що відбулися на території Бабиного Яру, натомість інші місця пам'яті часто не вписані в загальний наратив Голокосту в Україні.

Як висновок, можна наголосити на тому, що сучасний період приніс низку великих змін у сприйнятті Голокосту – було відкинута радянське розуміння історії на користь європейському, визнана частина провини за події Голокосту та вибудовані гарні відносини з Ізраїльською державою. Тим не менш, ініціатива комеморативних практик досі належить суспільству, що говорить про недостатню увагу держави до проблеми пам'яті про трагедію.

Особливим видом «місць пам'яті», створених звичайним населенням, є художня література про Голокост, яка, незважаючи на цензуру радянських часів та політику пам'яті УРСР та сучасної України, безперервно функціонувала протягом усього досліджуваного періоду. Перші твори, що належать до «літератури вцілілих» або «літератури свідків» почали з'являтися ще на початку Другої світової війни та рідко потрапляли у публічний простір через замовчування та табування теми Голокосту. Тим не менш, слід відзначити, що індивідуальна пам'ять про трагедію була достатньо розвинутою у цей час. Відмінною рисою творів радянського періоду є концентрація пам'яті про Бабин Яр, можливою причиною чого стала велика кількість населення на території Києва, яке не могло не помітити дії нацистів на околиці міста. Зміни на сторінках сучасної художньої літератури «постпам'яті» прийшли з поступовою демократизацією суспільства, початком курсу європеїзації, відміною контролю за всіма сферами життя, зниженням рівня пропаганди, а також детабуїзацією багатьох раніше заборонених тем. Ці моменти призвели до зняття будь-яких

обмежень у галузі літератури – остаточно зник імагообраз «свій-чужий», а також почали публікуватися твори іноземних видавництв та створюватися книги для дітей про Голокост. Головною відмінністю сучасної літератури від радянської стала топосна динаміка, адже на сторінках творів з'явилися інші місця масових вбивств, які наразі є об'єктами забуття у політиці пам'яті, але функціонують на рівні індивідуальної. Аналіз широкого масиву художньої літератури одзволяє стверджувати, що домінуючими образами обох періодів стали дитинство, батьківство, старість, праведники світу, смерть, відчай, кров, концтабори, Бог та ін.

Отже, можна підсумувати, що протягом усього досліджуваного періоду, основну увагу проблемі пам'яті про Голокост приділяло здебільшого суспільство – починаючи від комеморативних практик та створення пам'ятників, закінчуючи написанням творів про трагедію. Попри наявність великої кількості відмінностей між радянським та сучасним періодом та прогресом у політиці пам'яті, можна виділити одну загальну рису для обох періодів – незацікавленість у комеморації Голокосту, що у часи УРСР поставала у вигляді табування, а у сучасність як перекладання відповідальності на звичайне населення та небайдужих спонсорів.

ДОДАТКИ

Додаток А. Художні літературні твори про Голокост в Україні (1941-2023 рр.)

№	Назва твору	Автор(-ка/-и)	Національна/етнічна приналежність автора(-ки/-ів)	Рік створення	Жанр	Місце подій у творі
1	«Кирилловские яры»	О. Анстей	Єврейка українського походження	1941 р.	Вірш	м. Київ, урочище Бабин Яр
2	«Ты видишь, видишь снег кровавый»	Л. Тітова	Українка	1941-1942 рр.	Вірш	м. Київ, урочище Бабин Яр
3	«Єврейському народові»	П. Тичина	Українець	1942 р.	Вірш	Не вказано
4	«Бабин Яр»	В. Сосюра	Українець	1943 р.	Вірш	м. Київ, урочище Бабин Яр
5	«Єврейському народові»	М. Рильський	Українець	1943 р.	Вірш	Не вказано
6	«Непокоренные»	Б. Горбатов	Українець	1943 р.	Повість	м. Київ, урочище Бабин Яр
7	«Україна»	В. Гроссман	Єврей	1943. р.	Нарис	м. Київ, урочище Бабин Яр
8	«Яр»	М. Бажан	Українець	1943 р.	Вірш	м. Київ, урочище Бабин Яр
9	«Чёрная книга»	В. Гроссман, І. Еренбург	В. Гроссман - єврей; І. Еренбург – єврей	1943-1945 рр.	Нон-фікшн	Україна, Білорусь, РРФСР, Литва, Латвія
10	«Бабин Яр»	В. Швець	Українець	1944 р.	Вірш	м. Київ, урочище Бабин Яр
11	«Бабий Яр»	І. Еренбург	Єврей	1944 р.	Вірш	м. Київ, урочище Бабин Яр
12	«Треблинский ад»	В. Гроссман	Єврей	1944 р.	Нарис	м. Варшава, Польща
13	«Фуга смерті»	П. Целан	Єврей	1944-1945 рр.	Вірш	Німеччина
14	«Бабий Яр»	Л. Озеров	Українець	1945 р.	Поєма	м. Київ, урочище Бабин Яр
15	«Восстание в Собиборе»	В. Каверін, П. Антокольський	В. Каверін – єврей; П. Антокольський - єврей	1945 р.	Нарис	с. Собібор, Польща
16	«Еті»	О. Дучимінська	Українка	1945 р.	Повість	м. Львів (Львівське гетто)
17	«Лагерь уничтожения»	П. Антокольський	Єврей	1945 р.	Вірш	Не вказано
18	«Мир еврейских	Н. Коржавін	Єврей	1945 р.	Вірш	Не вказано

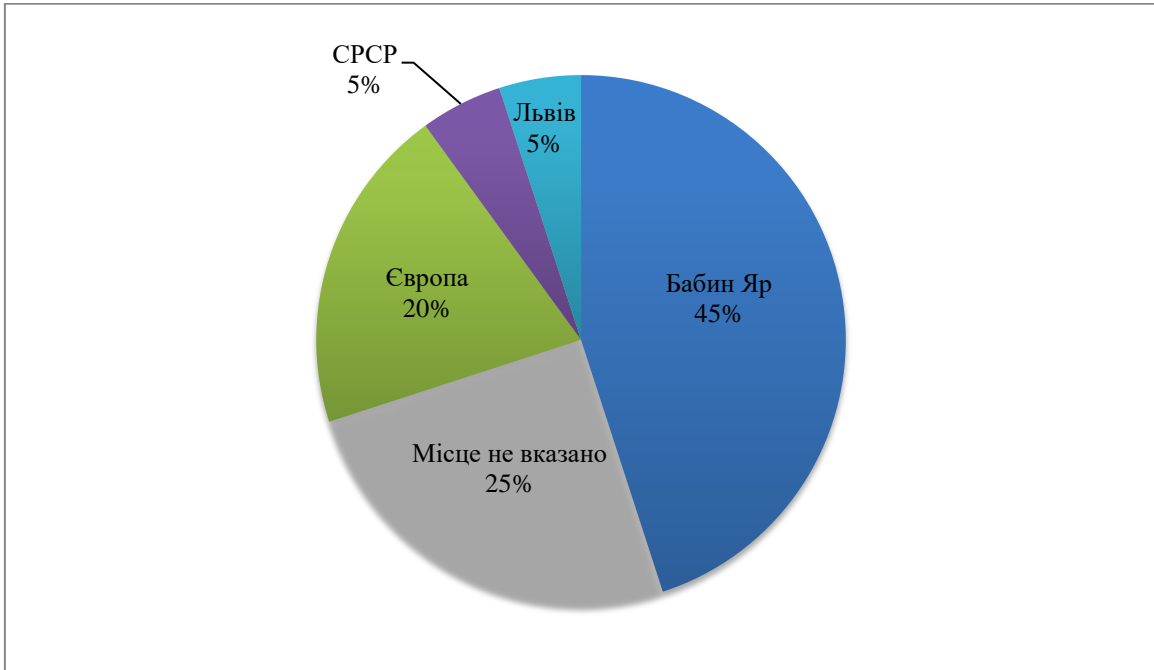
	местечек»					
19	«Родина Сокорин»	П. Кочура	Українець	1945 р.	Повіст ь	Україна
20	«Чужое горе»	І. Еренбург	Єврей	1945 р.	Вірш	Не вказано
21	«Бабин Яр» («Війна»)	П. Маркіш	Єврей	1946 р.	Поема	м. Київ, урочище Бабин Яр
22	«Невечная память»	П. Антокольський	Єврей	1946 р.	Поема	Не вказано
23	«Отче наш»	В. Катаєв	Українець	1946 р.	Оповід ання	м. Одеса, район Пересип
24	«Я - щаслива Валентина»	В. Чередниченко	Українка	1946 р.	Оповід ання	м. Київ, урочище Бабин Яр
25	«Буря»	І. Еренбург	Єврей	1947 р.	Роман	СРСР, Європа
26	«Без хитрощів, без розрахунку»)	І. Кіпніс	Єврей	1947 р.	Оповід ання	Не вказано
27	«Катакомби» («За власть Советов»)	В. Катаєв	Українець	1949 р.	Повіст ь	м. Одеса
28	«Авраам»	С. Голованівський	Українець	1949 р. (?)	Поема	м. Київ, урочище Бабин Яр
29	«За правое дело»	В. Гроссман	Єврей	1952 р.	Роман	Не вказано
30	«Колискова Бабиному Яру» (пер. з їдишу)	Ш. (Овсій) Дріз	Єврей	1953-1954 рр.	Вірш	м. Київ, урочище Бабин Яр
31	«Сильнее смерти»	Л. Первомайський	Єврей українського походження	1954 р.	Поема	м. Київ, урочище Бабин Яр
32	«Записки партизанського врача»	А. Цессарський	Єврей	1956 р.	Повіст ь	м. Рівне
33	«Хрещатий яр»	Д. Гуменна	Українка	1956 р.	Роман- хронік а	м. Київ, урочище Бабин Яр
34	«Жизнь и судьба»	В. Гроссман	Єврей	1960 р.	Роман- епопея	Не вказано
35	«Бабий Яр» («Над Бабьим Яром пам'ятників нет»)	Є. Євтушенко	Росіянин	1961 р.	Поема	м. Київ, урочище Бабин Яр
36	«Дети в Освенциме»	Н. Коржавін	Єврей	1961 р.	Вірш	м. Освенцим, Польща
37	«Отче наш»	Ю. Мушкетик	Українець	1962 р.	Оповід ання	Не вказано
38	«Бабий Яр»	А. Кузнецов	Українець	1966 р.	Роман	м. Київ, урочище Бабин Яр
39	«22 червня 1966 року о 5 годині вечора»	І. Драч	Українець	1966 р.	Вірш	м. Київ, урочище Бабин Яр
40	«Записки зеваки»	В. Некрасов	Українець	1966 р.	Повіст ь	м. Київ
41	«Шинок «Оселедець на ланцюзі»	Т. Мигаль	Українець	1966 р.	Роман	м. Львів

42	«В Бабьем Яру»	Л. Первомайський	Єврей українського походження	1968 р.	Вірш	м. Київ, урочище Бабин Яр
43	«Майданек»	Л. Первомайський	Єврей українського походження	1968 р.	Вірш	м. Люблін, Польща
44	«Чёрное солнце»	І. Головченко, А. Мусієнко	І. Головченко - українець; А. Мусієнко - українець	1969 р.	Роман	м. Київ, урочище Бабин Яр
45	«Повернення з пекла»	В. Дарда	Українець	1970 р.	Повість	м. Київ, урочище Бабин Яр
46	«Белая рубашка для будней»	Б. Герасимчук	Українець	1971 р.	Оповідання	м. Київ, урочище Бабин Яр
47	«Бабин Яр»	В. Підпалій	Українець	1972 р.	Вірш	м. Київ, урочище Бабин Яр
48	«В житті моему теж був Бабин Яр...»	М. Тарнавська	Українка	1972 р.	Вірш	м. Київ, урочище Бабин Яр
49	«Яр»	М. Фішбейн	Єврей	1974 р.	Вірш	м. Київ, урочище Бабин Яр
50	«Поэма существования» («Бабий Яр»)	Н. Коржавін	Єврей	1976 р.	Поєма	м. Київ, урочище Бабин Яр
51	«Тяжёлый песок»	А. Рибаків	Єврей	1978 р.	Роман	м. Сновськ, Чернігівська обл.
52	«Панкрац і Юдка»	Б. Харчук	Українець	1981 р.	Повість	Не вказано
53	«Діти» («Південна Одісея»)	А. Дімаров	Українець	1982 р.	Повість	м. Одеса
54	«Пам'ять»	А. Дімаров	Українець	1984 р.	Повість	м. Київ, урочище Бабин Яр
55	«Вулиця Мельникова»	Л. Первомайський	Єврей українського походження	1985 р.	Оповідання	м. Київ
56	«Єврейські мелодії»	Д. Павличко	Українець	1989 р.	Цикл	Не вказано
57	«Симон-різник»	А. Дімаров	Українець	1990 р.	Повість	м. Київ
58	«Бабин Яр»	Д. Павличко	Українець	1991 р.	Вірш	м. Київ, урочище Бабин Яр
59	«Співуча колиска з верболозу. Окупаційні фрески»	Є. Гуцало	Українець	1991 р.	Збірник новел	с. Овечаче, Вінницька обл.
60	«Эхо Бабьего Яра»	Ю. Каплан	Українець	1991 р.	Збірка поезії	м. Київ, урочище Бабин Яр
61	«Кедойшім: повість-хроніка Шепетівського»	О. Деко	Українець	1995 р.	Повість	м. Шепетівка, Хмельницька обл.

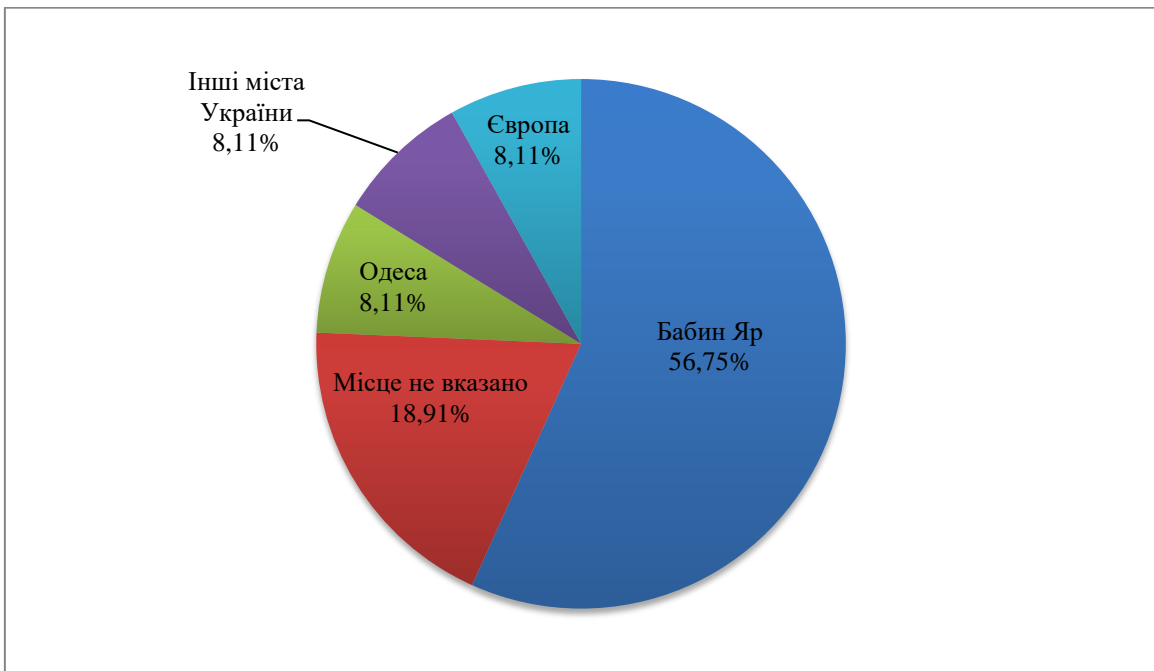
	гетто»					
62	«Монолог ненародженого пам'ятника»	А. Анін	Єврей	1997 р.	Вірш	Не вказано
63	«Рев оленів нарозвидні: Роман-легенда»	Р. Іваничук	Українець	1999 р.	Роман	Карпати
64	«Випробування трагедією»	Б. Дабо-Ніколаєв	Українець	2001 р.	Вірш	м. Київ, урочище Бабин Яр
65	«Вогненні стовпи»	Р. Іваничук	Українець	2006 р.	Роман	Карпати
66	«Оферми з тридцять шостого регіменту»	Р. Іваничук	Українець	2006 р.	Повість	м. Коломия, Івано-Франківська обл..
67	«В яру згасаючих зірок»	Р. Плотнікова	Українка	2007 р.	Повість	м. Лубни, Полтавська обл.
68	«Дитя єврейське»	М. Мащенко	Українець	2008 р.	Повість	м. Київ, урочище Бабин Яр
69	«Бабий Яр»	Ю. Каплан	Українець	2009 р.	Поема	м. Київ, урочище Бабин Яр
70	«Музей покинутих секретів»	О. Забужко	Українка	2009 р.	Роман	Україна
71	«Медуза Горгона»	Л. Череватенко	Українець	2010 р.	Поема	м. Київ, урочище Бабин Яр
72	«Століття Якова»	В. Лис	Українець	2010 р.	Роман	Україна
73	«Апокаліпсис»	М. Матіос	Українка	2011 р.	Оповідання	с. Розстоки (кол. Тисові Рівні), Чернівецька обл.
74	«Єврейське питання: рік 1941-й»	Л. Череватенко	Українець	2011 р.	Поема	Не вказано
75	«Відлуння: від загиблого діда до померлого»	Л. Денисенко	Українка	2012 р.	Роман	м. Житомир
76	«Танго смерті»	Ю. Винниченко	Українець	2012 р.	Роман	Львівська обл. (тюрма на Лонцького, Лисинецький ліс)
77	«Торговиця»	Р. Іваничук	Українець	2012 р.	Роман	м. Коломия, Івано-Франківська обл.
78	«Червоний»	А. Кокотюха	Українець	2012 р.	Роман	Західна Україна
79	«Фріда»	М. Гримич	Українка	2012 р.	Роман	м. Бердичів
80	«Соня»	К. Бабкіна	Українка	2013 р.	Роман	Албанія, Німеччина, Польща, Салоніка, Чорногорія
81	«Соло для Соломії»	В. Лис	Українець	2013 р.	Роман	Полісся
82	«Черевички Божої матері»	М. Матіос	Українка	2013 р.	Повість	с. Черемошне, Буковина
83	«Вільний світ»	Т. Белімова	Українка	2014 р.	Роман	м. Київ та с. Княжа криниця (Черкаська обл.)

84	«Мабуть Естер»	К. Петровська	Українка єврейського походження	2014 р.	Роман	м. Київ, урочище Бабин Яр
85	«Одіссея Шкіпера та Чугайстра: окупаційний роман»	Г. Гусейнов	Азербайджа нець українського походження	2015 р.	Роман	м. Полтава
86	«Каміння моїх братів і небо моїх сестер»	Д. Голубицький	Українець	2016 р.	Поєма	Не вказано
87	«Цензор снів»	Ю. Винничук	Українець	2016 р.	Роман	Не вказано
88	«Я, ти і наш мальований і немальований Бог»	Т. Пахомова	Українка	2016 р.	Роман	м. Львів
89	«Бабин Яр. Голосами»	М. Кіяновська	Українка	2017 р.	Збірка поєзії	м. Київ, урочище Бабин Яр
90	«Винова гора»	Н. Мориквас	Українка	2017 р.	Роман	Галичина
91	«Історія, варта цілого яблуневого саду»	М. Дупешко	Українець	2017 р.	Роман	м. Чернівці
92	«Місто пахло корицею й кремом Nivea. Чернівецький вінтажний альбом»	Н. Гриценко	Українка	2017 р.	Роман	м. Чернівці
93	«Маріанні Кіяновській – на книжку «Бабин Яр. Голосами»»	В. Богуславська	Українка	2018 р.	Вірш	м. Київ, урочище Бабин Яр
95	«Букова земля»	М. Матіос	Українка	2019 р.	Роман	м. Чернівці
95	«Два пасинки митрополита»	В. Івченко	Українець	2019 р.	Роман	м. Львів
96	«Амадока»	С. Андрухович	Українка	2020 р.	Роман	Волинь, Поділля
97	«Будем теплом и пеплом»	Б. Херсонський	Єврей	2020 р.	Збірка поєзії	Не вказано
98	«Ми живемо на краю вулкана»	Н. Гербіш	Українка	2020 р.	Дитяча проза	м. Збараж (Тернопільська обл.)
99	«Піжмурки зі смертю. Дитячі розповіді про недитячу історію»	А. Ямчук, М. Кушнір, А. Тарновецька	Українці	2021 р.	Дитячі комікс и	Буковина
100	«Вифлием»	В. Лис	Українець	2022 р.	Роман	Волинь
101	«Шоа»	Б. Манюк	Українець	2022 р.	Поєма	Галичина
102	Babyn Yar: Ukrainian Poets Respond	О. Кін	Українець	2023 р.	Збірник поєзії	м. Київ, урочище Бабин Яр

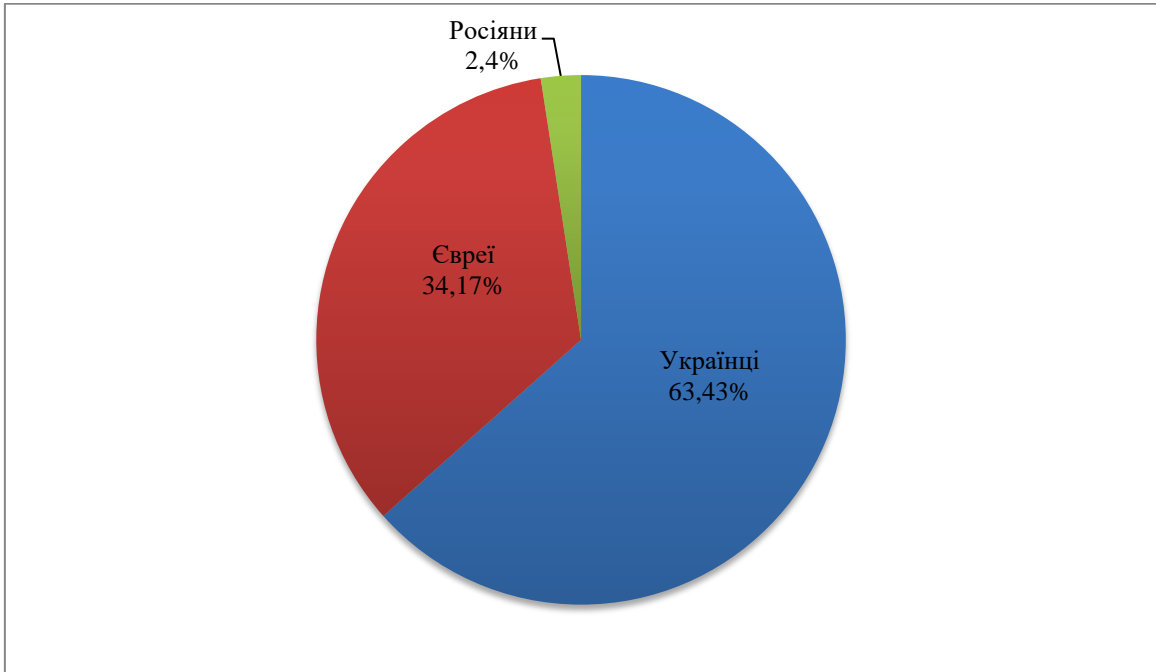
Додаток Б. Місця розгортання подій у художній літературі про Голокост часів Другої світової війни.

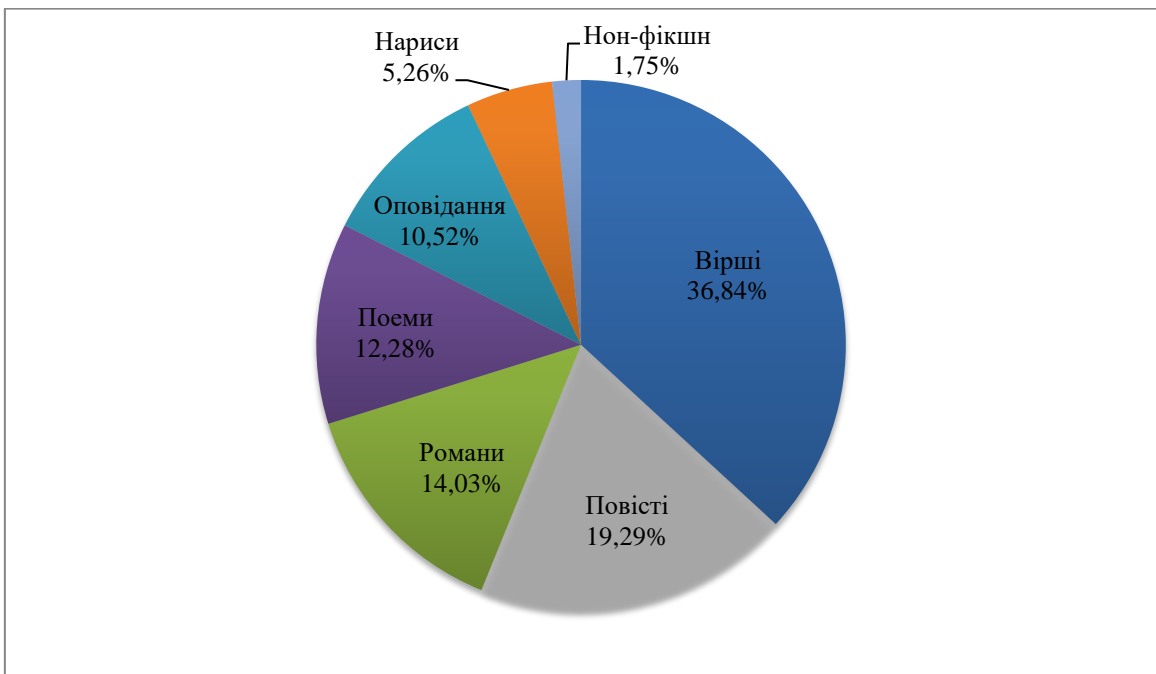
Додаток В. Місця розгортання подій у художній літературі про Голокост 1946-1991 рр.

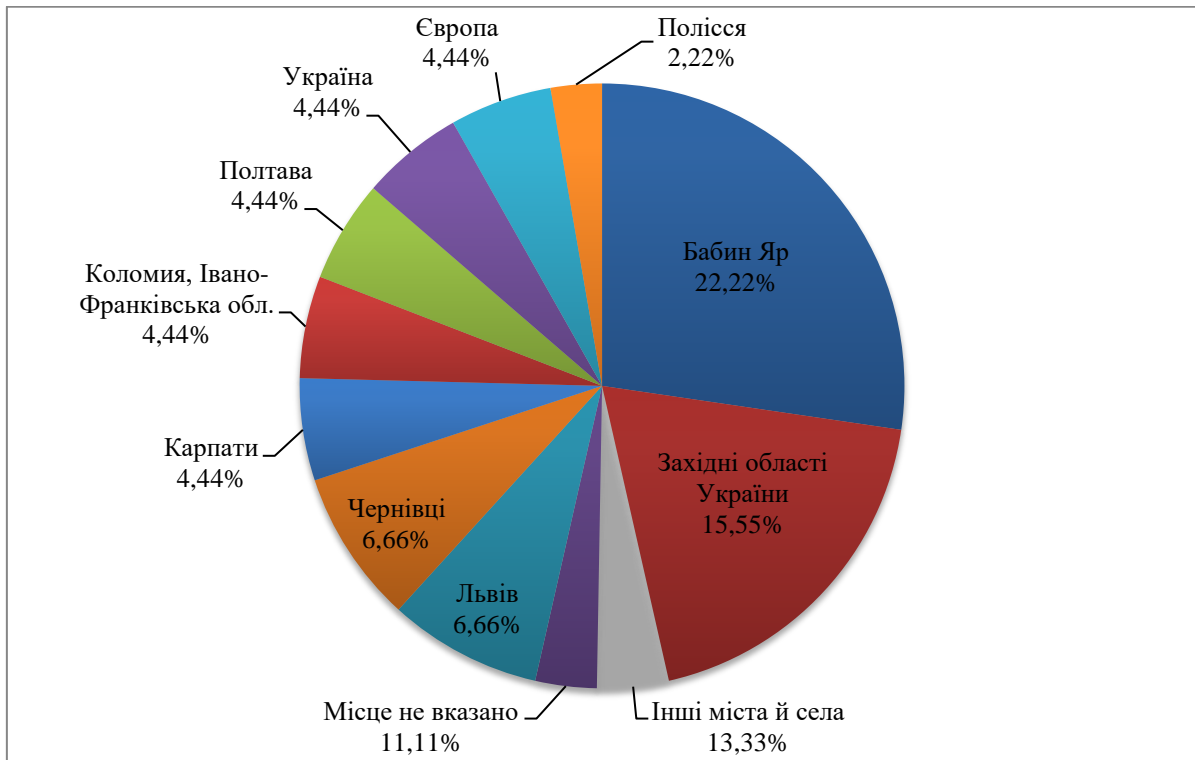
Додаток Г. Національна/етнічна приналежність авторів творів про Голокост часів УРСР.

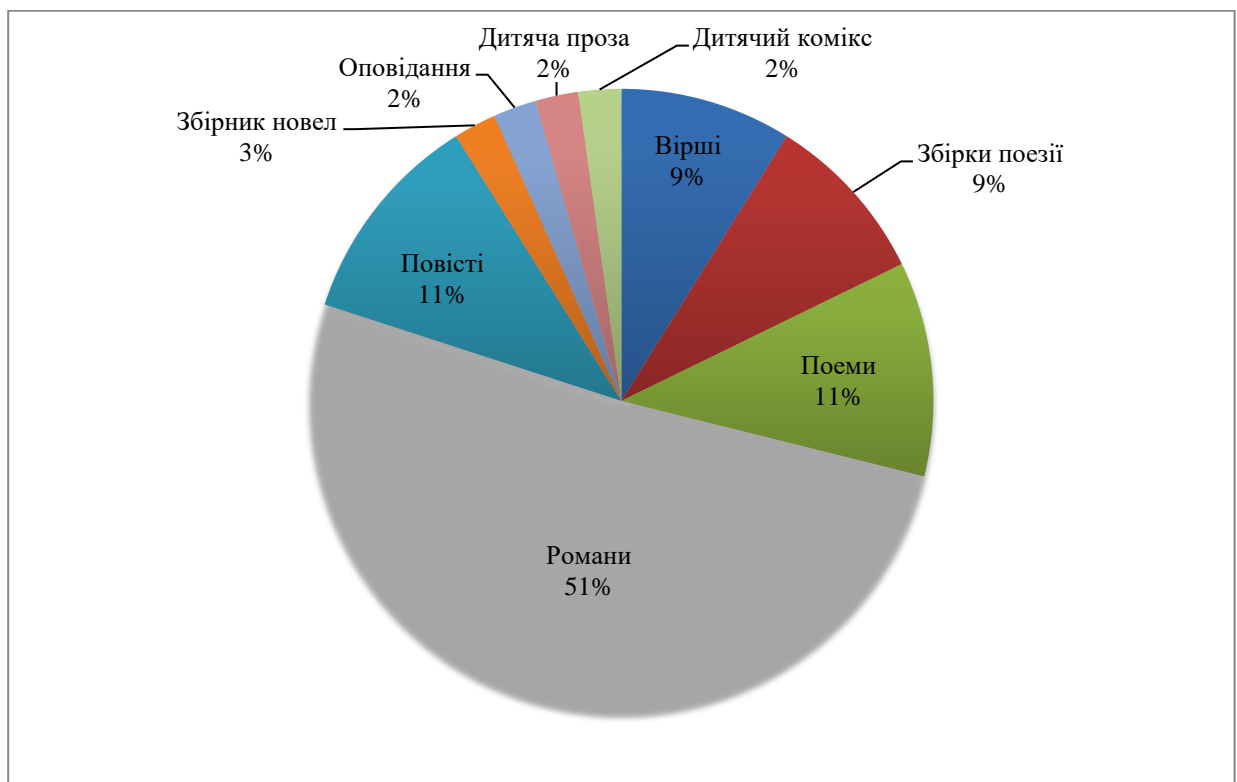
Додаток Д. Жанрові особливості художньої літератури про Голокост часів УРСР.

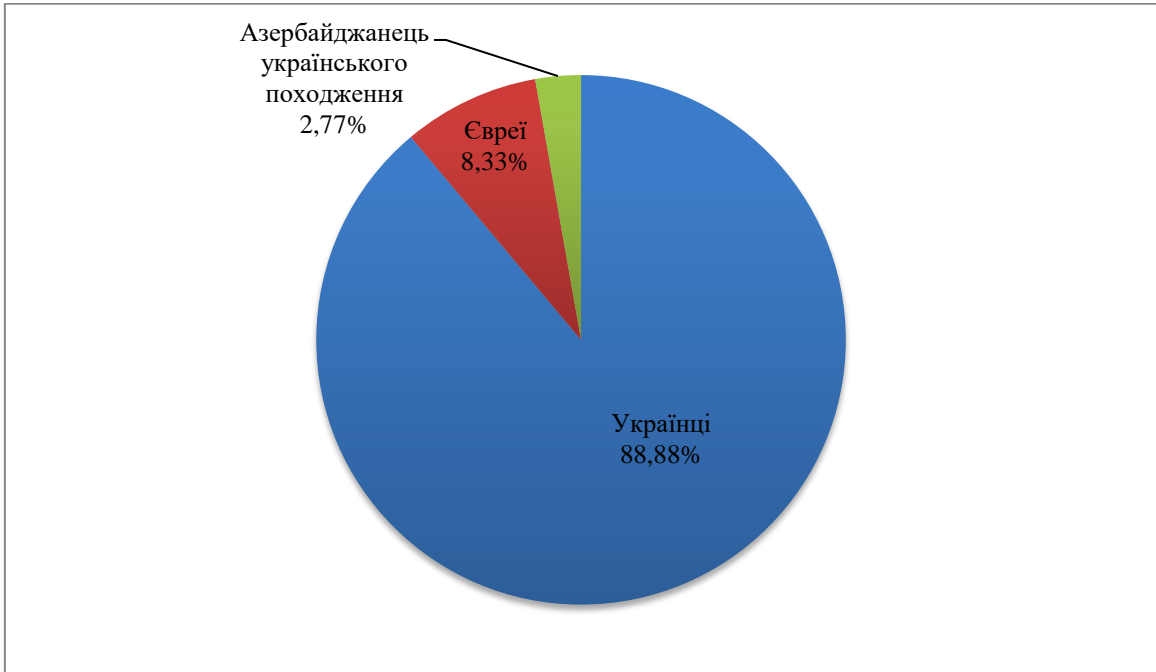
Додаток Е. Місця розгортання подій у художній літературі про Голокост часів незалежної України.

Додаток Г. Жанрові особливості художньої літератури про Голокост часів незалежної України

**Додаток І. Національна/етнічна приналежність авторів творів про
Голокост незалежної України**

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Абакунова Г. Знищення євреїв на окупованих нацистами радянських територіях в історіографії радянської України 40-х рр. ХХ ст. 2012. // Злочини тоталітарних режимів в Україні: Науковий та освітній погляд: матеріали міжнародної конференції м. Вінниця, 21–22 листопада 2009 р. Київ: НІОД, 2012. С. 90-100.
2. Айзенштат Я. О подготовке Сталиным геноцида евреев. Иерусалим: Библиотека Алия, 1994. 103 с.
3. Альтман И. Жертвы ненависти. Холокост в СССР 1941-1945 гг. М.: Фонд «Ковчег», 2002. 543 с.
4. Андрухович С. Амадока. Львів: Видавництво Старого Лева, 2020. 832 с.
5. Андерсон Б. Уявлені спільноти. Міркування щодо походження та поширення націоналізму. Київ: «Критика», 2001. 272 с.
6. Анін А. Монолог ненародженого пам'ятника // Babyn Yar: Ukrainian Poets Respond / Ed. O. Kin. Massachusetts, 2023. P. 46-47.
7. Анісімов О. Куренівський Апокаліпсис. Київ: Факт, 2000. 90 с.
8. Анстей О. Кирилловские яры. 1941. URL: <http://ju.org.ua/ru/literature/1026.html> (дата звернення: 04.10.2023).
9. Антиеврейские процессы в Советском Союзе (1969–1971 гг.): Документы и юридический комментарий. В 2 т. Иерусалим, 1979. Т. 1. 536 с.
10. Антокольский П., Каверин В. Восстание в Собиборе // Знамя. 1945. №4.
11. Антокольский П. Невечная память. 1946. URL: <https://wysotsky.com/0009/704.htm#051> (дата звернення: 22.10.2023).
12. Антокольський П. Лагерь уничтожения. URL: <http://ju.org.ua/ru/literature/1095.html> (дата звернення: 15.10.2023).
13. Арад И. Холокауст. Катастрофа европейского еврейства. 1933-1945. Иерусалим: Яд-Вашем, 1990. 165 с.
14. Артюх В. Дещо про політику історичної пам'яті // Експерт. Сумський аналітичний журнал. 2006. №14. С. 56-60.

15. Ассман А. Длинная тень прошлого: мемориальная культура и историческая политика. М.: Новое литературное обозрение, 2014. 323 с.
16. Ассман А. Новое недовольство мемориальной культурой. М.: Новое литературное обозрение, 2016. 223 с.
17. Ассман А. Распалась связь времен? Взлёт и падение темпорального режима Модерна. М.: Новое литературное обозрение, 2017. 272 с.
18. Бабин Яр: історія і пам'ять / За ред. В. Гриневича, П.-Р. Магочія. К.: Дух і Літера, 2016. 352 с.
19. Бабин Яр: Трагедія і застереження // Урядовий кур'єр. 1996. 1 жовт. С. 1.
20. Бабкіна К. Соня. Харків: Фоліо, 2013. 186 с.
21. Бажан О. Репресивні заходи радянської влади щодо громадян єврейської національності в УРСР (1960-ті – 1980-ті рр.) // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. 2004. №22. С. 112-120.
22. Бажан М. Яр. 1943. URL: <http://ju.org.ua/ru/literature/257.html> (дата звернення: 14.10.2023).
23. Баран-Бутович С. На світанку історії наших предків – сіверян і м. Чернігова // Українське Полісся. 1942. 14, 16, 18, 21 січ.
24. Бит-Юнан Ю. Г., Фельдман Д. М. Василий Гроссман в зеркале литературных интриг. М.: Форум, 2015. 367 с.
25. Богуславська В. Маріанні Кіяновській – на книжку «Бабин Яр. Голосами» // Babyn Yar: Ukrainian Poets Respond / Ed. O. Kin. Massachusetts, 2023. P. 60-64.
26. Бойн Д. Хлопчик у смугастій піжамі. Львів: Видавництво Старого Лева, 2017. 192 с.
27. Бондар Г. Від «колективної пам'яті» до «пам'яті груп» та постпам'яті: до питання розвитку і сучасних викликів у студіях пам'яті // Україна–Польща: історична спадщина і суспільна свідомість. Львів, 2020. Вип. 13. С. 257-288.

28. Бондар В. Державна політика історичної пам'яті в Україні 1990–2000–х рр.: основні тенденції // Історіографічні дослідження в Україні. 2013. Вип. 23. С. 379-380.
29. Братья евреи всего мира! Выступления представителей еврейского народа на митинге, состоявшемся в Москве, 24 августа 1941 г. // Известия. 1941. 24 авг. С. 3.
30. Брімон Ш. Ізраїль – Україна 30 років тому / Zaxid.net. 2021. URL: https://zaxid.net/izrayilukrayina_30_rokiv_tomu_n1527465 (дата звернення: 08.09.2023).
31. Бугай Н. Народы Украины в особой папке Сталина. М.: Наука, 2006. 267 с.
32. Вельцер Х. История, память и современность прошлого // Неприкосновенный запас. 2005. № 2-3. URL: <http://magazines.russ.ru/nz/2005/2/vel3.html> (дата звернення: 03.11.2022).
33. Венгринюк Л. Я. Політика пам'яті в сучасній Україні: поняття, характеристики, прояви на регіональному рівні // Панорама політологічних студій: Науковий вісник Рівненського державного гуманітарного університету. 2012. Вип. 9. С. 34-40.
34. Вербицька П. Культурна пам'ять як чинник конструювання ідентичності в умовах трансформації українського суспільства. Львів, 2018. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Verbytska_Polina/Kulturna_pamiat_iak_chynnyk_konstruiuvannia_identychnosti.pdf? (дата звернення: 25.04.2023).
35. Вітринська О. Політика радянської влади щодо юдаїзму в Україні в 1921-1929 роках: Дис ... канд. іст. наук. Полтава, 2016. 254 с.
36. Викриття діяльності космополітів серед театральних та літературних критиків // Літературная газета. 1949. 9 бер.
37. Винничук Ю. Танго смерті. Харків: Фоліо, 2013. 348 с.
38. Виступ Голови Верховної Ради України Л. Кравчука на меморіальній церемонії у Бабиному Яру 5 жовтня 1991 року // Голос України. 1991. 8 жовт.

39. Виступ Президента Володимира Зеленського перед спільнотою провідних освітніх закладів Ізраїлю. 2022. 23 чер. URL: <https://www.president.gov.ua/news/vistup-prezidenta-volodimira-zelenskogo-pered-spilnotoyu-pro-76009> (дата звернення: 09.09.2023).
40. Впервые на украинском языке издана книга «Бабий Яр». 2008. 24 вер. URL: <https://www.svoboda.org/a/466086.html> (дата звернення: 23.10.2023).
41. Гербіш Н. Ми живемо на краю вулкана. Київ: Портал, 2020. 224 с.
42. Гессе М. Дівчина у блакитному пальті. К.: Лабораторія, 2023. 264 с.
43. Главный раввин Украины Моше Асман благословил Зеленского и украинский народ у Стены плача 2020. 23 січ. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=-4fcZ-fUIAY&t=1s> (дата звернення: 09.09.2023).
44. Головченко И., Мусиенко А. Золотые ворота. Чёрное солнце. М.: Советский писатель, 1985. 688 с.
45. Голубицький Д. Каміння моїх братів і небо моїх сестер // Babyn Yar: Ukrainian Poets Respond / Ed. O. Kin. Massachusetts, 2023. P. 118-121.
46. Гон М. Голодомор, Голокост і геноцид ромів у політиці пам'яті України // Суспільно-політична активність та історична пам'ять єврейської спільноти в контексті євроінтеграції України. Київ: ІІЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2020. С. 63-83.
47. Гон М. Деперсоніфікація жертв: образ євреїв на шпальтах газети «Волинь» (1941-1943) // Наукові записки. 2006. Вип. 31. С. 113-121.
48. Гон М. Пам'ять про Голокост: суб'єкти формування та функціонування в Україні // Сучасні дискусії про Другу світову війну / Под ред. Я. Грицак, П. Кендзьор, С. Турканюк. Л.: ЗУКЦ, 2012. С. 95-100.
49. Гончаренко О. «Юдео-більшовизм» як модель ідеологічної обробки місцевого населення райхскомісаріату «Україна» (1941-1944 рр.) // Військово-історичний меридіан. Електронний науковий фаховий журнал. 2014. Вип. 4. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Honcharenko_Oleksii/Yudeo-

- bilshovyzm_iak_model_ideolohichnoi_obrobky_mistsevoho_naselennia_raikh_skomisariatu_Ukraina.pdf (дата звернення: 21.11.2023).
50. Горбач Н. Вигнання й Голокост євреїв як субтеми сучасної української літератури // Запорізькі єврейські читання: матеріалів конференції (04–05 квітня 2019 р.). Дніпро: Український інститут вивчення Голокосту «Ткума», 2020. С. 65-73.
  51. Горбач Н. Голокост: художні виміри української прози. Дніпро: Ткума, 2019. 160 с.
  52. Горбач, Н. Пам'яттєвий простір Голокосту в сучасній українській прозі // Літератури світу: поетика, ментальність і духовність. 2019. №13. 102-109.
  53. Горбач Н. В. Пам'ять про Голокост як складник міського нарративу в романі М. Дупешка «Історія, варта цілого яблуневого саду» // Література й історія: матеріали Всеукраїнської наукової конференції, 11–12 жовтня 2018 р. Запоріжжя: ЗНУ, 2018. С. 45-48.
  54. Горбач Н. Персоналії і простір пам'яті про Голокост у сучасній українській літературі // *Polonistyczno-Ukrainoznawcze Studia Naukowe*. 2022, №1. С. 59-67.
  55. Горбач Н. Художні виміри тоталітаризму в повісті М. Мащенко «Дитя єврейське» // Вісник Маріупольського державного університету. 2019. С. 24-30.
  56. Горбач Н. Художня антропологія творів про Голокост: досвід української радянської літератури // IX Internationale virtuelle Konferenz der Ukrainistik «Dialog der Sprachen - Dialog der Kulturen. Die Ukraine aus globaler Sicht». 2019. С. 570-589.
  57. Горбач Н. Художня рецепція Голокосту в повісті “Панкрац і Юдка” Б. Харчука // Література. Фольклор. Проблеми поетики. 2018. №43-44. С. 31-39.
  58. Городній П. Г. УРСР у роки Великої Вітчизняної війни // Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, м. Київ (ЦДАВО). Ф. 4620. Оп. 3. Спр. 249. Арк. 9.

59. Грачова С. Вони жили серед нас? // Критика. 2005. № 4. С. 22-26.
60. Гриневич Л. Єврейське національно-культурне відродження 1920-х – 1930-х рр. в УСРР у «прокрустовому ложі» більшовицької ідеології // Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки. К.: Інститут історії НАН України, 2004. Вип. 10. С. 225-233.
61. Гриневич В., Магочій П.-Р. Бабин Яр. Історія і пам'ять. К.: Дух і літера, 2016. 352 с.
62. Гримич М. Фріда. Київ: Дуліби, 2012. 188 с.
63. Грицак Я. Страсті за націоналізмом: стара історія на новий лад. К.: Критика, 2011. 352 с.
64. Гриценко Н. Місто пахло корицею й кремом Nivea. Чернівецький вінтажний альбом. Чернівці: Книги – ХХІ, 2017. 112 с.
65. Гриценко О. Пам'ять місцевого виробництва. Трансформація символічного простору та історичної пам'яті в малих містах України К.: К.І.С., 2014. 352 с.
66. Гроссман В. Жизнь и судьба // Октябрь. 1988. №1-4.
67. Гроссман В. За правое дело // Новый мир. 1952. №9-11.
68. Гроссман В. Треблинский ад. 1944. URL: <http://ju.org.ua/ru/literature/1097.html> (дата звернення: 15.10.2023).
69. Гроссман В. Україна без євреїв // Эйникайт. 1943. 24 лист.
70. Гроссман В. Україна // Эйникайт. 1943. 12 жовт.
71. Гуменна Д. Хрещатий яр. Нью-Йорк, 1956. 488 с.
72. Гуцало Є. Співуча колиска з верболозу: окупаційні фрески. Київ: Веселка, 1991. 284 с.
73. Дамский портной. 1990. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=FVGPeO0a0ck> (дата звернення: 27.10.2023).
74. Дабо-Ніколаєв Б. Випробування трагедією // Babyn Yar: Ukrainian Poets Respond / Ed. O. Kin. Massachusetts, 2023. P. 80.
75. Дарда В. Повернення з пекла. К.: Дніпро, 1989. 232 с.

76. Деко О. Кедойшім: повість-хроніка Шепетівського гетто: в 4 т. Київ: Юг, 1997. Т. 2. С. 193-252.
77. Деко О. Письменники України та їхня роль у становленні дружніх стосунків України та держави Ізраїль. Євреї України та держава Ізраїль. К.: ЄФУ, МСУ, 1998. 160 с.
78. Денисенко Л. Відлуння: від загиблого діда до померлого. Харків: Книжковий Клуб Сімейного Дозвілля, 2012. 320 с.
79. Дерейко І. Антисемітизм як основа політичної підготовки місцевої поліції в Райхскомісаріаті Україна // Наукові записки. 2006. Вип. 31. С. 79-86.
80. Дімаров А. Південна Одиссея. 1982. URL: <https://www.ukrlib.com.ua/books/printit.php?tid=2897> (дата звернення: 24.10.2023).
81. Дімаров А. Симон-різник // Єврейські повісті. К.: Фенікс, 2007. С. 123-158.
82. Дмитерко Л. Состояние и задачи театральной и литературной критики // Литературная газета. 1949. №20. URL: <https://st.violity.com/auction/big/auctions/84/23/36/84233640.jpg> (дата звернення: 23.10.2023).
83. Довганич Н. Пам'ять, травма і література: способи репрезентації та інтерпретації // Українське літературознавство. 2020. Вип. 85. С. 51-59.
84. Доклад Й. В. Сталина на торжественном заседании Московского Совета депутатов трудящихся с партийными организациями города Москвы 6 ноября 1941 года. URL: https://www.marxists.org/russkij/stalin/t15/t15_13.htm (дата звернення: 16.08.2023).
85. До конца разгромить космополитов-антипатриотов! // Правда. 1949. 6 бер.
86. Долганов П. Формування та імплементація меморіального законодавства України у сфері вшанування пам'яті жертв геноцидів і подолання їхніх

- наслідків (на прикладі нормативно-правових актів 2015 р.) // Українське суспільство і пам'ять про Голокост: наукові та освітні аспекти: вибрані доповіді IX і X круглих столів до Міжнародного дня пам'яті жертв Голокосту. Київ, 2018. С. 9-49.
87. Донцов Д. Загадка III-ої імперії // Вісник. 1939. Кн. 5. С. 333-335.
88. Драч І. 22 червня 1966 року о 5 годині вечора. 1966. URL: <http://ju.org.ua/ru/literature/1029.html> (дата звернення: 22.10.2023).
89. Дріз Ш. Четверта струна. К.: Віпол, 2006. 256 с.
90. Дупешко М. Історія, варта цілого яблуневого саду. Чернівці: Видавництво 21, 2017. 160 с.
91. Дучимінська О. Еті. // Сумний Христос. Львів: Каменяр, 1992. С. 120-142.
92. Е. Евтушенко. Бабий Яр. 1961. URL: <https://www.culture.ru/poems/26226/babii-yar> (дата звернення: 22.10.2023).
93. Егер Е. Вибір. К.: Книголав, 2017. 400 с.
94. Еренбург І. Буря. К.: Держлітвидав, 1949. 688 с.
95. Забарко Б. Живими остались только мы: свидетельства и документы. К.: Задруга, 2000. 578 с.
96. Забужко О. Музей покинутих секретів. Київ: Факт, 2009. 829 с.
97. Захарчук І. Бабин Яр в художній літературі // Бабин Яр: історія і пам'ять / За ред. В. Гриневича, П.-Р. Магочія. Київ: Дух і Літера, 2016. С. 217-252.
98. Зашкільняк Л. О. Історична пам'ять та історіографія як дослідницьке поле для інтелектуальної історії // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. 2006. Вип. 15. С. 855-862.
99. Звернення Президента до українців у зв'язку з 74-ми роковинами трагедії Бабиного Яру. 2015. 29 вер. URL: <https://kharkivoda.gov.ua/news/76366> (дата звернення: 09.09.2023).
100. Звернення Президента України у зв'язку з 70-ми роковинами трагедії Бабиного Яру // Урядовий кур'єр. 2011. 30 вер. URL:

- <https://ukurier.gov.ua/uk/articles/zvernennya-prezidenta-ukrayini-u-zvyazku-z-70-mi-r/> (дата звернення: 09.09.2023).
101. Звиглянич В. Український Голокост: історія і сучасність // Українська Правда. 2006. URL: <https://www.pravda.com.ua/articles/2006/11/20/3179485/> (дата звернення: 03.09.2023).
102. Зеленський у роковини розстрілів у Бабиному Яру: Дуже важливо берегти пам'ять про ці жертви і про те зло, яке вчинив Голокост. URL: <https://interfax.com.ua/news/general/938025.html> (дата звернення: 14.11.2023).
103. Зуєва В., Коляда О. Українське націєтворення як головний чинник прогресивного розвитку української держави // Гуманітарний вісник ЗДІА. 2009. Вип. 38. С. 174-184.
104. Иванова Е. Региональные особенности коллективной памяти студентов о Холокосте в современной Украине // Голокост і сучасність. 2008. №2. С. 9-28.
105. Известия. 1918. №158. 27 июля.
106. Изгой. 1991. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=ZJ4CG1LT6UM> (дата звернення: 27.10.2023).
107. История Великой Отечественной войны Советского Союза. 1941-1945: в 6 т. / ред. П. Н. Поспелов и др. Т.3: Коренной перелом в ходе Великой Отечественной войны (ноябрь 1942 г. – декабрь 1943 г.). М.: Воениздат, 1961. 652 с.
108. Іваничук Р. Вогненні стовпи. Харків: Фоліо, 2006. 571 с.
109. Іваничук Р. Оферми з тридцять шостого регіменту // І земля, і зело, і пісня: короткі повісті. Львів: Срібне слово, 2006. С. 34–85.
110. Іваничук Р. Рев оленів нарозвидні: Роман-легенда. Львів: Просвіта, 1999. 575 с.
111. Іваничук Р. Торговиця. Харків: Фоліо, 2013. 220 с.
112. Івчик Н. Політика пам'яті України й Польщі щодо жертв Голокосту: особливості реалізації // Суспільно-політична активність та історична

- пам'ять єврейської спільноти в контексті євроінтеграції України. Київ: ППіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2020. С. 260-273.
113. Інтерв'ю з Л. Кравчуком від 29.01.1996, 05.02.1996, м. Київ. Інтерв'юери: М. Вересень та В. Портніков // Розпад Радянського Союзу. Усна історія Незалежної України 1988-1991. URL: <https://oralhistory.org.ua/interview-ua/510/> (дата звернення: 08.09.2023).
114. Ітурбе А. Бібліотекарка з Аушвіцу. К.: Віват, 2023. 496 с.
115. Канторович Н. Реакция на процесс Эйхмана в Советском Союзе: попытка предварительного анализа, 1960-65 гг. // Яд Вашем: Исследования. Иерусалим: Яд-Вашем, 2009. С. 193-232.
116. Каплан Ю. Эхо Бабьего Яра: поэтическая антология. К.: Риф, 1991. 102 с.
117. Карамаш С. Бабин Яр у трагічних подіях 1941-1943 років. Історія і сучасність (історико-архівне дослідження). К.: КММ. 2014. 254 с.
118. Карлова В. Особливості відновлення історичної пам'яті українського народу у контексті аналізу досвіду постсоціалістичних країн // Науковий вісник Львівського регіонального інституту державного управління Національної академії державного управління при Президентіві України. 2008. №2. С. 5-14.
119. Касьянов Г. В. Історична пам'ять та історична політика: до питання про термінологію й генеалогію понять // Український історичний журнал. 2016. №2. С. 118-137.
120. Касьянов Г. Історична політика і пам'ять про Голокост. «Нова Європа» та Україна // Українське суспільство та пам'ять про Голокост: наукові та освітні аспекти. Вибрані доповіді ІХ і Х круглих столів до Міжнародного дня пам'яті жертв Голокосту. 2018. 108 с.
121. Катаев В. Катакомбы. 1949. URL: <https://librebook.me/katakombu> (дата звернення: 24.10.2023).
122. Катаев В. Отче наш // Огонёк. 1946. №12.
123. Кипнис И. Он хохмес, он хешбойнес // Нойе лебн. 1947. №2.

124. Киридон А. Концепт «історична пам'ять»: варіативність дефініювання // Україна-Європа-Світ. 2009. Вип. 3. С. 112-116.
125. Кіяновська М. Бабин Яр. Голосами. К.: Дух і Літера, 2017. 112 с.
126. Коваль М. В. Історія пам'ятає: Кривавий шлях фашистів на Україні. К.: Політвидав України, 1965. 112 с.
127. Ковальська-Павелко І. «Війні пам'яті» як ключовий чинний формування державної політики пам'яті в сучасній Україні // Krakowskie Studia Małopolskie 2022. №3. С. 7-26.
128. Кокотюха А. Червоний. Харків: Клуб Сімейного Дозвілля, 2012. 320 с.
129. Комиссар. 1987. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=RoJlhadFY1Q> (дата звернення: 27.10.2023).
130. Конституция СССР от 5 декабря 1936 г.: статья 123. URL: https://constitution.garant.ru/history/ussr-rsfsr/1936/red_1936/3958676/chapter/c88a8e20aba8fe9bb3ca886d6f922814/ (дата звернення: 28.09.2023).
131. Коржавин Н. Мир еврейских местечек. 1945. URL: <https://www.culture.ru/poems/37945/mir-evreiskikh-mestechek> (дата звернення: 15.10.2023).
132. Коржавин Н. Дети в Освенциме. 1961. URL: <http://ju.org.ua/ru/literature/928.html> (дата звернення: 15.10.2023).
133. Коржавин Н. Поэма существования. 1976. URL: <http://ju.org.ua/ru/literature/1098.html> (дата звернення: 15.10.2023).
134. Кочура П. Родина Сокорин. К.: Радянський письменник, 1962. 301 с.
135. Кравчук Л. Ми, українське суспільство, повинні навчитися тримати в голові історичні факти // День. 2011. 18-19 лист.
136. Кузнецов А. Бабий Яр. Роман-документ // Юность. 1966. №8-10.
137. Кульчицький С. «Голодомор в Україні та «український голокост» // Голокост та сучасність. 2008. №1. С. 88-98.

138. Кумкова О. Творчість Євгена Гуцала в контексті українського прозового шістдесятництва: проблема характеру літературного персонажа // Культура народів Причорномор'я. 2014. № 274. С. 54-56.
139. Левітас Ф. Бабин Яр. Голокост – табуйовані теми радянської історіографії // Сторінки історії: збірник наукових праць. 2021. Вип. 53. С. 113-130.
140. Левітас Ф. Євреї України в роки Другої Світової війни. К.: Вирій, 1997. 272 с.
141. Левітас Ф. Пам'ять про Другу Світову війну в контексті сучасного історичного дискурсу // Наукові записки інституту політичних і етнонаціональних досліджень імені І. Ф. Кураса НАН України. 2013. Вип. 2. С. 83-97.
142. Лекаревич Є. Вето на табу: детская литература как пространство дискуссии // Детские чтения. 2020. Вып. 17. С. 357-370.
143. Ленин В. Социализм и религия // Ленин В. И. Полное собрание сочинений. В 55 томах. Издание 5. М.: Политиздат, 1968. Т. 12. Октябрь 1905 - апрель 1906. С. 142-147.
144. Липкин С. Жизнь и судьба Василия Гроссмана. М.: Книга, 1990. 269 с.
145. Лис В. Соло для Соломії. Харків: Клуб сімейного дозвілля, 2013. 368 с.
146. Лис В. Століття Якова. Харків: Клуб сімейного дозвілля, 2010. 224 с.
147. Листівка «Для пам'яті майбутнім поколінням» // Центральний державний архів громадських об'єднань (ЦДАГОУ). Ф. 166. Оп. 3. Спр. 151.
148. Лотман Ю. До побудови теорії взаємодії культур (семіотичний аспект) // Сучасна літературна компаративістика: стратегії і методи. К.: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2009. С. 195-211.
149. Лотман Ю. Память в культурологическом освещении // Лотман Ю. Избранные статьи: в 3 т. Таллинн: Александра, 1992. Т. 1. С. 202.
150. Лотман Ю. Семиосфера. СПб: «Искусство-СПб», 2010. 704 с.

151. Макарович П. Жиди в українських народних думах та історичних піснях // Нове українське слово. 1942. 24 лют.
152. Манюк Б. Шоа. Драматична поема в картинах // Крещатик. 2022. С. 324-331.
153. Мариупольская трагедия // Советская Украина. 1942. 28 февр.
154. Маркіш П. Наречений завірюхи: вірші і поеми. К.: Сфера, 2000. 228 с.
155. Матіос М. Апокаліпсис. Львів: Піраміда, 2011. 256 с.
156. Матіос М. Букова земля. Київ: А-ба-ба-га-ла-ма-га, 2019. 928 с.
157. Матіос М. Черевички Божої Матері: вирвана сторінка з буковинської саги. Львів: «Піраміда», 2013. 208 с.
158. Медведовська А. Голокост в Україні в суспільній думці кінця ХХ – початку ХХІ ст.: Дис ... канд. іст. наук. Дніпро, 2016. 239 с.
159. Медведовська А. Меморіалізація Голокосту в Україні протягом другої половини ХХ ст. // Панорама політологічних студій. Науковий вісник РДГУ. Рівне, 2014. Вип. 12. С. 276-282
160. Медведовська А. Рецепція Голокосту в суспільній думці пізньорадянської доби (1950 – 80-ті рр.) // Проблеми історії Голокосту. 2016. №8. С. 135-144.
161. Меморіал Голокосту «Бабин Яр» різко засуджує агресію Росії проти України (заява). URL: <https://babynyar.org/ua/news/495/memorial-holokostu-babyn-yar-rizko-zasudzhuie-ahresiiu-rosii-proty-ukrainy-zaiava> (дата звернення: 14.11.2023).
162. Меморіальний музей тоталітарних режимів «Територія терору». URL: <https://museumterror.com/> (дата звернення: 14.11.2023).
163. Мигаль Т. Шинок «Оселедець на ланцюзі». Львів: Проман, 2006. 240 с.
164. Мицель М. Евреи Украины в 1943–1953 гг.: Очерки документированной истории. К.: Дух і Літера, 2004. 362 с.
165. Мицель М. Запрет на увековечение памяти как способ замалчивания Холокоста: практика КПУ в отношении Бабьего Яра // Голокост і сучасність: Студії в Україні і світі. 2007. № 1. С. 9-30.

166. Мориквас Н. Винова гора. Львів: Видавництво Старого Лева, 2017. 224 с.
167. Морріс Г. Татуювальник з Аушвіцу. К.: Книголав, 2018. 240 с.
168. Нагорна Л. П. Історична пам'ять: теорії, дискусії, рефлексії. К.: ІПіЕНД ім. І.Кураса НАН України, 2012. 328 с.
169. Нариси з історії та культури євреїв України / Упор. та ред. Л. Фінберг, В. Любченко. К.: Дух і Літера, 2009. 440 с.
170. Наш обов'язок // Дзвін волі. 1943. 16 груд.
171. Некрасов В. Записки зевачи // Континент. Париж, 1975. №4. С. 13-172.
172. Некрасов В. Почему это не сделано? // Литературная газета. 1959. № 125. 10 окт. С. 2
173. Непокорённые / Реж. М. Донський. 1945. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=Vs7akTuQKeY> (дата звернення: 15.10.2023).
174. Нова рада. 1918. №29. 8 бер.
175. Нора П. Всемирное торжество памяти // «Неприкосновенный запас». 2005. № 2-3(40-41). URL: <https://magazines.gorky.media/nz/2005/2/vsemirnoe-torzhestvo-pamyati.html> (дата звернення: 12.04.2023)
176. Нора П. Проблематика мест памяти // Франция-память. СПб: Издательство Санкт-Петербургского университета, 1999. С. 17-50.
177. Нора П. Теперішнє, нації, пам'ять. Київ: Кліо, 2014. 272 с.
178. Нота народного комиссара иностранных дел тов. В. М. Молотова «О чудовищных злодеяниях, зверствах и насилиях немецко-фашистских захватчиков в оккупированных советских районах и об ответственности германского правительства и командования за эти преступления» // Правда. 1942. 28 апр. С. 2.
179. Об одной антипатриотической группе театральных критиков // Правда. 1949. 28 янв.

180. О деятельности антипатриотической группы театральных критиков: Постановление ЦК ВКП(б) от 18.02.1949 г. №116. URL: <https://www.alexanderyakovlev.org/fond/issues-doc/69555> (дата звернення: 16.10.2023).
181. Озеров Л. Бабий Яр. 1945. URL: <http://ju.org.ua/ru/literature/241.html> (дата звернення: 14.10.2023).
182. Олександр Розанов // Галузевий державний архів СБ України, м. Одеса. Спр. 25468-фп. Т. 2. Арк. 73.
183. О награждении орденом Ленина врача Тимашук Л. Ф.: Указ Президиума Верховного Совета СССР от 20.01.1953 г. №180. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%A1%D0%BF%D1%80%D0%B0%D0%B2%D0%B0_%D0%BB%D1%96%D0%BA%D0%B0%D1%80%D1%96%D0%B2#/media/%D0%A4%D0%B0%D0%B9%D0%BB:Vrachi-timashuk.png (дата звернення: 20.10.2023).
184. Осипов И. Чудовищные злодеяния фашистов // Известия. 1941. 20 авг. С. 2.
185. От Совинформбюро: Вечернее сообщение 16 августа // Правда. 1941. 17 авг. С. 1.
186. Отче наш. 1989. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=BS3f7H2CzIc> (дата звернення: 22.11.2023).
187. Павличко Д. Єврейські мелодії. Харків, 2014. 127 с.
188. Павличко. Д. Кадиш-реквієм. 1991. URL: <http://ju.org.ua/ru/literature/1100.html> (дата звернення: 22.11.2023).
189. Пахомова Т. Я, ти і наш мальований і немальований Бог. Харків: Клуб Сімейного Дозвілля, 2016. 192 с.
190. Пахомов В. Творча спадщина Ольги Дучимінської. Івано-Франківськ: Факел, 2001. 234 с.
191. Первомайский Л. В Бабьем Яру. 1968. URL: <https://www.svoboda.org/a/24235464.html> (дата звернення: 22.11.2023).

192. Первомайський Л. Майданек. 1968. URL: <http://ju.org.ua/ru/literature/1101.html> (дата звернення: 22.11.2023).
193. Перемога на Правобережній Україні та вигнання німецьких загарбників за межі українських радянських земель / Реж. О. Довженко. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=RWezVeJqFLs> (дата звернення: 22.11.2023).
194. Петровська К. Мабуть Естер. Історії / Пер. з нім. Ю. Прохаська. Чернівці: Книги – XXI, 2015. 228 с.
195. Підпалій В. Бабин Яр. 1972. URL: <https://ukrainian-poetry.com/pidpalij-volodimir/babin-yar/> (дата звернення: 22.11.2023).
196. Підступні шпигуни і вбивці під маскою професорів-лікарів // Правда. 1953. 13 січ.
197. Подольський А. Збереження пам'яті про жертви Бабиного Яру: меморіальні контексти та політичні виклики сучасності // Political Studies: Український науковий журнал. 2022. №1. 121–137.
198. Подольський А. Історична пам'ять про долю українських євреїв у добу Другої світової війни: сучасні суспільно-політичні та історіографічні тенденції і перспективи // Суспільно-політична активність та історична пам'ять єврейської спільноти в контексті євроінтеграції України. Київ: ППіЄД ім. І. Ф. Кураса НАН України. 2020. С. 84-100.
199. Подольський А. Пам'ять про Голокост в Україні: загальний контекст та сучасний стан // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. 2012. Вип. 4. С. 195-207.
200. Подольський А. Сучасна історія як інструмент політичних маніпуляцій (на прикладі вивчення історії Голокосту) // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. 2017. Вип. 4. С. 205-212.

201. Подольський А. Тема Голокосту в сучасній українській історіографії: проблеми наукових досліджень та інтерпретацій // Друга світова війна і доля народів України: матеріали Всеукр. наук. конф. К., 2005. С. 32-34.
202. Полян П. Советские и постсоветские традиции замалчивания и отрицания Холокоста // Отрицание отрицания, или Битва под Аушвицем / Под ред. А. Р. Коха, П. М. Поляна. М., 2008. С. 48-66.
203. Президент ушанував пам'ять жертв Голокосту. 2023. 27 січ. URL: <https://www.president.gov.ua/news/prezident-ushanuvav-pamyat-zhertv-golokostu-80645> (дата звернення: 09.09.2023).
204. Примаченко Я. ОУН і УПА VS Голокост: «війни пам'яті» в сучасному соціокультурному контексті українського історіописання // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. 2014. Вип. 24. С. 69-84.
205. Пристайко В., Пшенніков О., Шаповал Ю. Справа Єврейського Антифашистського Комітету. URL: [*Sprava_Yevreiskoho_antyfashystskoho_komitetu.pdf](https://chtyvo.org.ua/Sprava_Yevreiskoho_antyfashystskoho_komitetu.pdf) (chtyvo.org.ua)
206. Про 70-річчя трагедії Бабиного Яру: Постанова Верх. Ради України від 05.07.2011 р. №3560-VI: станом на 29.04.2023. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3560-VI#Text> (дата звернення: 22.11.2023).
207. Про вшанування пам'яті українців, які рятували євреїв під час Другої світової війни: Постанов. Верх. Ради Укр. від 02.02.2021. №1178-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1178-IX#Text> (дата звернення: 22.11.2023).
208. Про заходи у зв'язку з 75-ми роковинами трагедії Бабиного Яру: Указ През. України від 12.08.2015. №471/2015. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/471/2015#Text> (дата звернення: 22.11.2023).
209. Про заходи у зв'язку з 80-ми роковинами трагедії Бабиного Яру та додаткові заходи щодо подальшого розвитку Національного

- історико-меморіального заповідника «Бабин Яр»: Указ През. України від 15.12.2020. №567/2020. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/567/2020#Text> (дата звернення: 22.11.2023).
210. Про спорудження монументального пам'ятника на території Бабиного Яру: Постанова РНК УРСР і ЦКККП(б)У від 13.03.1945 р. № 378. URL: [https://commons.wikimedia.org/wiki/File:%D0%9F%D0%BE%D1%81%D1%82%D0%B0%D0%BD%D0%BE%D0%B2%D0%B0_%D0%A0%D0%9D%D0%9A_%D0%A3%D0%A0%D0%A1%D0%A0_%D1%96_%D0%A6%D0%9A%D0%9A%D0%9A%D0%9F\(%D0%B1\)%D0%A3_%E2%84%96_378_%C2%AB%D0%9F%D1%80%D0%BE_%D1%81%D0%BF%D0%BE%D1%80%D1%83%D0%B4%D0%B6%D0%B5%D0%BD%D0%BD%D1%8F_%D0%BC%D0%BE%D0%BD%D1%83%D0%BC%D0%B5%D0%BD%D1%82%D0%B0%D0%BB%D1%8C%D0%BD%D0%BE%D0%B3%D0%BE_%D0%BF%D0%B0%D0%BC%27%D1%8F%D1%82%D0%BD%D0%B8%D0%BA%D0%B0_%D0%BD%D0%B0_%D1%82%D0%B5%D1%80%D0%B8%D1%82%D0%BE%D1%80%D1%96%D1%97_%D0%91%D0%B0%D0%B1%D0%B8%D0%BD%D0%BE%D0%B3%D0%BE_%D0%AF%D1%80%D1%83%C2%BB.djvu](https://commons.wikimedia.org/wiki/File:%D0%9F%D0%BE%D1%81%D1%82%D0%B0%D0%BD%D0%BE%D0%B2%D0%B0_%D0%A0%D0%9D%D0%9A_%D0%A3%D0%A0%D0%A1%D0%A0_%D1%96_%D0%A6%D0%9A%D0%9A%D0%9A%D0%9F(%D0%B1)%D0%A3_%E2%84%96_378_%C2%AB%D0%9F%D1%80%D0%BE_%D1%81%D0%BF%D0%BE%D1%80%D1%83%D0%B4%D0%B6%D0%B5%D0%BD%D0%BD%D1%8F_%D0%BC%D0%BE%D0%BD%D1%83%D0%BC%D0%B5%D0%BD%D1%82%D0%B0%D0%BB%D1%8C%D0%BD%D0%BE%D0%B3%D0%BE_%D0%BF%D0%B0%D0%BC%27%D1%8F%D1%82%D0%BD%D0%B8%D0%BA%D0%B0_%D0%BD%D0%B0_%D1%82%D0%B5%D1%80%D0%B8%D1%82%D0%BE%D1%80%D1%96%D1%97_%D0%91%D0%B0%D0%B1%D0%B8%D0%BD%D0%BE%D0%B3%D0%BE_%D0%AF%D1%80%D1%83%C2%BB.djvu) (дата звернення: 22.11.2023).
211. Пухонська О. Література і пам'ять: версії взаємовпливу // Наукові записки Національного університету «Острозька академія». 2018. №4. С. 191-193.
212. Пухонська О. Літературний вимір пам'яті. Київ: Академвидав, 2018. 304 с.
213. Пухонська О. Український вимір культурної пам'яті // Актуальні питання гуманітарних наук. 2019. Вип. 26. С. 83-87.
214. Рапопорт А. Как рассказывать детям о Холокосте: опыт зарубежных стран // Пампамбук. 2019. URL: <https://www.pampambook.ru/articles/1351/> (дата звернення: 21.11.2021).

215. Рильський М. Еврейському народу. 1943. URL: <http://ju.org.ua/ru/literature/251.html> (дата звернення: 22.11.2023).
216. Романенко Т. Організаційно-кадрове забезпечення цензурної діяльності в УРСР першої пол. 40-х рр. XX ст. // Науковий часопис НЛУ імені М. П. Драгоманова. 2010. Вип. 6. С. 237-243.
217. Романцов Р. Голокост в історичній політиці Литви та України 1991-2017 // Проблеми історії Голокосту: український вимір. 2018. Вип. 10. С. 12-40.
218. Рутар К. Травмована чи міфологізована пам'ять? (на матеріалі роману «Танго смерті» Юрія Винничука) // Сучасні проблеми мовознавства і літературознавства / Под ред. М. Сюсько. Ужгород, 2018. Вип. 23. С. 294-298.
219. Рыбаков А. Тяжёлый песок // Октябрь. 1978. №8.
220. Симоненко І. М., Особливості структури історичної пам'яті українського народу та шляхи формування національного історичного нарративу // Стратегічні пріоритети. 2009. № 1. С. 51-61.
221. Сосюра В. Бабин Яр. 1943. URL: <http://ju.org.ua/en/literature/1121.html>(дата звернення: 22.11.2023).
222. Співак І. Психологія зради в повісті Б. Харчука «Панкрац і Юдка» // Наукові записки Бердянського державного педагогічного університету. 2014. Вип. 2. С. 126-131.
223. Стрільчук М. В. Голокост в Україні: історіографічний аспект // Універсум історії та археології. 2018. Вип. 1-2. С. 128-136.
224. Суковатая, В. Осмысление Холокоста как источник формирования философии Другого во второй половине XX в. // Проблеми історії Голокосту. Дніпро, 2016. Вип. 8. С. 145-160.
225. Суковатая В. Рецепция войны и Холокоста в советской послевоенной литературе: документальная повесть А. Цессарского «Записки партизанского врача // Проблеми історії Голокосту: український вимір. 2018. №10. С. 94-126.

226. Гарнавська М. В житті моєму теж був Бабин Яр... URL: <https://poety.com.ua/marta-tarnavska-v-zhitti-moyemu-tezh-buv-babin-yar/> (дата звернення: 22.11.2023).
227. Твітер-повідомлення президента України про Всесвітній форум Голокосту. 2020. 20 січ. URL: https://twitter.com/ZelenskyUa/status/1220245782542110722?ref_src=twsrc%5Etfw%7Ctwcamp%5Etweetembed%7Ctwterm%5E1220245782542110722%7Ctwgr%5E8f484b806148ab4782cb2ad73c738cceedfb95bda%7Ctwcon%5Es1_&ref_url=https%3A%2F%2Fwww.radiosvoboda.org%2Fa%2Fzelenskyi-v-izraili%2F30393430.html (дата звернення: 09.09.2023).
228. Тельман И. Как скончавшийся 45 лет назад Никита Хрущев решал еврейский вопрос // Еврейский обозреватель. 2016. №10. URL: <https://jew-observer.com/stranicy-istorii/kukuruznik-i-evrei/> (дата звернення: 22.11.2023).
229. Титова Л. Ты видишь, видишь снег кровавый. 1941. URL: https://en.wikipedia.org/wiki/Liudmila_Titova(дата звернення: 22.11.2023).
230. Тичина П. Єврейському народові. 1942. URL: <http://ju.org.ua/ru/literature/256.html> (дата звернення: 22.11.2023).
231. Ткачук А., Ткачук М. Невідомий вірш «Бабин Яр» Володимира Сосюри // У візях ліричного героя Сосюри Бабин Яр символізує розстріляну Україну, новий геноцид українського народу. 2013. Вип. 38. С. 396-402.
232. Україна в жидівських лабетах // Українське життя. 1941. 13 лист.
233. Український Голокост. 1932-1933: Свідчення тих, хто вижив / Упоряд. Ю. Мищик. К.: Вид. дім. «КМ Академія», 2003. 296 с.
234. У США опублікували збірку віршів українських поетів про Бабин Яр. URL: <https://history.rayon.in.ua/news/603781-u-ssha-opublikovali-zbirku-uirshiv-ukrainskikh-poetiv-pro-babin-yar> (дата звернення: 29.10.2023).
235. Український центр вивчення Голокосту. URL: <https://www.holocaust.kiev.ua/> (дата звернення: 22.11.2023).

236. Фатеев А. Образ врага в советской пропаганде. М.: Институт российской истории РАН, 1999. 261 с.
237. Фішбейн М. Яр. 1974. URL: <http://ukrbooks.com/ua/Jar/> (дата звернення: 22.11.2023).
238. Халепо Т. І. Масове знищення німецькими палачами радянського мирного населення та військовополонених на тимчасово окупованій території України // Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, м. Київ (ЦДАВО). Ф. 4620. Оп. 3. Спр. 241.
239. Харчук Б. Невловиме літо. К.: Рад. письменник, 1981. 343 с.
240. Харьковский музей Холокоста. URL: <http://holocaustmuseum.kharkov.ua/index.php/kharkovskij-muzej-kholokosta/o-nas> (дата звернення: 22.11.2023).
241. Херсонский Б. Будем пеплом и теплом. К.: Дух і Літера, 2020. 264 с.
242. Хетени Ж. Факты и фикция: «Треблинский ад» и «Жизнь и судьба» В. Гроссмана. URL: <https://inslav.ru/sites/default/files/2018-document-hetenyi.pdf> (дата звернення: 15.10.2023).
243. Хирш М. Поколение постмапяти. Письмо и визуальная культура после Холокоста. Москва: Новое издательство, 2020. 428 с.
244. Целан П. Фуга смерті. 1945. URL: <https://www.ukrlib.com.ua/world/printit.php?tid=4243> (дата звернення: 22.11.2023).
245. Центральний державний архів громадських об'єднань України, м. Київ (ЦДАГОУ). Ф. 1. Оп. 31. Спр. 241. Арк. 110.
246. Центральний державний архів громадських об'єднань України, м. Київ (ЦДАГОУ). Ф. 1. Оп. 31. Спр. 2665. Арк. 42.
247. Центральний державний архів громадських об'єднань України, м. Київ (ЦДАГОУ). Ф. 1. Оп. 25. Спр. 33. Арк. 95.
248. Цессарский А. Записки партизанского врача. М.: Советский писатель, 1956. 345 с.

249. Череватенко Л. «Єврейське питання: рік 1941-й» // Babyn Yar: Ukrainian Poets Respond / Ed. O. Kin. Massachusetts, 2023. P. 70-80.
250. Череватенко Л. Медуза Горгона // Babyn Yar: Ukrainian Poets Respond / Ed. O. Kin. Massachusetts, 2023. P. 66.
251. Шаповал Ю., Золотарьов В. Євреї в керівництві органів ДПУ-НКВС УСРР-УРСР у 1920-1930-х рр. // З архівів ВУЧК, ГПУ, НКВД, КГБ. 2010. №1. С. 53-93.
252. Шаповал Ю. Політика пам'яті як механізм консолідації суспільства: український досвід // Політика суспільних реформ: стратегія, механізми, ресурси / Под ред. О. О. Рафальського, О. М. Майбороди. Київ: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2018. С. 408-431.
253. Шаповал Ю. Розв'язання єврейського питання по-сталінськи // День. 2002. №129. URL: <https://m.day.kyiv.ua/article/istoriya-i-ya/rozvyazannya-yevreyskoho-pytannya-po-stalinsky> (дата звернення: 22.11.2023).
254. Шарпило М. Репрезентація культурної травми Голокосту в українському кінематографічному просторі // Культурологічний альманах. 2022. Вип. 3. С. 279-282.
255. Шварц С. Евреи в Советском Союзе с начала Второй мировой войны (1939-1965). Нью-Йорк: Издательство Американского Еврейского Рабочего Комитета, 1966. 430 с.
256. Швець В. Бабин Яр // Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України (ЦДАМЛМ України). Ф. 949. Оп. 2. Од. зб. 2. Арк. 25.
257. Шевель О., Чи є вихід? Війни пам'яті у пострадянській Україні в порівняльній перспективі // Україна модерна. 2016. URL: <https://uamoderna.com/demontazh-pamyati/shevel-memory-wars>. (дата звернення: 29.10.2022).
258. Шитюк М. Діяльність Єврейського антифашистського комітету (1942-1948 роки) // Науковий вісник Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського. 2013. Вип. 3. С. 134-141.

259. Щупак І. Уроки Голокосту в українській історичній науці та освіті: від нарративу до осмислення й постановки суспільного питання про покаяння (до 75-ї річниці трагедії Бабиного Яру) // Український історичний журнал. 2016. №5. С. 178-201.
260. Эренбург И. Люди. Годы. Жизнь. М.: Советский писатель, 1990. Т. 2. 453 с.
261. Эренбург И. Бабий Яр. 1944. URL: <http://ju.org.ua/ru/literature/252.html> (дата звернення: 22.11.2023).
262. Эренбург И. Чужое горе. 1945. URL: <https://www.culture.ru/poems/29718/chuzhoe-gore-ono-kak-ovod> (дата звернення: 22.11.2023).
263. Ющенко про Ізраїль і УПА, антисемітів і Голодомор. 2007. 14 лист. URL: <https://www.unian.ua/politics/76998-yuschenko-pro-izrajil-i-upa-antisemitiv-i-golodomor.html> (дата звернення: 09.09.2023)
264. Ямчук А., М. Кушнір. Піжмурки зі смертю. Дитячі розповіді про недитячу історію. К.: Дух і Літера, 2021. 112 с.
265. Address of Ukrainian President Mr. Leonid Kravchuk to the Knesset Plenum Jerusalem, January 12, 1993 (Unofficial translation – the speech was delivered in Ukrainian). Jerusalem, 1993. URL: <https://main.knesset.gov.il/EN/activity/Documents/SpeechPdf/kravchuk.pdf> (дата звернення: 22.11.2023).
266. Arad Y. The Holocaust in Soviet Historiography // The Historiography of the Holocaust Period. Proceedings of the Fifth Yad Vashem International Historical Conference / ed. by Y. Gutman, G. Greif. Jerusalem: Yad Vashem, 1988. P. 187-216.
267. Babyn Yar: Ukrainian Poets Respond / Ed. O. Kin. Massachusetts, 2023. 270 p.
268. Baranova O. Conceptualizations of the Holocaust in Soviet and Post-Soviet Ukraine and Belarus: Public Debates and Historiography // East European Politics and Societies. 2020. № 1. Pp. 241-260.

269. Bartov O. Erased. Vanishing Traces of Jewish Galicia in Present-Day Ukraine. Princeton and Oxford: Princeton University Press, 2007. 232 p.
270. Baer E. R. A New Algorithm in Evil: Children's Literature in a Post-Holocaust World // *The Lion and the Unicorn*. 2000. No 24. P. 378-401.
271. Berkhoff K. Total Annihilation of the Jewish Population: The Holocaust in the Soviet Media, 1941-45 // *Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History*. 2009. V. 10. No. 1. P. 61-105.
272. Bosmajian H. Sparing the Child: Grief and the Unspeakable in Youth Literature about Nazism and the Holocaust. New York: Routledge, 2002. 274 p.
273. Braham R. Anti-semitism and the treatment of the Holocaust in postcommunist Eastern Europe. New York, 1994. 253 p.
274. Codde P. Ransmitted Holocaust Trauma: a Matter of Myth and Fairy Tales? // *European Judaism: A Journal for the New Europe*. No. 1. P. 62-75.
275. Churchill W. S. Zionism versus bolshevism // *Illustrated Sunday Herald*. 1920. 8 feb. URL: <http://archive.hadashot.kiev.ua/ckfinder/userfiles/images/02-2020/churchill/Churchill%202.jpg> (дата звернення: 22.11.2023).
276. Dietsch J. Conflicting Histories: The Case of Genocides in Ukrainian History // *Canadian diversity*. 2009. №7. P. 85-90.
277. Dietsch J. Making Sense of Suffering: Holocaust and Holodomor in Ukrainian Historical Culture. Lund: Media Tryck, Lund University. 2006. 240 pp.
278. Dobroszycki, L., Gurock, J.S. The Holocaust in the Soviet Union: Studies and Sources on the Destruction of the Jews in the Nazi-occupied Territories of the USSR, 1941-45. Routledge, 1994. 272 p.
279. Estraiikh G. Jews as Cossacks: A Symbiosis in Literature and Life // *Soviet Jews in World War II: Fighting, Witnessing, Remembering*. Boston, 2014. Pp. 85-100.

280. Giambastiani V. Children's Literature and the Holocaust // *Genealogy*. 2020. №4. P. 1-9.
281. Gittelman Z. *Bitter Legacy: Conforming the Holocaust in the USSR*. Indiana: Indiana University Press, 1997. 344 p.
282. Gitelman Z. History, memory and politics: The Holocaust in the Soviet Union // *Holocaust and Genocide Studies*. 1990. №5. P. 23-37.
283. Gitelman Z. *Jewish nationality and Soviet politics*. Princeton: Princeton University Press, 1972. 573 p.
284. Gitelman Z. *Soviet Antisemitism and its Perception by Soviet Jews // Antisemitism in the Contemporary World*. Westview: Westview Press, 1986. № 1. P. 85-205.
285. Gitelman Z. *Soviet reaction to the Holocaust, 1945 – 1991 // The Holocaust in the Soviet Union: Studies and Sources on the Destruction of the Jews in the Nazi-Occupied Territories of the USSR, 1941–1945*. Armonk, NY, 1993. Pp. 3-27.
286. Gittelman Z. *The reconstruction of post-soviet Jewish identities // The national council for soviet and East European research*. 1993. 26 p.
287. Goldberg M. *Children's Literature and The Holocaust // Literacy: Traditional, Cultural, Technological. Selected Papers from the Annual Conference of the International Association of School Librarianship*. 1994. P. 104-109.
288. Hicks J. *First Films of the Holocaust. Soviet Cinema and the Genocide of the Jews, 1938-1946*. University of Pittsburgh Press, 2012. URL: <https://old.kinoart.ru/archive/2015/03/mark-donskoj-i-rekonstruktsiya-babego-yara> (дата звернення: 22.11.2023).
289. Himka J.-P. *The Reception of the Holocaust in Post-Communist Ukraine // Bringing the Dark Past to Light: The Reception of the Holocaust in Postcommunist Europe*. Lincoln and London, 2013. P. 626-661.
290. Hirszowicz L. *The Holocaust in the Soviet Mirror // East European Jewish Affairs*. 1992. №22. Pp. 39-50.

291. Jordan, S. D. Educating Without Overwhelming: Authorial Strategies in Children's Holocaust Literature // Children's Literature in Education. 2004. No. 35. 199-218.
292. Kertzer A. My Mother's Voice: Children, Literature, and the Holocaust. Peterborough: Broadview. 2002. 384 p.
293. Kokkola L. Representing the Holocaust in Children's Literature. New York and London: Routledge, 2003. 216 p.
294. Konończuk E. Literatura i pamięć na pograniczu kultur. Białystok, 2000. 223 p.
295. Kremer S. L. Children's Literature and the Holocaust // Children's Literature. 2004. No. 32. P. 252-263.
296. Lekht N. Narratives of Return: Babii Iar and Holocaust Literature in the Soviet Union / A dissertation submitted in partial satisfaction of the requirements for the degree Doctor of Philosophy in Slavic Languages and Literatures. Los Angeles, 2013. 156 p.
297. Pettitt J. What is Holocaust perpetrator fiction? // Journal of European Studies. 2020. V. 5. Pp. 360-372.
298. Rohdewald S. Post-Soviet Remembrance of the Holocaust and National Memories of the Second World War in Russia, Ukraine and Lithuania // Forum for Modern Language Studies. 2008. № 44. P. 173-184.
299. Shkandrij M. Jews in Ukrainian Literature. Representation and Identity. New Haven-London, 2009. 265 p.
300. Schwarz S. Antisemitism in the Soviet Union. New York, 1948. 112 p.
301. Schwarz S. The Jews in the Soviet Union. Syracuse: Syracuse University Press, 1951. 380 p.
302. Shatalov D. Non-nipped memory. The Holocaust in the soviet war memoirs // Проблеми історії Голокосту: український вимір. 2018. Вип. 10. С. 127-188.
303. Sokoloff N. B. The Holocaust and Literature for Children // Indiana University Press. 2005. No. 1. P. 174-194.

304. Sztompka P. Cultural Trauma: The Other Face of Social Change / European Journal of Social Theory. 2000. №3(4). P. 449-466.
305. Vice S. Children's Voices and Viewpoints in Holocaust Literature // Holocaust Studies. No.11. P. 11-24.

РЕЗЮМЕ

Робота присвячена аналізу репрезентації пам'яті про Голокост в Україні з часів Другої світової війни до сьогодення. Було досліджено передумови та сутність радянської контрверсійної політики щодо єврейського населення УРСР та їхній вплив на подальшу інтерпретацію подій Голокосту у політиці пам'яті. Визначено основні риси антисемітської політики радянського керівництва під час Другої світової війни та особливості сприйняття подій геноциду євреїв на території УРСР через призму міфу про Велику Вітчизняну війну. Простежено трансформацію репрезентації пам'яті про Голокост у перші післявоєнні часи, а також у періоди «відлиги», «застою» та «перебудови». Проаналізовано процес переосмислення та формування культури пам'яті про події Голокосту в роки незалежності України, а також її основні ознаки. Було створено базу даних зі 102 об'єктів художньої літератури про Голокост УРСР та сучасності, а також досліджено особливості функціонування в них індивідуальної пам'яті про геноцид євреїв і спільні та відмінні риси.

Ключові слова: Голокост, геноцид євреїв, політика пам'яті, індивідуальна пам'ять, комеморація, «місце пам'яті», художня література.

SUMMARY

The paper is devoted to the analysis of the representation of the memory of the Holocaust in Ukraine from the Second World War to the present. The article examines the background and essence of the Soviet counterversion policy towards the Jewish population of the USSR and their impact on the further interpretation of the events of the Holocaust in the policy of memory. The main features of the anti-Semitic policy of the Soviet leadership during the Second World War and the peculiarities of perception of the events of the Jewish genocide on the territory of the USSR through the prism of the myth of the Great Patriotic War are determined. The transformation of the Representation of the memory of the Holocaust in the first post-war times, as well as during the periods of «thaw», «stagnation» and «perestroika» is traced. The article analyzes the process of rethinking and forming a culture of remembrance of the events of the Holocaust during the years of independence of Ukraine, as well as its main features. A database of 102 objects of fiction about the Holocaust of the USSR and modernity was created, as well as the features of the functioning of individual memory of the Jewish genocide and common and distinctive features were studied in them.

Keywords: Holocaust, Jewish genocide, politics of memory, individual memory, commemoration, «a place of memory», fiction.